ANKARA ÜNİVERSİTESİ SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYINLARI NO: 454

TARIMSAL YAPILAR VE KAPİTALİZM

Doç. Dr. Korkut BORATAV

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ - ANKARA . 1980

ÖNSÖZ

Bu çalışma, *tarımsal yapılar* ve bu yapıların, tarım dışında *kapitalizm* ile ilişkisi üzerinde bir incelemedir. *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm* başlığı, çalışmanın kapsamını ana çizgileriyle ifade ediyor.

Çalışmamızın Birinci Bölümü, tarımsal yapıların ana unsurlarını ve bu yapılara nasıl bakmak gerektiği sorusunu ele alıyor. Bir bütün olarak tarım yapısına farklı açılardan, farklı çözümleme araçlarıyla bakmak mümkündür. Bu bakış açılarından tümüne birden egemen olacak bir kavram çerçevesi Kesim I'de çizilmeye çalışılıyor. Farklı çözümleme araçlarının ortaya konması, tartışılması ve belli ölçülerde somuta indirgenmesi, Birinci Bölümün bunu izleyen kesimlerinde yapılıyor. Kısmen Kesim I'de ele alınan *üretim ilişkileri, işletme biçimleri* ile bağlantıları açısından Kesim II'de, *bölüşüm kategorileri* Kesim III'te, *toplumsal sınıf ve tabakalar* ise Kesim IV'te tartışılıyor. Bunların aynı olguya, yani genel olarak tarım yapısına, farklı açılardan bakılmasını sağlayarak bütünün kavranmasını kolaylaştırdığına inanıyoruz.

İkinci Bölüm ise, ilk bölümde önerilen kavramlar kümesinin ve çözümleme araçlarının yardımıyla belli bir kuramsal sorunun incelenmesiyle ilgilidir: Kapitalist olmayan tarım yapılarının ve özellikle küçük üreticiliğin kapitalist bir sistem içindeki yeri nasıl açıklanabilir? Pre-kapitalist yapılar, kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluşla kararlı bir uyum içinde yaşayabilir mi? Yaşayabilirse niçin ve nasıl? Bu sorulara verilen klâsik (ve genellikle olumsuz) yanıtlar ve bu yanıtların somut tarihî süreçler karşısında aşamadığı güçlükler Kesim V'te inceleniyor. Küçük üreticiliğin kapitalizmle bütünleşmesinin farklı kuramsal açılardan tartışılması ise Kesim VI'da yapılıyor. Kısacası, Birinci Bölüm tarım yapısına ilişkin ana kavramları ve çözümleme araçlarını sunuyor; İkinci Bölüm ise bunları kullanarak, ortaya çıkan yapılardan özellikle birini kuramsal olarak inceliyor.

Çalışmamız, bu açıklamalardan anlaşılacağı gibi, kavramsal ve kuramsaldır; olgular ve veriler ve bu arada Türkiye verileri, sadece örnek sağlamak, tartışmalara berraklık getirmek için temel savlara eklentiler olarak ve çoğunlukla dipnotlarda kullanılmıştır. Bölüşüm kategorilerinin Türkiye tarımında nicel olarak saptanmasına yönelik bir dizi ampirik araştırmanın sonuçlarını bu nedenle Kesim III'e EK olarak sunduk.

Bu inceleme *esas olarak* azgelişmiş ekonomilerin tarım yapısına yöneliktir. Ancak, özellikle Kesim VI'daki bazı tartışmalar, aile çiftçiliğinin süregeldiği gelişmiş kapitalist ekonomiler için de geçerlidir. Ayrıca, kapitalist tarım–kapitalist sanayi ilişkilerini inceleyen rant kuramı üzerindeki tartışmalarımız bizim sorunsalımıza bağlanmakla birlikte, esas olarak gelişmiş bir kapitalizmin belli bir türünün çözümlenmesinden hareket etmektedir. Bu gibi zorunlu istisnaların dışında, ana çerçeve, çağdaş bir azgelişmiş ekonomi olarak düşünülmelidir.

Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm'de ortaya konan sorunlar, çözümlemeler ve savlar üzerinde uzunca bir süredir çalışmaktayım. Bir kısmı yayınlanmış olan bu çalışmaların sonuçlarını çeşitli vesilelerle SBF, ODTÜ, Hacettepe ve İ.Ü. İktisat Fakültesi'ndeki meslekdaşlarımla tartışmak imkânını buldum. Tümüne teşekkür borçluyum. Ayrıca, SBF'ndeki lisans ve lisans–üstü öğrencilerim, bu çalışmada ele alınan çeşitli sorunların tartışılmasında ve geliştirilmesinde çok önemli roller oynadılar. Bunların bir kısmı, benim yönetimim altında yaptıkları köy ekonomisi monografileri ve lisans–üstü araştırmaları ile, bu çalışmanın üçüncü kesiminde ortaya konan bölüşüm şemasının geliştirilmesini, sınanmasını ve tüm eksiklerine rağmen ampirik olarak saptanmasını sağladılar. Güç koşullar ve karışık ortamlarda, pekçoğu köylü çocukları olan bu alçakgönüllü gençlerin tamamen kendi imkânlarıyla gerçekleştirdikleri işler, öğrenci tabanımızın, fırsat sağlandığı takdirde, Türkiye'de toplumsal bilimlerin gelişmesine güç katacak nitelik ve zenginlikte olduğuna ilişkin inancımı pekiştirmiştir.

Önümüzdeki yıllarda Türkiye'de tarım yapısı üzerine ampirik ve kuramsal çalışmaların hızla zenginleşeceği tahmin edilebilir. *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, bu alandaki çalışmaların doğrultusuna katkı yapacak sistematik bir başlangıç olabilirse, amacına ulaşmış olacaktır.

Korkut BORATAV

Temmuz 1980

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM YAPISININ ANA UNSURLARI 9

KESİM I- KAVRAM ÇERÇEVESİ 11

KESİM II- TARIMDA ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE İŞLETME BİÇİMLERİ 18

A. Üretim İlişkileri-İşletme Biçimi Ayrımı 18

B. Kiracılık ve Ortakçılık 19

C. Tarım İşçiliği 25

D. Ticaret ve Tefecilik 26

E. Küçük Meta Üretimi 33

KESİM III- BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİ 36

A. Farklı Yapılar, Farklı Kavramlar 36

B. Bölüşüm Şemasının Ana Özellikleri 38

C. Bölüşüm Kategorilerinin Tanımı 45

1. Saf Küçük Üreticilik 45

2. Toprak Kiralayan ve İşçi Kullanan Küçük Üretici 47

3. Kapitalist Çiftçilik ve Tarımsal Kâr ... 48

4. Aynî Gelirler ve Toplam Hasıla 49

D. Bölüşüm Şeması ve Üretim İlişkileri 50

EK: Tarımsal Hasılanın Bölüşümü Üzerine Bazı Köy Araştırmaları 53

Sayfa

KESİM IV- TOPLUMSAL SINIF VE TABAKALAR 57
A. Bir Tabakalaşma Şemasının Ön-Gerekleri .. 57
B. Ayrım Ölçütleri 59
C. Ölçütleri Nicelleştirme Girişimleri 62

İKİNCİ BÖLÜM

TARIMDA KÜÇÜK ÜRETİCİLİK VE KAPİTALİZM. 71

KESİM V- ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN DİNAMİĞİ: KURAM VE GÖZLEMLER 73
A. "Köylülüğün Tasfiyesi" Tezi 73
B. Gözlem ve Olgular 78
C. "Köylü Sorunu"nun Sunuluşu 80

KESİM VI- KÖYLÜLÜĞÜN DİRENMESİ VE KAPİTALİZM 84
A. Köylü İşletmesinin İçsel Çözümlenmesi ... 84
1. Demografik Farklılaşma Savı 84
2. Köylü İşletmesinin Davranışsal Özellikleri ve Etkinliği 89
a) Kâr Azamileştiren Köylü 89
b) "Farklı" Davranan Köylü 93
3. Küçük İşletmenin Verimliliği: Teknolojik Açıklama 105
B. Tarım-İçi Üretim Biçiminin Dinamiği 110
C. Köylülüğün Kapitalizmle Bütüncül Uzlaşması 114
1. Rant Kuramı ve Kapitalizm 114
a) Rant Kavramı Üzerine 114
b) Feodal Rant 115
c) Farklılık Rantı 116
d) Mutlak Rant 120
2. Küçük Üreticilik ve Kapitalist Birikim . 126
a) Küçük Üreticilik ve Göreli Fiyatlar .. 126
b) Küçük Üreticilik ve İşgücü Piyasası .. 129
c) Kapitalizm-Öncesi Üretim İlişkilerinin Kapitalist Sistemle Eklemlenmesi ... 132

Sayfa

3. Tarımın Modernleşmesi ve Devlet Politikaları 135
a) Bazı Sorunlar 135
b) Tarımın Modernleşmesi ve Farklı Yapılar 136
c) Devlet Politikaları 138

KAYNAKLAR 142

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIM YAPISININ ANA UNSURLARI

KESİM I

KAVRAM ÇERÇEVESİ

Bu çalışmada, tarım yapısı, *işletme biçimleri*, *üretim ilişkileri*, *bölüşüm ilişkileri* ve *toplumsal sınıf ve tabakalar* ele alınarak incelenecektir. Bu kavramlar ve bunlardan türeyen alt-kategoriler, tarımsal yapılara farklı açılardan bakılmasına imkân veren çözümleme araçlarıdır. Bu araçların tümü, ayrı ayrı ve (gerekli ve mümkün olduğu hallerde) birlikte tarıma uygulandığında, toplumsal (ve dolayısıyla ekonomik) içeriğiyle tarım yapısının en önemli unsurları kapsanmış olur. Bizim amaçlarımız açısından tarımın yapısal çözümlenmesi de böylece kapsanan toplumsal-ekonomik çerçeve ile sınırlı kalacaktır.

İşletme biçimleri ve *toplumsal sınıf ve tabakalar*, bunların incelendiği ileriki kesimlerde görüleceği gibi, tarımsal yapının sınırları içinde kalındığı zaman kavranmasında büyük güçlükler olmayan kavramlardır. Buna karşılık *üretim ilişkileri* (ve bir ölçüde *bölüşüm ilişkileri*) başlangıç noktasında ve *genel olarak* berrak bir biçimde tanımlanması ve açıklanması gereken kavramlar olarak karşımıza çıkıyor. Bu nedenle, tarım yapısının çözümlenmesine girişmeden önce, bu sonuncu kavramlar üzerinde genel düzeyde bir tartışma açmak, kanımızca, kaçınılmaz olmaktadır.

Üretim süreci içinde insanla nesneler (özellikle üretim araçları) arasında tarih boyunca değişen ilişkiler, belirli mülkiyet ve egemenlik ilişkileri meydana gelir. Bu ilişkiler, yani üretim araçları üzerindeki egemenliğin değişen biçimleri, üretim süreci içinde ve bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan belli ilişkileri, yani *üretim ilişkilerini* de *büyük ölçüde* belirler. Üretim araçları üzerindeki egemenliğin mülkiyet veya zilyedlik gibi hukukî biçimleri, böylece, üretim ilişkilerinin *temel belirleyicileri*, hatta zaman zaman görüntüleri olarak rol oynarlar. Herhangi bir üretim ilişkisi, kendisinin ayrılmaz bir tamamlayısıcı olan üretim güçleriyle birlikte *üretim biçimini*, her üretim biçimi de kendisi-

ne tekabül eden siyasî, hukukî, ideolojik, kültürel üst yapı kurumları ile birlikte sosyo-ekonomik kuruluşu, ya da toplumsal sistemi oluşturur.

Üretim süreci içinde ve dolayısıyla insanlar arasında meydana gelen bütün ilişkilere değil, *belli* ilişkilere üretim ilişkileri diyoruz. Hangi tür ilişkiler? Bu noktada, *artık yaratan* bir ekonomiyi, sadece üretim araçlarının ve üreticilerin -zorunlu tüketimle- yenilendiği (yeniden üretilebildiği) bir ekonomiden ayırmak, artık yaratan bir ekonomide ise, dolaysız üreticiler (üretken emek) ile üretimden pay alan diğer gruplar arasındaki ayrımı belirlemek zorunlu olur. Bu ikinci ayrım, bizi, *üretici geliri* ve *sömürü* kavramları ile ifade edilen en genel bölüşüm sorununa getirmiş olur.

Üretim ilişkileri, *artık* yaratan ve artığa dolaysız üreticilerin dışındaki grupların el koyabildiği ve bu nedenle sınıfların oluştuğu toplumların açıklanmasında işe yarayan bir kavramdır. Ve, üretim süreci içinde veya bu süreç dolayısıyla insanlar arasında oluşan ilişkilerin tümünü değil, *artığa el koymanın özel biçimlerini ve mekanizmalarını* oluşturan bağıntıları üretim ilişkileri olarak anlıyoruz. Marx'ın sözleriyle: "Dolaysız üreticilerin ödenmemiş artı emeğine[1] el koymanın özel ekonomik biçimi, üretimin içinden doğarak yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler ve karşılığında üretimi de, belirleyici bir unsur olarak etkiler. Doğrudan doğruya üretim ilişkilerinden doğan iktisadî topluluğun tüm kuruluşu da bunun üzerine bina edilmiş olur."[2] Kısacası biz, "dolaysız üreticilerin artı emeğine (artı-ürüne, ya da artığa) el koymanın özel ekonomik biçimlerini", üretim ilişkileri olarak anlıyoruz.

Kavramın tanımlanması sorunların çözümünün sadece ilk adımıdır. İkinci, ve oldukça çetin bir adım, artığa el koymanın *farklı* biçimlerini sınıflayabilmek, bunları belirleyen çeşitli etkenleri, dolayısıyla çeşitli üretim ilişkilerini birbirinden ayıran temel ölçütleri saptayabilmektir. Yukarıda, "üretim araçları üzerindeki egemenliğin (mülkiyet, zilyedlik gibi hukukî kalıplarla beliren) çeşitli biçimleri"nin, "üretim ilişkilerini *büyük ölçüde* belirlediği"ni ifade ederken bu soruyu kısmen, fakat ("tamamen" değil, "büyük ölçüde" bir belirlemeden söz

[1] Bizim yukarıda "artık" diye adlandırdığımız olguya, "artı-ürün" ya da Marx'ın yukarıdaki ifadesiyle "artı emek" de diyebiliriz. Artı ürüne onu yaratan dolaysız üreticilerin dışında kişi ve grupların el koyabildiği hal ise, "sömürü" olarak nitelendirilir. Bu terimler, aynı olgunun genel ve evrensel ifadeleridir. Her özel üretim ilişkisinde aynı olgu, özel biçimler içinde tezahür edeceği için, ayrı ve özel kavramlarla açıklanmalıdır: Feodal rant, artı değer, kâr, faiz, vergi, toprak kirası gibi...

[2] Marx (1867, s. 772).

ettiğimiz için) *sadece kısmen* yanıtladık. Bizce, üretim araçları üzerindeki egemenliğin değişen biçimleri, gerçek hayatta ve tarih boyunca "artığa el koyma" biçimlerinde, yani üretim ilişkilerinde gözlenen farklılıkların tümünü açıklayacak ve yansıtacak çeşitlilikte değildir. Üretim araçları üzerinde mülkiyet biçiminin benzerlik, hatta özdeşlik gösterdiği; ancak, artığa el koyma süreçlerinin farklı olduğu örnekler üzerinde birazdan duracağız. Keza, dolaysız üreticinin, üretim araçlarının tümü veya bir kısmı üzerinde malik veya zilyed olarak hukukî egemenliği varsa; yukarıdaki ölçütle yetinen dar bir yorum, bizi, kendiliğinden, *sömürüsüz* ve *sınıfsız* bir toplum modeline götürür. Bunun doğru olmadığına ve küçük mülkiyet ve küçük üreticiliğin birden fazla üretim ilişkisine yol açabildiğine de aşağıda değineceğiz.

Kısacası, üretim ilişkilerinin teşhis ve ayrımında, "üretim araçları üzerindeki mülkiyet" ölçütü dışında ölçütler kullanmak zorunlu görülüyor. Burada, iki farklı ölçüt önermenin, karşımızdaki sınıflama sorununa ne gibi ek imkânlar getireceğini şematik bir örnekle göstermeye çalışalım:

1. *Hukuki egemenlik ölçütü:* Dolaysız üreticinin üretim araçları üzerinde hukukî egemenliği (mülkiyet, zilyedlik) var mıdır?

2. *Piyasa ölçütü:* Artı -ürüne bir piyasa süreci içinde ve bu süreç dolayısıyla mı el konmaktadır?

Birinci ölçüte bağlı olarak formüle ettiğimiz soru, *artığa el koyanların* üretim araçları üzerindeki egemenlik durum ve biçimleri ile ilgili *değildir*; *dolaysız üretici* açısından ifade edilmiştir. Bu yüzden, buradaki ifade ediliş biçimi ile üretim araçları üzerindeki hukukî egemenlik biçimlerinin sadece bir bölümünü içeren bir ölçüt sayılmalıdır.

İkinci ölçütü açıklayan soru ise, ekonomide piyasa ilişkilerinin (meta üretiminin) varlığı veya yaygınlık derecesiyle ilgili değildir. Soru, artı-ürüne doğrudan doğruya el koyma olgusunun, üreticilerin özgür iradeleriyle girdikleri işgücü veya ürün piyasaları içinde mi meydana geldiği; yoksa, piyasa-dışı siyasî, hukukî, askerî bir güce dayanılarak, "cebren"mi meydana geldiğini saptamaya yöneliktir[3]. Emeğin metalaştığı işgücü piyasalarında kapitalist; ürün piyasaları için üretim yapan küçük üretici karşısında tüccar, artığa piyasa süreçleriyle el koyan ka-

[3] Bu ayrım, bazen, "ekonomik ve ekonomi-dışı" el koyma mekanizmaları terimleriyle yapılmaktadır. Bizce, "artı-ürüne el koyma"nın *tüm biçimleri* ekonomik sayılmalıdır; ekonomik olguları sadece piyasanın varlığı ile sınırlamak sığ bir iktisat anlayışının yansımasıdır. Böylece devlet, artığa el koymada aslî bir unsur olarak belirirse, siyaset ve üstyapı alanından, üretim ilişkileri, dolayısıyla ekonomi alanına inmiş olur.

tegorilerdir. Buna karşılık, köylüden, siyaset ve silah zoruyla desteklenen bir hakka dayanılarak toplanan feodal rant (veya vergi) ile köle sahibinin el koyduğu emek fazlası ise piyasa-dışı el konan artık türlerine örnek gösterilebilir.

İki ölçütün, yukarıdaki sorulara göre olumlu (+) veya olumsuz (—) yanıtlardan oluşabilecek değerleri, dört mümkün bileşim yaratmaktadır. Dikkatle incelenirse bu dört bileşimin dört aslî üretim ilişkisine tekabül ettiği söylenebilir. Tablo I, bu bileşim ve ilişkileri şematik bir biçimde göstermektedir.

TABLO I- İKİ ÖLÇÜTE GÖRE ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN SAPTANMASI

	Köleci Üretim İlişkisi	Feodal, Asya-tipi Üretim İlişkileri	Küçük Meta Üretimi	Kapitalist Üretim İlişkisi
Hukukî Egemenlik Ölçütü	(—)	(+)	(+)	(—)
Piyasa Ölçütü	(—)	(—)	(+)	(+)
Dolayısız Üretici	Köle	Köylü	Köylü, Zanaatkâr	İşçi
Artığa El Koyan	Köle Sahibi	Feodal bey; Bürokrasi ve çevresi	Tüccar, tefeci	Kapitalist
Temel Bölüşüm Kategorisi	Kölenin artı emeği	Feodal rant; vergi	Tüccar kârı, faiz	Artı-değer

NOT: Ölçütlerle ilgili (+) ve (—) işaretler, metinde iki ölçüte ilişkin olarak ifade edilen sorulara verilen olumlu ve olumsuz yanıtları göstermektedir.

Herbiri ikişer değer alabilen iki ölçütten türeyen dört bileşimin [(- -), (+ —), (+ +), (— +)] tekabül ettiği dört üretim ilişkisinin çözümlenmesine ve tartışmasına burada girecek değiliz. Tarımın öz sorunlarına eğildiğimizde birer üretim ilişkisi olarak küçük meta üretiminin ve kapitalizmin üzerinde derinliğine durmak fırsatı bulacağız. Bu noktada sadece Tablo 1'de ikinci sütunu oluşturan ilişkinin üzerinde birkaç cümleyle duralım.

Bu ilişkinin hem feodal, hem "Asya-tipi" türünde temel üretici sınıfı oluşturan köylü, köy arazisindeki toprağın zilyedi, iş aletlerinin ise malikidir. Bu bakımdan, dolaysız üreticinin üretim araçları üzerindeki egemenliğini ifade eden 1. ölçüt bakımından feodal ve Asya-tipi üretim ilişkilerini ayırdetmek (feodalizme mahsus malikâne arazisinin durumu dışında) imkânsız olmaktadır. Ölçütümüz, dolaysız üreticilerin değil, artığa el koyan unsurların mülkiyet-zilyedlik konumlarındaki

farklılığı yansıtacak biçimde ifade edilse idi, böyle bir ayrım yapılabilirdi. Nitekim, feodal ve Asya – tipi üretim ilişkilerinde, feodal senyörün (B), sultan, bürokrasi ve çevrelerinin (Devletin) (S) ve köylünün (K), malikâne arazisi, köy arazisi ve iş aletleri üzerindeki mülkiyet ve zilyedlik ilişkilerindeki farklılığı Tablo II özetliyor. Bu şemada, köy topluluğunun, köy arazisi üzerindeki (barbarlık kalıntısı sayabileceğimiz) toplu tasarruf hakkı ihmal edilmekte ve senyör malikânesi (demesne) sadece feodalizme has kabul edilmektedir. Üretim araçları

TABLO II- FEODAL VE ASYA-TİPİ ÜRETİM İLİŞKİLERİNDE HUKUKÎ EGEMENLİK ÇEŞİTLİLİKLERİ

	FEODALİZM		ASYA-TİPİ TOPLUM	
	Mülkiyet	Zilyedlik	Mülkiyet	Zilyedlik
Malikâne Arazisi	(B)	(B)	—	—
Köy arazisi	(B)	(K)	(S)	(K)
İş Aletleri	(K)	(K)	(K)	(K)

NOT: B=Feodal senyör (Bey); S=Sultan, bütokrasi ve çevreleri (Devlet); K=Köylü

üzerindeki hukukî egemenlik çeşitliliklerine rağmen, ikinci ölçüt (piyasa ölçütü) bakımından ise, köylünün artı–emeğine, örf–âdet, hukuk, siyasetle desteklenen cebrî bir el koyma olgusunun hem feodal, hem Asya–tipi ilişkilerde ortak olduğunu görüyoruz. Kısacası, bu iki farklı yapı, dolaysız üreticinin durumu bakımından önemli bir fark içermemekte, buna karşılık, artığa el koyan sınıfların konumu bakımından bazı farklılıklar taşımaktadır. Bu türden gerekçelerle bugüne kadar daha çok ayrılıkları tartışılan bu iki üretim biçiminin, aslında, "haraçlık–vergisel" diye nitelendirilebilen daha geniş bir üretim biçiminin kolları olduğunu savunan yeni bir tez geliştirilmektedir[4].

Bizim burada amacımız, feodal ve Asya–tipi üretim biçimlerinin tartışmasına girmek değil, bunların arasındaki bazı farklılıklara dikkati çekerek çeşitli üretim ilişkilerinin teşhis, ayrım ve sınıflanmasıyla ilgili tüm sorunların, bizim yukarıdaki basit ve iki ölçütlü şemamıza sığmasının söz konusu olmadığını göstermektedir. Gerek bu şemada, gerek şimdiye kadarki açıklamalarımızda esas olarak, *sadece* "üretim araçları üzerinde mülkiyet"ölçütü, yani *tek ölçüt* üzerine inşa edilmiş bir üretim biçimi anlayışının incelenen olguyu tüm zenginliğiyle kavramaya yetmeyeceğini, hatta pek çok hallerde iki ölçütün dahi yetersiz olabileceğini vurgulamaya çalıştık, o kadar... Bu saptama, azgelişmiş tarım yapıları içinde çok önemli bir yeri olan küçük meta üretimini

[4] Amin (1976, ss. 13–16).

ileriki kesimlerde kavramaya ve nitelendirmeye çalışırken bizim için önem taşıyacaktır.

Üretim ilişkileri üzerindeki bu genel tartışmaya son vermeden, İkinci Bölümdeki çözümlemelerimizde tekrar karşımıza çıkacak bir sorun üzerinde kısaca durmayı gerekli görüyoruz: Bir sosyo-ekonomik kuruluşta birden fazla üretim ilişkisinin eş-anlı ve yanyana varolması sorunu...

Tarihsel olarak bakıldığında, tek bir üretim ilişkisi, tek bir üretim biçiminden oluşan bir sosyo-ekonomik kuruluşa nadiren rastlanabildiğini, kural olarak aynı toplumda çeşitli üretim biçimlerinin yanyana ve hatta içiçe varolduğunu saptıyoruz. Böyle bir durum, herhangi bir üretim biçiminin henüz egemen olmadığı *geçiş* toplumları için söz konusu olabilir. Ne var ki, geçiş halini çok uzun bir tarih perspektifi ile bütün toplumları kapsayacak biçimde yorumlamanın anlamsızlığı ortada olduğuna göre, diğer hallerde, yanyana yaşayan üretim biçimlerinden birinin *egemen üretim biçimi* olması; yani sosyo-ekonomik kuruluşa damgasını vurması gerekir. Sosyo-ekonomik kuruluşun aslî unsurlarından olan üst-yapı kurumlarının pekçoğunun toplumun tümü için geçerli olması zorunludur.[5] Farklı bir ifadeyle bu kurumlar, bünyelerinde çelişkili unsurlar taşısalar bile, *bir bütün olarak* çeşitli üretim biçimlerinden *esas olarak biri* ile, yani egemen üretim biçimiyle uzlaşma halinde olmalıdırlar.

Bu savdan çeşitli sorunlar türeyebilir. *Geçiş* toplumlarının saptanması, tanımı, çözümlenmesi bunlardan biridir. Bir diğer sorun, egemen üretim biçiminin (dolayısıyla onun belirlediği sosyo-ekonomik kuruluşun niteliğinin) saptanmasında ve çözümlenmesinde kullanılacak ölçüt ve araçlarla ilgilidir. Ülkemizde iyi bilinen bazı tartışmalar bu sorun çevresinde dönmüştür; Osmanlı toplumunun nitelendirilmesinde Asya-tipi ve feodal üretim biçimleri alternatiflerinin, çağdaş Türkiye üzerinde ise, "yarı-feodal" veya "kapitalist" üretim biçimlerinden hangisinin egemen olduğunun tartışılması gibi... Bir üçüncü sorun ise, egemen üretim biçiminin, talî üretim ilişkileriyle çelişki, uzlaşma ve sentezi; veya farklı bir ifadeyle egemen olmayan üretim biçimlerinin, bir bütün olarak sosyo-ekonomik kuruluşla eklemlenmesine ilişkindir. Bu çalışmanın İkinci Bölümü bu sonuncu sorunun, çağdaş ekonomilerdeki bir tezahür biçimiyle ilgilidir: Bu ekonomilerin tarımlarında, kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerinin kapitalizmle uzlaşması var mıdır; varsa bu nasıl açıklanabilir?

[5] Hukuk ve siyasetle ilgili kurumlarda bu öncelikle doğrudur. İdeoloji ve kültürde ise, eşit güçlerde olmasa bile daha geniş bir çeşitlilik söz konusudur.

Son olarak *bölüşüm ilişkileri* kavramı üzerinde duralım. Her üretim biçimi, kendi bünyesinde artığı yaratan–artığa el koyan sınıfları ilgilendiren bir *temel bölüşüm ilişkisine* dayanır. Bu bölüşüm ilişkisi, *artığa el koyma* sürecinden oluştuğu için bir *sömürü* ilişkisidir. Tablo I'de, "temel bölüşüm kategorisi" diye nitelendirdiğimiz sıra üzerinde, çeşitli üretim biçimlerine ait temel bölüşüm ilişkilerini açıklayan bölüşüm kategorileri sayılmıştır. Böylece, temel bölüşüm ilişkileri, üretim ilişkilerinden farklı birşey değildir, diyebiliriz.

Ancak, bölüşüm ilişkileri sadece artığa el koymayı açıklamazlar. *Artığın paylaşılması* sürecini içeren veya çeşitli dolaysız üretici grupları arasında doğabilecek paylaşım sorunlarını kapsayan bölüşüm ilişkileri de vardır. Bu sonuncu tür ilişkiler belli ve tekil bir üretim ilişkisinin çerçevesi içinde oluşmaz; dolayısıyla onun sınırları içinde kavranamaz. Talî bölüşüm ilişkileri diyebileceğimiz bu ilişkiler, ekonomik sistemin *tümünü* içeren mekanizmalar ve süreçler içinde gerçekleşir. Kapitalist bir sistemde, rant, faiz ve kâr ilişkilerinin incelenmesi veya tarım–sanayi, işçi–köylü ilişkilerini belirleyen değer ve fiyat çözümlemeleri (eşitsiz değişim, iç ticaret hadleri) örnek gösterilebilir. Böylece bölüşüm ilişkileri, tüm genişliğiyle, politik iktisadın da ana konusunu oluşturur.

Üretim ilişkileri kavramı çerçevesindeki genel düzeyde bir tartışmayı bizim amaçlarımız bakımından burada kesmek gerekiyor. Burada önerilen kavram çerçevesini tarım yapısının çözümlenmesi sırasında geliştirerek kullanacağız.

KESİM II

TARIMDA ÜRETİM İLİŞKİLERİ VE İŞLETME BİÇİMLERİ

A. ÜRETİM İLİŞKİLERİ-İŞLETME BİÇİMİ AYRIMI

Yukarıda temel ölçütlerini saptamaya çalıştığımız üretim ilişkileri kavramını tarım kesiminde uygulamaya kalktığımızda, özellikle bir azgelişmiş ekonominin tarım yapısı içinde farklı üretim ilişkilerini teşhis ve ayırdetmeye yöneldiğimizde belli güçlüklerle karşılaşıyoruz.

Temel güçlük, *üretim ilişkileri* ile *işletme biçimleri*nin karıştırılabilmesinden doğacaktır. Üretim ilişkilerini çözümlemeye yönelik bir araştırıcının tabandan başlaması, yani, temel üretken birimi hareket noktası seçmesi doğaldır. Tarımda, temel üretken birim *tarımsal işletme*dir. Azgelişmiş bir tarımsal yapıda, işletmenin bünyesinde ve çevresinde yer alan *mülk sahibi, işletmeci, üretici* (emekçi), *pazarlayan* ve *fon sağlayan* unsurlar arasında, bizim *işletme biçimleri* olarak da nitelendirebileceğimiz bağıntılar ise son derecede girift ve çeşitlidir. Hukuk, iktisat ve işletme boyutları olan bu ilişkiler, aslında üretim ilişkilerinin somut ve yaşayan çerçevesini, farklı bir ifadeyle artığa el koyma mekanizmalarının araç ve unsurlarını oluşturur; ancak aralarında bir özdeşlik yoktur.

İşletme biçimleri ile üretim ilişkileri arasındaki ayrımı en iyi canlandırabilecek bir örnek, birer işletme biçimi olan kiracılık ve ortakçılığın tarafların göreli durumları ve ilişkinin kazandığı içeriğe göre, kapitalist, yarı-feodal üretim ilişkilerine veya küçük meta üretimine tekabül edebilmesidir. Bu durumu biraz aşağıda inceleyeceğiz. Bir başka örnek, özellikle azgelişmiş ülke tarımlarında çok yaygın olan karma işletme biçimleri üzerinde verilebilir. Bu durumda, tek bir çiftçi ailesi, aynı anda mülk sahibi, toprak kiralayan ve kiraya veren, ücretli işçi kullanan ve işçilik yapan; kısacası mümkün işletme biçimlerinin tümünü bünyesinde toplayan bir ekonomik birim olarak karşımıza çıkabilir. Ancak, doğru ölçütler üzerine inşa edilmiş dikkatli bir çözüm-

leme, bu durumun aslında tek bir üretim ilişkisine, diyelim küçük meta üretimine tekabül ettiğini saptayabilir. Kısacası, bu örneklerin de gösterdiği gibi, tek bir işletme biçimi (örneğin kiracılık) farklı üretim ilişkilerine veya çok sayıda işletme biçimi tek bir üretim ilişkisine (örneğin küçük meta üretimine) tekabül edebilir. Bu durumda, işletme biçimleri tarımda üretim ilişkilerinin teşhis ve ayrımında sadece bir hareket noktası oluşturabilir; yapısal çözümlemeler işletme biçimlerinin ötesine taşındığı takdirde derinlik kazanacaktır[1]. Kiracılık, ortakçılık, tarım işçiliği ve biraz farklı bir açıdan da olsa ticaret ve tefecilik aşağıdaki paragraflarda böyle bir çaba içinde, yani üretim ilişkileriyle bağlantıları açısından ele alınacaktır.

B. KİRACILIK VE ORTAKÇILIK

Azgelişmiş ekonomilerin bugünkü tarım yapıları içinde, ülkeden ülkeye büyük farklar olmakla birlikte, ortakçılık ve kiracılık terimleriyle ifade edilen işletme biçimlerinin oldukça yaygın bir yer kapladığı söylenebilir. Örneğin, Güney ve Güney Doğu Asya'da kiralanmış (ortakçılık dahil) işletmelerin, ekilen alanın çoğunlukla % 40–60'ı civarında bir oranını oluşturduğu saptanmakta[2];, Hindistan üzerindeki araştırmalar son yıllarda aynı oranı % 10–20 arasında vermektedir[3]. Türkiye'de ise, 1963 ve 1970 tarım sayımları kiralanan (veya esas olarak kiracı–ortakçı olan işletmelerin işlediği) araziyi, toplam ekilen alanın (aynı sırayla) % 14,7'si ve 10,2'si olarak saptamakta[4]; buna karşılık Varlıer'in 1973 verileri üzerinde yaptığı bir araştırma aynı oranı % 26,4'e çıkarmaktadır[5].

Ortakçılık ve kiracılık ile üretim ilişkileri arasındaki köprüyü kurmaya girişmeden önce, bu iki işletme biçimini birbirinden ayıran nitelikler üzerinde kısaca durmakta yarar vardır. Ortakçılık, ürünün, kaldırıldıktan sonra toprak sahibi ile ortakçı (yarıcı, maraba v.b.) arasında önceden belirlenmiş bir oranda ve aynî olarak paylaşılmasını öngören bir işletme biçimidir. Üretimin toprak ve (ortakçının sağlaması gereken) emek dışındaki girdileri ise, toprak sahibi ile ortakçı arasında

[1] Bk. Foster-Carter (1978, ss. 75–76). Türkiye'de tarım sayımları genellikle işletme biçimleri üzerinde zengin bilgi sağlarlar; ancak bunlardan tarımda üretim ilişkilerine kendiliğinden geçilemez; ek çözümlemeler gereklidir Bu yönde çabalara örnek olarak bk. Boratav (1969, ss. 119–143) ve (1972a, ss. 785–793).

[2] UN (1969, ss. 24–25).

[3] Bardhan (1976, ss. 1543–1545); Laxminarayan ve Tyagi (1977, ss. 880–883) Sharma (1973, ss. 83–95); Patnaik (1976, s. A 83).

[4] Boratav (1972a, Tablo VIII ve XI)

[5] Varlıer (1978, Bölüm III)

örf-adete göre veya anlaşma ile paylaşılır. Kiracılık ise, ürün miktarına bağlı olunmaksızın, üretim giderlerine katılmayan toprak sahibine götürü bir kira bedeli ödenmesine dayalı bir işletme biçimidir[6]. Kiracılığın belirleyici özelliği, kiranın nakdî olması değil, ürüne bağlı olmadan, götürü olarak ödenmesidir. Ürünle tanımlanan sabit bir kiranın[7], bu nedenle ortakçılıktan çok kiracılığa yakın olduğu söylenebilir.

Kiracılığın, tamamen değilse, bile, çoğunlukla *parasal*, ortakçılığın ise *aynî* bir kira ilişkisine dayanması ve genel olarak kiracı-işletmecinin, ortakçıdan daha etkin üretim gerçekleştirdiğine ilişkin yaygın kanı; son olarak, feodal rantın tarihsel evriminde ürün-rantın para-ranttan daha eski ve daha geri bir bölüşüm kategorisi olarak gösterilmesinin ortakçılık ile kiracılık arasında paralel bir eskilik-yenilik benzetmesine yol açması; kiracılığın ortakçılığa göre daha ileri bir işletme biçimi olarak yorumlanmasına; hatta ortakçılığın feodal üretim ilişkisinin çağdaş uzantı ve kalıntısı olarak gösterilmesine sebep olmuştur.

Bazı doğru unsurları taşımasına rağmen bu yorum eksik ve yanıltıcıdır. Bir kere, parayla tanımlanan kira bedelinin sadece kiracılıkta gözlendiği gerekçesiyle, kiracılığı, her zaman, geleneksel-kapalı-aynî bir tarımdan, modern bir piyasa ve para ekonomisine geçişin göstergesi olarak yorumlamak yanlıştır. Piyasa ilişkilerinin çok gelişmiş olduğu tarım yapılarında, özellikle kira şartlarının her yıl yenilenmesi olağan değilse, hızlı enflasyon dönemlerinde toprak sahibinin ürünle tanımlanan kira bedellerini yeğlemesi rasyonel bir seçenek olur.

İkinci olarak, çeşitli teknolojik ve ekonomik değişkenlerin[8] toprak sahipleri ile işletmecilerin ortakçılık ile kiracılık arasındaki tercihlerini belirlediği söylenebilir. Örneğin, girdi ve kredi piyasalarında belirsizlik ve aksaklıklar ve kiralayanın üretim girdilerinin tümünü finanse etme güçlükleri halinde küçük işletmecinin özgürce ortakçılığı yeğlemesi mümkündür. Farklı bir deyişle, işletmecinin ekonomik güçsüzlüğü, diğer koşullar aynı iken, ortakçılık lehine bir etken olarak rol oynayabilir. Buna karşılık, pek çok azgelişmiş ülkede ortakçılığın geleneksel etkenler, örf-adetle belirlenen ve sık değişmeyen koşullarla düzenlendiği bilinmektedir. Bunlar genellikle farklılık rantının[9] toprak

[6] Aksoy (1971, ss. 117-118).

[7] Dönüm başına x miktar ürünün, peşin veya hasattan sonra ödenmesi buna örnektir. Bk. Bharadwaj ve Das (1975 a, ss 231-239).

[8] Örnek olarak bk. Bardhan (1976, ss. 1510-1512); Bharadwaj ve Das (1975a, ss. 230-231).

[9] Bu çalışmada "farklılık rantı", "tefazülî (veya diferansiyel) rant" karşılığı olarak kullanılacaktır.

sahibinde kalmasına imkân veren özellikler içerir: Daha verimli topraklarda ürün paylaşım oranlarının veya carî girdilere katılma yükümlülüklerinin toprak sahibi lehine farklılaşması gibi[10]. Ancak, bu farklılıklar, bir kere saptandıktan sonra, yıldan yıla değişmeyen, kararlı bir nitelik kazanır. Geleneksel ortakçılık koşulları süregelirken, tarım teknolojisinde meydana gelen ve toprak verimini yükselten, örneğin yüksek verimli tohumluklara geçilmesi gibi gelişmelerden, belli ölçülerde ortakçı da yararlanabilecektir[11]. Bu durumda, toprak sahibi açısından teknik ilerlemenin nemalarına tümüyle, veya büyük ölçüde el koymanın en etkili yolu, ortakçılıktan, sabit, yüksek ve her yıl yeniden belirlenen bir toprak kirasına, yani kiracılığa geçmektir[12]. Kısacası, toprağı kiralama durumunda bulunan küçük ve zayıf işletmeci bazen ortakçılık, bazen de kiracılığı seçme zorunda kalabilir; bu seçme, işletme biçimlerinden birinin tarihsel olarak daha ileri bir üretim ilişkisine tekabül etmesinden değil, büyük ölçüde yapısal ve dinamik ekonomik koşulların belirleyiciliğinden olacaktır[13].

Üçüncü olarak, ortakçılığı bazı biçimsel benzerliklerden hareketle feodal ürün-rantın, dolayısıyla feodal üretim ilişkisinin kendisi veya kalıntısı olarak yorumlamak da doğru değildir. Feodal ürün-rant, artık ürüne, feodal beyin piyasa-dışı, cebrî bir el koyması olduğu halde; ortakçılıktaki bölüşüm süreci farklı ilkelere dayanır. Bu durumda, "çiftçi, emeği ve işletme sermayesinin bir kısmını; toprak sahibi ise toprağın yanısıra işletme sermayesinin diğer kısmını sağlar... Toprak sahibinin aldığı pay, rantın saf biçimini taşımaz... Sadece toprak mülkiyetinden ötürü değil, sermaye borç veren birisi olarak da hak sahibi olur... Ortakçı da... ürünün bir kısmına emekçi durumundan ötürü değil, iş araçlarından bir kısmının sahibi... olarak hak talep eder."[14]

---

[10] Türkiye'de, 1962 - 1969 yılları arasında İmar - İskân ve Köyişleri Bakanlıkları tarafından yapılan ve yayınlanan 67 ile ait *Köy Envanter Etüdleri*'nde, Türkiye'de uygulanan ortakçılık koşullarına ait geniş bilgi vardır. Bunlar, genel bir izlenim düzeyinde de olsa yukarıdaki yargıyı destekler nitelikte görünmektedir. Devrim öncesi Çin ve bugünkü Hindistan'da ortakçılık - kiracılık koşulları ve bunları belirleyen etkenler için bk. Chen pota (1966, ss. 28-66); Bharadwaj ve Das (1975a, ss. 231-239), Rudra (1974, s. 1997).

[11] Teknik ilerlemenin oluştuğu bazı durumlarda, ürün paylaşım oranlarını sabit tutup (hatta bazen ortakçı *lehine* değiştirip), teknik ilerlemenin gerektirdiği ek üretim giderlerinin ortakçıya yüklendiği de saptanmıştır: Bharadwaj ve Das (1975a).

[12] Bk. *Idem* ve Bharadawaj ve Das (1975b, ss. A 49-A55).

[13] Türkiye'de tarım sayımlarına göre ortakçılık daima kiracılıktan daha geniş, bir yer kaplamakta; üstelik zaman içinde de aksi yönde bir eğilim saptanamamaktadır: Boratav (1972 a, Tablo VII, VIII, X, XI).

[14] Marx (1894, s. 783).

Feodal rant için söz konusu olmayan bu karma nitelikli bölüşüm kategorilerinin yanısıra, ortakçılıkta, somut koşullarda değişen ölçülerde de olsa belirgin bir sözleşme niteliği, kısmen de olsa özgür bir iradî unsur vardır. Bu, ortakçılık ilişkisine belli ölçülerde piyasa süreçlerinin girmesi ve toprak kiralama piyasasındaki arz–talep koşullarının belirlediği bir kira bedelinin sahneye çıkması anlamına gelir. Dolayısıyla, artığa el koymada piyasa–dışı, cebrî mekanizmalardan (feodal ranttan), piyasa mekanizmalarına (küçük meta üretimine veya artığın *paylaşımında* söz konusu olan kapitalist toprak kirasına) geçiş söz konusu olabilir. Ancak, aşağıda da gösterileceği gibi, bu mutlak ve kesin bir geçiş değildir; ortakçılığın *yarı – feodal* olarak nitelendirebileceğimiz belli türlerinde piyasa–dışı cebir unsuru ağır basar.

Bu gözlemler, bize, azgelişmiş ülkelerin tarım yapısı içinde üretim ilişkilerinin ayrım ve teşhisinde ortakçılık ile kiracılık arasında önemli, niteliksel ve belirleyici bir fark olduğu savını abartmalı bir tez olarak göstermektedir. Bu açıdan aslolan, işletme–içi ilişkilerin, kiracılık veya ortakçılık biçimlerinden hangisi içinde düzenlendiği değil, toprak sahibi ile işletmecinin göreli güçleri, nesnel durumları ve kira bedelinin oluşmasına egemen olan ekonomik süreçlerin niteliği ve içeriğidir. Bu nedenle, kiracılık ve ortakçılık ayrımını şimdilik arka plana atarak, toprak sahibi ile toprak kiralayanın göreli ekonomik durumlarına bakan bir ayrımı izleyelim. Bu yaklaşım, bizi, işletme biçimlerinden üretim ilişkilerine daha rahat geçirebilecek bir çerçeve sağlayacaktır. Tablo III'te sunmaya çalıştığımız bu çerçevede, şimdiye kadar zımnen var-

TABLO III– TOPRAK KİRASINDAN DOĞAN İLİŞKİLER

Toprak Sahibi	İşletmeci	İşletme Biçimi	Üretim İlişkisi
1. Küçük	Küçük	Kiracılık veya ortakçılık	Küçük meta üretimi
2. Büyük	Küçük	a) Ortakçılık b) Kiracılık–ortakçılık.	a) Yarı–feodal (ağalık) b) Küçük meta üretimi
3. Küçük	Büyük	Kiracılık veya ortakçılık	Kapitalist toprak kirası
4. Büyük	Büyük	Kiracılık	Kapitalist (İngiliz–tipi, Ricardo'cu) toprak kirası

sayar göründüğümüz, toprak sahibinin büyük, güçlü ve egemen; kiracı veya ortakçının, küçük, zayıf ve bağımlı olduğu durum, farklı mümkün bileşimlerden *sadece biri* olarak ortaya çıkacaktır.

Tablo III'te ortaya konan birinci bileşim, hem toprak sahibinin, hem işletmecinin "küçük" olduğu durumdur. Azgelişmiş ülkelerde ve Türkiye'de oldukça yaygın olan bu ilişkide taraflar arasında siste-

matik ve sürekli sömürü ilişkilerinin doğması beklenmez. Kırsal bölgelerin dışına toprak mülkiyetini tasfiye etmeden göçen "köylü-işçi" nin toprağını küçük bir işletmeciye kiraya (ortağa) veya (ileride ele alınacak demografik farklılaşma modellerinin gösterdiği gibi) köylü ailenin, kendi bünyesinde meydana gelen demografik devrelerin tabii sonucu olarak, belli (az nüfuslu) dönemlerde kiraya veren, diğer (çok nüfuslu) dönemlerde ise toprak kiralayan durumuna geçmesi halinde söz konusu olur. Piyasa için üretim söz konusu ise, ortaya çıkan üretim ilişkisi küçük meta üretimidir. İşletme biçiminin ortakçılık veya kiracılık olması, yukarıdaki yargıları değiştirmez.

Toprak sahibinin, büyük, kiracı-ortakçının küçük olduğu ikinci bileşim, iki ayrı üretim ilişkisine tekabül edebilir. Bunlardan, Tablo III'te (2a) sırası ile ifade edilen ilişki, yukarıda da üzerinde durduğumuz yarı-feodal üretim ilişkisidir. Bu ilişkide kira bedelinin daha çok ortakçılık biçimi içinde saptanması beklenir. Ülkemizin, Doğu, Güney-Doğu bölgelerinde; azgelişmiş ülkelerde ise, yer yer toprak reformları ile son bulmuş, bazılarında ise hâlâ süregelen biçimiyle güncelliğini koruyan ağa-ortakçı yapısı, kanımızca "yarı-feodal" terimi ile nitelendirilebilir. 20. yüzyılda bu yapının, Afrika'nın kuzeyinde ve Etiyopya'da, Yakın Doğu'da, Hint yarımadasında ve bazı G. Doğu Asya ülkelerinde, devrim-öncesi Çin'de ve büyük bir bölümüyle Latin Amerika'da önemli derecede yaygın olduğu; ancak, son 25 yılın toprak reformları sonunda bazı bölgelerde belirgin bir biçimde tasfiyeye uğramaya başladığı söylenebilir. Bu ilişkide, toprak kirası örf-âdet hukukuna göre ve sözleşme özelliği zayıf (bazı hallerde angarya yükümlülükleri dahi içerebilen) bir bağlantı ile saptanır. Köylü, hukuken özgür olsa bile, fiilen toprağa bağlı olabilir. Ağanın köylünün yaşantısında ortakçılık ilişkisi dışında ekonomik ve toplumsal hakları ve yükümlülükleri olabilir. Kısacası bu durumda toprak kirası, temel bölüşüm (sömürü) ilişkisini oluşturur ve köylü feodal toplumdakine benzer ekonomi-dışı bağımlılık ilişkileri içinde yaşar[15].

Ancak, büyük toprak sahibi-küçük kiracı (ortakçı) bağıntısı her zaman yarı-feodal üretim ilişkisine tekabül etmeyebilir. Özellikle topraktan kopma eğilimini yansıtan ve köylü üzerinde kirayı toplama dışında herhangi bir denetim icra etmeyen "absentee" toprak mülkiyeti, Tablo III'ün (2b) sırasında kastedildiği gibi, küçük meta üretimi ile

[15] Bu tablonun çok ileri bir noktasında, "yarı-feodal" değil, tamamen feodal bir üretim ilişkisinden söz etmek doğru olacaktır. Chen po-ta (1976), devrim öncesi Çin için, feodal rantın egemenliğinden söz ediyor.

uzlaşabilir. Gerek(1), gerek (2b)'de ifade edilen küçük meta üretiminde, köylü, üretim araçlarına kısmen sahiptir: İş aletlerine tamamen; toprağa ise, kiraladığı topraklar dışında mülk araziyi de işlediği ölçüde, kısmen sahiptir. Feodal bağımlılık ilişkilerinin söz konusu olmaması, dolayısız üreticiye bu durumlarda büyük ölçüde bağımsız çiftçi niteliği kazandırmış olabilir.

Toprak kirasının, Tablo III'te (3) ve (4) sayılı bileşimlerde olduğu gibi kapitalist üretim ilişkisine tekabül etmesi, kiracının *esas olarak* ücretli işgücüne dayanarak üretimde bulunması halinde söz konusu olur. Bu ilişkinin iki ana türü vardır. Birincisi (3. bileşim) azgelişmiş ülkelerde ve Türkiye'de daha yaygın olan, küçük toprak sahibinden büyük işletmecinin toprak kiralaması halidir. Bu, "zengin köylü"nün ortakçı veya kiracı olması ve böylece köyden, tabandan neşet eden bir kapitalist gelişme anlamına gelebileceği gibi; kökeni itibariyle köy-dışı, hatta tarım-dışı ve azami kâr arayan sermayenin, çoğunlukla kısa dönemli bir yatırım alanı olarak tarımı seçmesi, küçük mülk sahiplerinden parasal bir bedel karşılığında toprak kiralayıp işçi kullanarak tamamen piyasaya dönük üretim yapması biçimini de alabilir[16]. İkinci tür ise, kapitalist kiracılığın Batı Avrupa, özellikle İngiliz biçimidir. Burada, tamamen rantiye ve çoğunlukla feodal kökenli bir büyük toprak sahipleri sınıfı; toprak mülkiyeti olmayan sermaye sınıfına (kapitalist çiftçiye), kural olarak nakdî bir bedel (kiracılık) karşılığında toprak kiraya vermekte; üretim ise ücretli işgücü ile örgütlenmektedir. Bu, İkinci Bölümde de görüleceği gibi, Ricardo'cu (ve Marx'cı) rant kuramının dayandırıldığı kurumsal çerçeveyi oluşturmaktadır.

Görülüyor ki, Tablo III'te ortaya konan çerçeve, kiracılık ve ortakçılıktan oluşan *iki işletme biçimi* ve toprak sahibi ile işletmecinin ("büyük" ve "küçük" nitelikleriyle ifade edilen) *göreli ekonomik durumlarına ilişkin dört bileşimin*, üç üretim ilişkisi ile bağlantılı olabileceğini göstermektedir. İşletme biçiminin kiracılık veya ortakçılık olmasının, tarafların göreli durumları ve ilişkinin ekonomik içeriği bilinmeden, üretim ilişkilerinin teşhisine kendiliğinden imkân vermeyeceği böylece ortaya çıkmaktadır.

[16] Traktör sahiplerinin bu türden toprak kiralamaları için bk. Tekeli ve Erder (1978, ss. 316–317). Türkiye'de 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, küçük işletmelerde toprak kiralama niteliği zayıf, toprak kiraya verme niteliği daha güçlü; büyük işletmelerde ise toprak kiralama eğilimi daha güçlü olarak saptanmaktadır. Bu sonuç, ortalama işletme büyüklüğü ile kiracılık-ortakçılığın bölgeler arası farklı yansımasından doğmuyorsa, Türkiye'de kapitalizme dönük toprak kirasının, yarı-feodal kira ilişkisinden daha yaygın olduğu biçiminde yorumlanabilir. Bk. Boratav (1972 a, ss. 790–791) ve (1969, s. 140), ayrıca Varlıer (1978, ss. 69–71). Benzer bir olgu için bk. Patnaik (1976, s. A 83).

C. TARIM İŞÇİLİĞİ

Kapitalist üretim ilişkisinin temel belirleyicisi, bilindiği gibi ücretli işçi / sermaye ikilisinin varlığıdır. Azgelişmiş tarım yapılarında kapitalist üretim ilişkisini ararken bu ikilinin sadece "ücretli işçi" yanını temel gösterge kabul etmek ve "tarım işçisi varsa, kapitalizm vardır!" savını ileri sürmek, pratik amaçlar bakımından bazen kaçınılmaz olsa bile, zaman zaman da yanıltıcı olabilir.

Bunun başlıca nedeni, yukarıda toprak kirasına ilişkin olarak da üzerinde durulmuş olan, tipik köylü işletmesinin karma niteliğidir. Köylü işletmesi, küçük üretici niteliğini korumasına rağmen, demografik devresinin belli aşamalarında emek fazlası içererek işgücü "ihraç" edebilir, diğer aşamalarında ise emek kıtlığı durumuna düşerek yabancı işgücü kullanabilir. Keza, yıllık üretim devresinin, hasat dönemi gibi belli anlarında köylü işletmesi, yerel olarak varolan, veya bölge dışından gelen emek fazlasına ve tarım işçileri kitlesine başvurarak ücretli işgücü istihdam edebilir. Bu durumlarda başvurulan emek fazlaları, tamamen topraksız bir tarım proleteryasından ve köylü işletmesindeki emek fazlasının işgücü piyasasına taşmış unsurlarından oluşabilir.

Böylece, azgelişmiş bir tarımsal yapıda, ücretli işgücünün, hatta topraksız bir tarım proletaryasının varlığı, *tek başına*, kapitalist üretim ilişkilerinin kapsamı ve genişliğinin bir göstergesi sayılmamalıdır. Küçük üreticilik, tarımda, sermaye, artı-değer ve kâr ilişkilerine girmeden işçi kullanabilen bir ekonomik kategori olarak algılanmalıdır.

Bu, önemli bir ayrımdır; zira, işletmeyi kapitalist bir işletme kabul ettiğimiz andan itibaren, sermaye birikimi ve kâr güdüsüyle üretim söz konusu olacak; işletme bünyesinde temel bölüşüm ve sömürü kategorisi artı-değer ve kâr olacak; çiftçi, malın değeri (fiyatı) ile işgücünün değeri (ücret) arasındaki farka el koyan (sömüren) bir sosyo-ekonomik kategori kabul edilecektir.

Buna karşılık, ücretli işgücü kullanmasına rağmen çiftçiyi küçük üretici (köylü) kabul ettiğimiz takdirde, üretim süreci içinde işgücü / sermaye, ücret / kâr ikiliğinin doğduğunu kabul edemeyiz. Bu durumda, işçi ve (biçimsel olarak işveren statüsünde görünmesine rağmen) köylü, üretim sürecinin *dolaysız üreticileri* sayılacak; ortaklaşa yarattıkları değerin bir bölümüne (artığa), küçük meta üretimine has bölüşüm süreçleri içinde ticarî ve nakdî sermaye (ve kiracılık varsa toprak sahibi) tarafından el konuyor kabul edilecektir. Böyle bir durumda kâr için üretim ve sermaye birikimi söz konusu olmayacaktır.

Tarım işçiliğinin yer alabileceği ilk durum, böylece, *tarımsal kârın* temel bölüşüm kategorisi olarak kapitalist çiftçiye intikali; ikinci durum ise, tarımsal kârın doğmadığı ve ücretlerin yanısıra bir dolaysız üretici payı olan *küçük üretici gelirinin* söz konusu olduğu bölüşüm ilişkileri anlamına gelir.[17].

Bu durumda, ücretli işgücünün varlığı halinde kapitalist çiftçiyle küçük üreticiyi birbirinden ayıran sınır nasıl çizilmeli? İşletmenin içinde yaşadığı ekonomik ve toplumsal ilişkilerin tümü, derinliğine ve niteliksel bir çözümleme sonunda saptanamıyorsa, ampirik düzeyde en sağlıklı ölçüt, işletme bünyesinde üretim süreci içinde harcanan toplam yıllık emek girdileri içinde, aile emeği (L_a) ile ücretli (yabancı) emek (L_y) arasındaki oranı (l) saptamak ve en basit ayrım çizgisi olarak, $L_y \leq L_a$ halinde söz konusu ilişkiyi küçük üreticilik, $L_y > L_a$ halinde ise, kapitalist çiftçilik kabul etmek olabilir[18].

Tarım işçiliğinin bu ikili karakterinin yanısıra, azgelişmiş tarım yapılarında, tarımsal işgücü piyasası, çeşitli kurumsal çarpıklık ve bozukluklarla malüldür ve çoğu zaman "özgür işgücü"nden sözetmek, biçimsel görüntülere rağmen imkânsızdır. Yarı-feodal bağımlılık ilişkilerinin sürekli tarım işçiliği (yanaşmalık) görüntüsünde yansıyabilmesi; işgücü piyasasının büyük toprak sahibine bağlı, aracılar (elci, dayıbaşı v.b.) tarafından denetlenmesi ve benzer pek çok kurumsal çarpıklığın varlığı, tarımda saf kapitalist ilişkilerin genişliğini saptamaya yönelen araştırıcıların dikkate alması gereken hususlardır[19].

Görüldüğü gibi, azgelişmiş yapılarda tarım işçiliği, küçük meta üretimine veya kapitalist ilişkilere tekabül edebileceği gibi, yarı-feodal bağımlılıkların izlerini de taşıyabilir[20].

D. TİCARET VE TEFECİLİK

Sadece köy-içi değişimin söz konusu olduğu kapalı tarım ekonomisi koşullarından, köy-dışı piyasalar için üretime geçildiği, dolayısıy-

[17] Bk. Boratav (1972b, ss. 235-236).

[18] Farklı sınır çizgileri tanımlamak da mümkündür. Bu sorun, bu bölümde Kesim III ve Kesim IV'te daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. İşletme büyüklükleriyle La / Ly oranları arasındaki ilişkiyi Türkiye'de ampirik olarak saptayan bir araştırma için: Eraktan (1978, ss. 55-64 ve özellikle Tablo 21).

[19] Türkiye için bk. Aksoy (1969, ss. 40-48); Hoşgör (1979, ss. 82-94); Silier (1976, ss. 80-81). Ayrıca bk. Chattopadhyay (1977, ss. A20-A22); Bhalla (1976, ss. A 23-A 29); Rudra ve Mukhopadhyay (1976, ss. 33-36).

[20] Türkiye'de tarım işçilerinin ve topraksız köylü ailelerinin göreli büyüklükleri için bk. Boratav (1972a, ss. 785, 799-801); DPT. (1970, s. 53); Aksoy (1969, ss 24-29).

la tarımla sanayi, köyle kent arasındaki toplumsal işbölümünün gerçekleştiği andan itibaren, tüccar sermayesinin artığa el koyan veya artığı paylaşan bir kategori olarak ortaya çıkmasının nesnel koşulları da doğmuş olur.

Tüccarın veya ticarî sermayenin artığa *doğrudan el koyduğu* veya *artığı paylaştığı* üretim ilişkileri aynı değildir. Kapitalist üretim ilişkisinde, üretim süreci içinde kapitalist tarafından el konulmuş bulunan artık, malın pazarlanması işlevini üstlenen ticarî sermayeye de daha sonra ve kısmen intikal eder; üretken sermayenin bir uzantısı işlevini gören ticarî sermaye, artığı paylaşmış olur.

Buna karşılık, küçük meta üretiminde tüccar, doğrudan doğruya artığa el koyan ana kategoridir. Ancak, bu noktada, "tüccarsız bir ticaret"in mantıkça mümkün olduğunu; tarihsel olarak da gözlenmiş bulunduğunu belirtelim. Piyasa için üretimin en ilkel şartlarında üretici ve tüketici aracısız olarak ve doğrudan doğruya karşı karşıya gelirler. Tarımın küçük çiftçilikten, endüstrinin kent-kasaba zanaatlerinden oluştuğu bir ortamda, kasaba pazarları, küçük üreticiler arası ve tüccarsız bir ticaretin örneğini oluştururlar. Köylü bu pazarlarda ürününü zanaatkârlara satar ve satış hasılatı ile aynı zanaatkârlardan tarımsal olmayan tüketim mallarını ve üretim girdilerini alır. Bu halde, ortada, tam anlamıyla bir küçük üreticiler ekonomisi vardır. Bölüşüm, gerçeli fiyatlarca belirlenir; bunların ise, kural olarak, değerleri, yani malların dolaylı ve dolaysız olarak içerdiği emek zamanını yansıttığı varsayılırsa ticaret herhangi bir sömürü ilişkisi yaratmadan sürdürülebilir.

Üretici ve tüketici arasına tüccar unsurunun girmesiyle, bu "aracısız ticaret" modeli tarihe karışmış olur. Burada, *salt aracı* niteliğiyle tüccardan söz ediyoruz; yani, malların tüketiciye intikalinin *zorunlu* aşamalarını oluşturan, bu nedenle üretim sürecinin bir uzantısı sayılması gereken ve dolayısıyla ürünlere değer katan taşıma, depolama gibi faaliyetleri ticaret saymıyoruz. "Ticarî kâr" ile de, üreticiye ödenen fiyatla, tüketicinin ödediği fiyat arasındaki farkı oluşturan ve ortalama taşıma-depolama giderlerinin dışında kalan marjı kastediyoruz[21].

Tüccar kârı, tek bir mal için, tüccarın üreticiye ve tüketicinin tüccara ödediği iki ayrı fiyatın varlığından doğar; üretici, tüketici niteliğiyle tüccarın karşısına çıktığında, sattığı ve aldığı mallar arasında eşdeğer olmayan bir değişim gerçekleşmiş olur[22]. Marx'ın sözleriyle, "eş-

[21] Boratav (1972 b, s. 232).

[22] Akat (1976, ss. 27-28); Kay (1975, ss. 86-88).

değerler mübadele edildiği sürece tüccar sermayesinin varlığı imkânsız görünür; bu yüzden tüccar sermayesinin kaynağı, satan ve satın alan üreticiler arasına kendisini asalakça sokan tüccarın elde ettiği iki yönlü avantajdadır."[23].

Benzer saptamaları, tefecilik ve nakdî sermaye için de yapabiliriz. Kapitalist üretim biçiminde faiz, kapitalist üretim süreci içinde elde edilen artıktan kapitalistin finansman ihtiyacını karşılayan nakdî sermayenin *aldığı payı* gösteren bir bölüşüm kategorisidir. Buna karşılık, piyasa için üretim yapan bir küçük üreticiler dünyasında, tefeci, tüccar gibi, piyasaya açılmanın zorunlu refakatçisi olarak artığa *doğrudan el koyacaktır.*

Buradaki "zorunlu refakat" olgusu nereden geliyor? Küçük üretici, geçimlik üretimden piyasa için üretime yöneldikçe, üretim girdilerinin bir bölümünün yanısıra, kendisinin ve ailesinin tüketimini de piyasadan karşılamak durumuna girer. Herhangi bir kredi mekanizmasının yokluğunda, adeta bir "işletme sermayesi" halini alan yıllık aile tüketimi ve üretim girdileri sadece ürünün yıl sonu satış hasılatı ile finanse edilebilir. Ancak bu finansman kaynağının sürekli olabilmesi için, üretim hacminde ve fiyatlarda küçük üretici aleyhine hiçbir oynama olmaması gerekir.

Küçük üreticinin piyasadan (m) sayıda girdi (x_i; i = 1,.....,m) satın aldığını; bunlara (p_i) fiyatlarını ödediğini; tek ürün (Q) üretip bunu (f) fiyatıyla piyasaya sattığını; aile tüketimi için piyasadan (n) sayıda malı (c_j; j = 1,.....,n) satın alıp bunlara (p_j) fiyatlarını ödediğini kabul edelim. Bu durumda (t) yılında elde edilen satış hasılatı $[f_{(t)}\ Q_{(t)}]$, (t+1) yılının girdi harcamalarını $[\sum_{i=1}^{m} p_{i(t+1)}\ x_{i\ (t+1)}]$ ve tüketim giderlerini $[\sum_{j=1}^{n} p_{j(t+1)}\ c_{j(t+1)}]$ finanse etmelidir. Küçük üreticinin her yıl, öz kaynaklarıyla üretimi sürdürebilmesinin koşulu:

$$f_{(t)}\ Q_{(t)} \geq \sum_{i=1}^{m} p_{j(t+1)}\ x_{i\ (t+1)} + \sum_{j=1}^{n} p_{j(t+1)} c_{j(t+1)}$$

olarak ifade edilebilir. Bu dengenin, özellikle, Q ile (f)'deki düşmeler ve (p_i) ile (p_j)'deki yükselmeler ile bazı yıllar köylü aleyhine dönmesi doğaldır. Buna karşılık, köylü lehine oynamalar sonraki yıllara bir nakdî rezerv aktarılmasına nadiren sebep olur; (c_j)'de artmalara yol açarak çoğu kez yıl içinde tüketilir. Yukarıdaki denge şartının köylü

[23] Marx (1867, s. 164).

aleyhine bozulduğu yıllarda, "işletme sermayesi"ni toplu veya yıl içine yayılmış, kademeli "avanslarla" finanse etmek zorunlu hale gelir. Bu "dış" finansman kaynağı, nakdî sermaye, tefeci sermayesidir. Başlangıçta, köylü ekonomisine arızî olarak, bir kerelik girer görünen tefeci sermayesi, belli bir dönem sonunda, borç ödemek de bir finansman sorunu haline gelince sürekli ve kronik bir hal alır ve küçük meta üretiminin zorunlu, vazgeçilmez bir unsuru haline gelir[24].

Böylece tüccar ve tefecinin, piyasaya açılan küçük üreticiliğin zorunlu tamamlayıcıları ve bu üretim ilişkisinde artık ürüne el koyan ana kategoriler oldukları; tüccar kârı ve faizin, küçük meta üretiminin temel bölüşüm (sömürü) kategorilerini oluşturduğu söylenebilir.

Bu genel saptamaları, çağdaş azgelişmiş ekonomilerin karmaşık tarım yapılarının bazı özellikleriyle tamamlamak ve ayrıca tüccar ve tefeci sermayesinin değerlendirilmesinde karşılaşılan farklı yaklaşımlardan doğan belli sorunları tartışmak gerekli olmaktadır.

Birinci olarak, günümüz azgelişmiş ekonomilerinde tarım ürünleri pazarlamasında sadece tüccarın; tarımsal kredi mekanizmalarında sadece tefecinin söz konusu olmadığını belirtelim. Ülkeden ülkeye değişen biçim ve kapsamlarda, pazarlamada devletin ve kooperatiflerin; kredi mekanizmalarında ise yine kooperatiflerin ve modern malî sermayenin, yani bankalar sisteminin ihmal edilmeyecek yerler kapladığı gözlenmektedir. Devlet-kooperatif – tüccar ve kooperatif–bankalar–tefeci ilişkilerinin ve küçük üreticinin bu ilişkiler karşısındaki konumunun genelleme yapılmasını çok güçleştiren çeşitlilikler ve karmaşıklıklar içermesi doğaldır[25]. VI. Kesimin sonunda farklı bir açıdan ve kısaca döneceğimiz bu soruna burada sadece değinmekle yetiniyoruz.

İkinci sorun, tefecilikle ticaretin, dolayısıyla faizle ticarî kârın azgelişmiş tarım yapılarında ayırdedilmesinden doğan güçlüklere ilişkindir. Kavram ve kuram düzeylerinde birbirinden açık ve seçik olarak ayırdedilebilen ticaret ve tefecilik, azgelişmiş yapılarda içiçe yer alır; pekçok halde aynı kişilerde birleşebilir. Tüccar, köylüyle sürekli borç-alacak ilişkisi içindedir; dolayısıyla ticarî kâr belli bir faiz unsurunu da içerir. Keza tefeci, bazen güvence, bazen borç ödeme biçimi olarak köylünün ürünü üzerinde hak sahibidir. Bu durumlarda, ürün için uygu-

[24] Boratav (1972 b, ss. 232–233).

[25] Türkiye'de çiftçilerin ekonomik durumlarıyla kredi kaynakları ve koşulları arasındaki bağıntılar için bk. Silier (1976, ss. 85–90); Eraktan (1978, ss. 87–89) Börtücene (1977, ss. 189-190). Hindistan'a ilişkin belli saptamalar için; Bhalla (1976, ss. A26–A27); Kurup (1976); Roth (1979, ss. 1166–1167): Rudra (1975, s. 1052).

lanan itibarî fiyat, piyasa fiyatından düşüktür ve tefecinin ürünü satmasıyla elde edeceği kazanç, ticarî kâr ve faiz karışımı bir kategoridir. Kredi veya veresiye ticaret biçiminde, köylü ile tüccar–tefeci arasında doğabilen çeşitli ilişki biçimlerini[26] Tablo IV'te özetliyoruz.

TABLO IV- FARKLI BORÇLANMA-BORÇ ÖDEME BİÇİMLERİ

Borç (Veresiye) Alma Biçimi	Borç Ödeme Biçimi	Ekonomik İlişki
1. Para	Para	Saf tefecilik
2. Ürün (girdi veya tüketim malı)	Para	Veresiye ticaret
3. Para	Ürün (nihaî ürün)	Alivre ticaret
4. Ürün (girdi veya tüketim malı)	Ürün (nihaî ürün)	Tüccara girdi ve çıktı piyasalarında bağlılık
5. Ürün	Emek	Toprak sahibine yarı-feodal bağlılık

Tablo IV'te, saf tefeciliği içeren 1. almaşıkla muhtemelen ortakçılık ilişkisi içinde, ağaya karşı doğabilecek olan özel (yarı–feodal) bir borçlanma – borç ödeme biçimi[27] olan 5. almaşıkların dışındaki durumlar tefecilik ve ticaretin içiçe girdiği hallerdir. Bölüşüm kategorilerinin ampirik saptanması söz konusu olduğunda, araştırıcılar, ileride de göstereceğimiz gibi çoğu kez, "faiz" olarak sadece 1. almaşıktaki saf ve parasal faiz ödemelerini saptayabilmekte, dolayısıyla, faiz payı gerçeğin altında görünmektedir.

Üçüncü bir sorun, ticaret ve tefeciliğin, azgelişmiş bir tarım yapısının (veya tarımdaki üretim ilişkilerinin) *içinde* bir yer kaplayıp kaplamadığı ile ilgilidir. Bazı yazarlar, ticaret ve tefeciliğin, tarıma ve üretim sürecine *dışsal* olduğu; dolayısıyla tarım yapısının, üretim ilişkilerinin ve bunlara bağlı bölüşüm ve tabakalaşma şemalarının dışında tutulması; ya da ikincil bir düzeyde, arka planda ele alınması gerektiğini savunmaktadırlar[28].

Bu biçimde ortaya konulduğunda sorun, küçük meta üretiminin bir üretim ilişkisi olarak kabul edilip edilmemesiyle ilgilidir. Üretim ilişkileri, yukarıda yapıldığı gibi, artığa el koyma biçimleri olarak anlaşıldığı anda, tamamen piyasaya yönelik mülk sahibi küçük üreticiler-

[26] Benzer, fakat daha dar kapsamlı bir sunuş için bk. *Ibid.* ss. 1050–1052.

[27] Hindistan'da bu tür bir borçlanma ilişkisinin gözlendiği ve emek karşılığı borç ödemede borçluya genellikle piyasa ücretinin altında bir ücret itibar edildiği ileri sürülmektedir. Bk. *Ibid,* ss. 1050–1053; Roth (1979, ss. 1167, 1169).

[28] Örneğin Patnaik (1976, ss. A 89–A 90). Chen Po-ta ise, bu tür bir genel ilkeden değil, ampirik güçlüklerden dolayı ticaret ve tefeciliği tarımdaki sömürü ilişkilerinin saptanmasında dikkate almamaktadır. (1966, s.s. 4n, 16, 21–23).

den oluşan ortamlarda ticaret ve tefeciliğin ihmali, tarım yapısının çözümlenmesinden vazgeçilmesi anlamına gelir; ortaya, eşitlikçi, sömürüsüz, yani gerçekte olmayan, yanlış bir tablo çıkar. Ticaret ve tefeciliğin bölüşüm ve tabakalaşma şemalarına kaynaştırılması bu nedenle zorunludur; ileride bu şemalara eğildiğimizde soruna döneceğiz.

Son olarak, tarım kesimindeki ticaret ve tefeciliğin ekonomik işlevlerinin değerlendirilmesinde farklı yaklaşımlardan doğan sorunları ele alalım.

Bu işlevleri, neoklasik geleneği izleyerek çözümlemeye çalışanlar, tefecilik ve ticareti, kaynak tahsisinde etkinliği ne derecede gerçekleştirdikleri sorusunu sorarak değerlendirirler. Bu bakış açısı, örneğin, tefeciliği kredi arz ve talebinin ardındaki etkenlere bakarak inceler: Kredi talebi veri iken faiz haddinin, fon sahiplerinin nakitten vazgeçmelerini sağlayacak ve yatırılabilir fonların birim fırsat maliyetini ifade eden getiri *artı* risk primi *artı* "yönetim"e (yani alacağı toplamaya) ilişkin maliyet *artı* tekelci kârdan oluştuğunu ifade ederler. Ortodoks neoklasik iktisatçılar, tekel faktörünü küçümseme veya bunu, azgelişmiş kırsal kesimlerde büyük önem taşıyan "borçluyu bireysel olarak tanıma" türünden bir becerinin getirisi[29] gibi bir katkıya indirgeme eğilimindedirler. Kamu politikaları ve kurumsal düzenlemeler risk primini ve yönetsel giderleri azaltabilirlerse, tefeci faizlerinin aşırı olmaktan çıkacağı,; rekabetçi düzeylere yaklaşacağı umulur. Bu durumda tefecilik, fon fazlası olan bireylerden, fon açığı olanlara, marjinal getirilerle marjinal maliyetlerin eşit olacağı bir fiyattan nakdî kaynak aktaran etkin ve vazgeçilmez bir ekonomik işlev ifa etmiş olur. Bu değerlendirme biçimine, aynı yaklaşım ve yöntemsel çerçeve içinde kalan; ancak, tefecilikteki tekelci unsurlara dikkati çeken, gerçekçi tepkiler oluşmuştur. Bu tepkiler, azgelişmiş tarım yapılarında tefeci sermayesinin, yarı-feodal bağımlılık ilişkileri içinde serbest girişe ve rekabete karşı getirdiği engellerin, kısacası tekelci çarpıklıkların güçlü bir anlatımı üzerine inşa edilir. Gerçekten de sözü geçen tarım yapılarına yakından vakıf herhangi bir gözlemcinin "rekabetçi dengeler"den sözetmesi bir hayli zorlama görünmektedir[30].

Sorun, aynı yaklaşımla ticaret sermayesi için ele alındığında, tüccarın pazarlanabilir fazlaları üreticiden tüketiciye ne derecede etkinlikle aktarabildiği tartışılmalıdır: Özellikle, fiyatların tüketici tercih-

[29] Bottomley (1965, s. 327).

[30] Bu çerçeve içindeki ortodoks görüşler için bk. Bottomley (1963), (1964) ve (1965). Gerçekçi yaklaşımlara örnek olarak bk. Roth (1979) ve Chandavarkar (1965).

lerini üreticilere iletip iletemediği; bu alanda doğru işaretler ve uygun dürtüler oluşturup oluşturmadığı araştırılmalıdır. Tüketici ve üretici fiyatları arasında oluşan marjın, ortalama kâr oranını aşaması halinde, tarımsal yapıya ilişkin aşırı risk ve belirsizlik etkenlerini ortaya atan ortodoks neoklasiklerle, tekelci çarpıklıkları vurgulayan ve tasvir eden "gerçekçiler" arasında öncekini andıran bir tartışma söz konusu olacaktır[31].

Bu tartışma, ticaret ve tefeciliğin işlevlerini, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, "kaynak tahsisinde etkinlik" sorunsalı içinde ele almaktadır. Ekonomik süreç ve ilişkilerin işlevlerini bu çalışmada normatif bir sorun saliçinde irdelemek niyetimiz olmadığı için, ortodoks neoklasik yoruma katılmayı imkânsız gördüğümüzü beyanın dışında, yukarıdaki tezleri daha fazla tartışmayacağız.

Ancak, ticaret ve tefeciliğin işlevlerine farklı ve bizim de anlamlı gördüğümüz bir açıdan bakmak da mümkündür. Bu, dolaşım süreci dolayısıyla artığa el koymanın bu iki ana biçiminin, önce tarım kesiminin tümü içinde; sonra da sosyo-ekonomik kuruluşun bütünü ile tarım yapısının eklemlenmesinde ne gibi roller oynadıklarını saptamaya yönelik bir bakış açısıdır. Ve şu türden sorulara yanıt aramaya yöneliktir: Tarım dışında oluşan kâr ve faiz oranları ile tarımda ticarî kâr oranları ve tefeci faiz oranları arasında ne gibi ilişkiler vardır? Bu oranlar arasındaki eşitsizliklerin sebep ve sonuçları nasıl incelenmelidir?[32] Egemen sınıflar arasında artığın paylaşılmasını, kesimler arası değer aktarımlarını, bu oranlar arasındaki uyumsuzluklar nasıl beiirler? Ticaret ve tefecilik, küçük mülkiyetin tasfiyesini ve bu tasfiye süreci içinde sağladığı birikimi toprak mülkiyetine (ve ne türden bir işletme biçimine?) dönüştürmeyi mi amaçlar? Yoksa, tarımda küçük mülkiyetin süregelmesini, küçük üreticiliğin gerçekleştirdiği verim artışlarının büyük bölümüne uzun dönemde el koymayı, ancak bunu bir yandan birikimin kaynağını (küçük mülkiyeti) kurutmadan; öte yandan artığı ve kırsal kesim üzerindeki denetimi azamileştirerek sürdürmeyi mi yeğlemektedir? Bu takdirde, tüccar ve tefeci artığı nasıl kullanırlar? Tarım – dışı sermaye birikimine dönüştürerek mi, yoksa, asalakça tüketerek mi? Tarım yapısı üzerindeki etki ve işlevleri, ticaret ve tefeciliğe, sosyo-ekonomik kuruluşun bütünlüğü içinde nasıl bir rol

[31] Bk. Jasdanwalla (1977, ss. A133-A137); Hayami ve Ruttan (1971, ss. 264-269, 303-306); Formaı ve Riegelhaupt (1970); Goodman (1977, ss. 13-19).

[32] Burada inşa edilen sorular içinde sadece bu, önceki paragrafta incelediğimiz piyasa aksaklıkları yaklaşımıyla ortak bir alan içerir.

verir? Farklı bir ifadeyle, kapitalizmin gelişmesi ve kapitalist birikimin alacağı özel biçimler açısından ticaret ve tefecilik "ayak bağları" olarak mı; yoksa, bir anlamda dinamik katkılar gerirerek mi rol oynarlar?[33]

Bir bölümü genel düzeyde, yani zaman ve mekândan soyut olarak yanıtlanamayacak olan bu sorulardan bazılarına ileride, özellikle Kesim VI'da döneceğiz. Bunları bu noktada, tefecilik ve ticaretin *işlevlerine*, neoklasik "etkinlik" sorunsalının dışına çıkarak da bakılabileceğini ve bu "dış alan"ın çok daha anlamlı ve verimli bir inceleme alanı oluşturduğunu ifade etmek için ortaya attık, o kadar...

E. KÜÇÜK META ÜRETİMİ

Azgelişmiş çağdaş bir ekonominin tarımında gözlenen farklı işletme biçimleri ve bunların somutlaştığı çok çeşitli ekonomik bağıntıların esas olarak üç üretim ilişkisine tekabül edebileceği yukarıdaki çözümlemeler sonunda ortaya çıkmaktadır. Bunlar, *kapitalist* ve *yarı-feodal* üretim ilişkileri ile *küçük meta üretimi*dir.

Bu çalışmanın İkinci Bölümü, esas olarak, tarımda küçük üreticilikle ilgilidir. Bu nedenle, küçük üreticiliğin çağımızdaki en yaygın biçimi olan küçük meta üretimi üzerinde bu noktada biraz daha durmak yararlı olacaktır. Küçük meta üretiminin belirleyici özellikleri nelerdir? Ve bu, gerçekten bir üretim ilişkisi kabul edilebilir mi?

Küçük meta üretimini, bir başlangıç noktası olarak, dolaysız üreticinin, *üretim araçlarına* esas itibariyle *sahip* olduğu; esas olarak kendi ve *ailesinin emeğiyle*, kısmen veya tamamen *piyasa için*, fakat *tüketim amacıyla* (birikim yapmadan) üretimde bulunduğu bir "durumu" içerdiğini söyleyebiliriz.

Küçük meta üretiminin özelliklerini sıralayan bu ifadeyi, şimdilik, geçici bir tanım olarak kabul edebiliriz. Toprak kiralayan ve kısmen, talî olarak ücretli işgücü kullanan çiftçilerin, "küçük üretici" sayılabileceği durumlara yukarıda değindik, ileride tekrar döneceğiz. Piyasa için üretim ise, daha genel bir kategori olan *küçük üreticiliğin* iki kolu, yani *tabii*, *kapalı ekonomi* (ataerkil üretim) ile *küçük meta üretimi* türleri arasındaki sınırı belirleyen olgudur. Burada, "piyasaya açılma"nın ne zaman meydana geldiğini kabul etmeliyiz? Kanımızca, piya-

[33] Boratav (1972b, s. 246). Olaya bu açıdan bakan yazarlara örnek olarak: Marx (1894, Bölüm XX ve XXVI); Patnaik (1976); Sau (1979); Prasad (1974); Kautsky (1976); Akat (1976).

sa için üretimin belli bir nicel eşiği (% 25, % 50 gibi) aşmasından ziyade, toplam hasılanın büyük veya küçük bir bölümünün, arızî değil, *sürekli* ve *sistematik* olarak piyasa için üretilmesi halinde tabii ekonomiden meta ekonomisine geçilmiş olur. Nihayet, küçük meta üretiminin, *tüketim amacıyla* sürdürülmesi koşulu üzerinde durmak gerekir. Bu koşulun dayandığı kuramsal önerme, birikim yapan, dolaşım sürecinde Para → Mal → Para (P–M–P') döngüsüne girmiş olan küçük üreticinin *istikrarsız bir kategori* olduğu ifade eder. Küçük üretici, P–M–P' döngüsü içinde sürekli olarak ve dengeli bir biçimde varlığını sürdüremez; ya, er-geç ücretli işgücünün başat olacağı kapitalist üretime, gerçek bir sermaye birikimine geçişi kaçınılmaz kılacak boyutlara kadar büyüyecek; ya da P–M–P' döngüsüyle başlayan birikim sürdürülemeyecek; küçük meta üretiminin dolaşım sürecindeki yansıması olan Mal-Para–Mal (M–P–M) döngüsüne dönüş zorunlu olacaktır. Ne var ki, çağdaş kapitalizmin bünyesindeki küçük üreticilik, toprak ve yabancı işgücü girdileri bakımından büyümeyen; ancak, sermaye malları ve diğer tarım girdileri bakımından birikim yapabilen; dolayısıyla yüksek toprak verimi sağlayabilen özellikler de kazanabilmektedir. Bu durumda, küçük meta üretiminin "tüketim için üretim" koşulunu gözden geçirmek gerekecektir. VI. Kesim sonlarında, "birikim yapmasına rağmen küçük kalan" çiftçi sorununa döneceğiz.

Küçük meta üretiminin bir üretim ilişkisi olup olmadığı sorunu ise, küçük meta üretiminden ziyade üretim ilişkilerinin tanımı ve anlaşılma tarzı ile ilgili bir konudur[34]. Üretim ilişkilerini sadece mülkiyet ilişkilerine bağlayan bir anlayış, küçük meta üretimini, dolaysız üreticilerin üretim araçlarından kopmamış olmaları nedeniyle sömürü ve sınıflaşmanın olmadığı bir ekonomik durum olarak görecek ve bu durumu bir üretim ilişkisi olarak kabul edemeyecektir. Buna karşılık, bizim yukarıda yaptığımız gibi, üretim ilişkileri, "artığa el koymanın ekonomik biçimleri" olarak anlaşılırsa ve küçük meta üretiminin tabii ve zorunlu uzantıları olarak ürün ve kredi piyasaları ve bunların temel unsurları olarak da tüccar ve tefeci sermayesi görülürse, küçük meta üretimi, (i) dolaysız üreticinin esas olarak üretim araçlarına malik ve / veya zilyed olduğu; (ii) artığa ürün ve kredi piyasalarının özel mekanizmaları içinde el konan; (iii) temel bölüşüm (sömürü) kategorilerinin ticarî kâr ve tefeci faizi olduğu bir üretim ilişkisi olarak kabul edilecek-

[34] Bu sorun çevresindeki tartışma ve farklı yorumlar için bk. Marx (1867, ss. 761–762); (1894, ss. 777, 785–787) ve (1852, s. 334); Lenin (1899, ss. 331–335); Amin (1970–I–, ss. 244–247); (1977, ss. 13, 38–40, 56–58); O'Connor (1976); Sherry (1976); Friedmann (1978a, ss. 71–73, 95) ve (1978 b, ss. 548, 559–560); Mouzelis (1976a, s. 70).

tir. Ancak, çağdaş, koşullarda bu üretim ilişkisinin çevresinde devlet, kooperatifler, modern malî sermaye gibi ekonomik örgütlenmelerin; toprak kirası ve ücretli işgücü gibi sözü geçen üretim ilişkisi bakımından talî bölüşüm kategorilerinin doğması da mümkün ve hatta kaçınılmazdır. Küçük meta üretimini bu karmaşık konum içinde incelemek anlamlı olacaktır.

KESİM III

BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİ

A. FARKLI YAPILAR, FARKLI KAVRAMLAR

Bu kesimde, azgelişmiş bir tarım yapısında karşılaşılan (ve yukarıda incelediğimiz üretim ilişkilerinin tekabül ettiği) aslî ve talî bölüşüm kategorileri, tarımsal hasılanın bölüşüm şemasıyla birlikte ve bu şemanın içinde tanımlanacak ve böylece hem kuramsal çözümlemelerin, hem ampirik gelir dağılımı araştırmalarının gereksinmelerine yanıt veren bir çerçeve inşa edilecektir[1].

Bölüşüm çözümlemelerinin kavramsal çerçevesi, bir yandan benimsenen kuramsal yaklaşıma, öte yandan, incelenmesi söz konusu olan iktisadî yapının temel özelliklerine oturtulabilir. Kuram, iktisadî yapıya tekabül ettiği ölçüde, bölüşüm kategorileri daha kolay inşa edilir, daha aydınlatıcı olurlar.

Bireyci bir iktisat anlayışının, ekonomik konumları, işlevleri ne olursa olsun, sadece bireyler veya aileler (hane halkı) arası gelir farklılıklarını vurgulayan *kişisel* gelir dağılımı kavramına ve buna bağlı eşitsizlik ölçütlerine ağırlık vermesi bu yüzden doğaldır. Keza, iktisadî olayı, toplum biçimleri arasındaki farkları dikkate almadan, kıt kaynakların belli bir sonuç (hasıla) elde edilmesi için tahsisi olarak gören ve bu mekanizmayı üretim fonksiyonları ile ifade eden yaklaşımın, bölüşüme, *faktör payları*, farklı bir deyişle, *işlevsel* (fonksiyonel) *gelir dağılımı* kavramı aracılığıyla yöneldiğini gözlüyoruz. Bu iki yaklaşım,

[1] Bu bölüşüm çerçevesini ana unsurları ile, "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri" adlı makalede inşa etmiş idik [Boratav (1972b)]. Bu makalede, sorun *sadece* küçük üreticiliği kapsayacak biçimde ele alındığı için, kapitalist çiftçilere ait *kâr* bir bölüşüm kategorisi olarak yoktu. Ayrıca, sınaî dönüşüme uğrayan tarım ürünlerinin nihaî hasıladaki paylarının hesaplanmasına ait bir yöntem önerilmiyordu. Şimdi önerdiğimiz çerçeve bu eksiklikleri tamamlayarak tarım kesimi için *genel* bir bölüşüm şeması oluşturmaktadır.

neoklasik iktisadın ana kollarına tekabül eder. Buna karşılık, *ampirisist* diyebileceğimiz ve millî muhasebe yöntemlerine göre hesaplanan toplam hasılayı, sektörlere ve nüfusun ekonomik faaliyet, meslek, statü gibi ölçütlere göre sınıflanmış gruplarına paylaştıran bölüşüm şemaları da vardır[2].

Buna karşılık, iktisat kuramını ve özellikle bölüşüm çözümlemelerini toplumsal *sınıflar* üzerine inşa eden bir yaklaşımın yukarıdaki gelir dağılımı kavramlarına iltifat etmeyeceği açıktır. Bunun en açık örneği, klasik iktisat, özellikle Ricardo'dur. Ricardo'nun, ücret, kâr, rant kavramlarına dayanan bölüşüm şeması, kapitalizmin üç ana sınıfını oluşturan, işçi, kapitalist ve toprak sahibi sınıfların paylarını ve bunlara bağlı olarak ekonominin dinamiğini incelemek amacını izlemekteydi. Ne var ki, Ricardo şeması, kapitalizmin genel bir şeması olmaktan çok, 19. yüzyıl başlarındaki İngiliz toplumunun özel yapısını yansıtan nitelikler taşır. Bu yapıda, konumuz açısından önem taşıyan ana özellik, tarım kesiminde, büyük toprak sahipleriyle toprak kiralayan kapitalist çiftçilerin kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış olması ve tarımda bunun dışındaki işletme biçimlerinin tamamen talî, dolayısıyla ihmal edilebilir bir yer kaplaması idi. Bu nedenle Ricardo'cu kavramlar, hem tarım-içi, hem ulusal düzeyde hasılanın paylaşımını çağının İngiltere'si için açıklayan yeterli bir anahtar oluşturuyordu.

Tarım kesiminin örgütlenme biçimi farklı olduğu zaman; örneğin, tarım dışında ve ulusal ekonominin tümünde kapitalizmin egemenliğine rağmen tarımda en yaygın üretim ilişkisi küçük meta üretimi ise, Ricardo'cu kavramların açıklayıcı niteliği büyük ölçüde kaybolur; zira bu çerçevenin rahatça kullanılabileceği durum, dayandığı bölüşüm kategorilerinden herbirinin, ücret, rant ve kârın, sadece belli bir sınıfa atfedilebileceği ve her sınıfın tek bir gelir tipi elde ettiği durumdur. Küçük üreticilikte bu durum gerçekleşmez; klasik gelir tiplerinden hiçbirinin *tek başına* küçük üreticiler (köylü) sınıfına indirgenemeyeceği açıktır. Farklı bir iktisadî yapı, farklı ve yeni bir kavram çerçevesini gerekli kılmaktadır. Bu yapılmadığı takdirde; ya tarım yapısı, soyut bölüşüm kategorileriyle incelenmekten vazgeçilecek; ya da ayrı sınıflara tekabül eden klasik bölüşüm kategorilerinden herbiri yapay olarak küçük üreticiliğin içinde aranacaktır. Bu ikinci yol, Ricardo'cu analizin toplumsal sınıflarını üretim faktörleri derekesine indiren neoklasik bir yozlaşmayı simgeler. Bu yaklaşıma göre, en saf biçimiyle küçük çiftçi,

[2] Türkiye'de tarım kesimi için bu yaklaşımın tipik bir örneği için bk. DİE (1979, Bölüm VI, VIII).

kendi arazisinin rantını, kendi sermayesinin faizini, kendi emeğinin ücretini ve bütün bunları üretim sürecinde birleştiren bir müteşebbis olarak kendi "teşebbüs"ünün getirisi olan kârını aynı anda elde eden bir olgudur. Farklı bir deyişle, ayrı bir toplumsal sınıf olduğundan şüphe etmememiz gereken köylünün, kendine has bir gelir tipi tanımlanamaz. Köylü geliri, herbiri "itibarî" gelirler olarak hesaplanan dört ayrı faktör payına paylaştırılır ve böylece tanımlanan bölüşüm kategorilerini sınıf payları olarak yorumlamak imkânsız olur[3].

B. BÖLÜŞÜM ŞEMASININ ANA ÖZELLİKLERİ

Bizim önereceğimiz bölüşüm şeması, klasik iktisadın her gelir tipinin belirli bir sınıf veya tabakaya tekabül etmesini öngören temel yaklaşımının, küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir tarım yapısı için uygulanması ve geliştirilmesine dayanır. Bu şemanın temel özelliklerini sıralayalım:

1. Bölüşüm şeması, tarım ürünlerinin nihaî piyasalarda oluşan fiyatlarından pay alan çeşitli ekonomik kategorileri saptamak, payları mutlak nicelikler ve oranlarla ifade etmek amacına yönelmiştir. Benimsediğimiz yaklaşım gereği, nihaî fiyatı paylaşan ekonomik kategorilerin, tarımsal hasılanın üretim ve pazarlama sürecinde rol oynayan toplumsal sınıf ve tabakalara tekabül etmesi gerekir. "Nihaî piyasalardaki fiyatlar"dan, tüketicinin ödediği fiyat ya da ihracatçının eline geçen birim ihraç fiyatı veya (her iki piyasaya birden yönelen ürünlerde) bu iki fiyatın ağırlıklı bir ortalaması kastedilir. İhraç ürünlerinde, eksiksiz bir çözümleme, ithalatçı ülke tüketicisinin ödediği nihaî fiyatın kullanılmasını gerektirir. Ancak bu, uluslararası ticaretin yapısal çözümlenmesine ilişkin yeni hesaplama ve yöntem sorunları getireceği için, burada ihmal edilmektedir[4]. *Birim fiyatlarla* yapılan bir bölüşüm çözümlemesi, *pazarlanamayan* ürünlerin de nihaî fiyatlarla değerlendiril-

[3] 20. yüzyılın başlarında Rus iktisatçısı A.V. Chayanov, köylü tarımının yapısal özelliklerinin neoklasik faktör payları yaklaşımıyla kavranamayacağını açık, seçik ve berrak bir biçimde ortaya koymuştu. [Chayanov (1966 ss., xxiv-xxxiv, liii, 41, 70, 88, 227-229)] İlgi çekicidir ki, Chayanov'un neoklasik bölüşüm kavramlarına yönelttiği bu temelden eleştiri, yazarı 50 yıl sonra yeniden keşfeden Batılı iktisatçılarca arka plana atılmış; buna karşılık, Chayanov'un ileride inceleyeceğimiz, köylünün işletme - içi dengesini açıklamayı amaçlayan "faydacı" yaklaşımı öne çıkarılmıştır. Kısacası, sadece görmek istediklerini algılayan neoklasik iktisatçılar bölüşüme ilişkin neoklasik kuramı eleştiren Chayanov'u görmezlikten gelmişler; faydacı neoklasik tezlere angaje olan bir" başka" Chayanov'u ise yüceltmişlerdir.

[4] Buradaki bölüşüm şemasının, ham madde ticaretine konu olan mallar için uluslararası düzeyde uygulanmasına yönelik bir çalışma için bk. Boratav (1980).

mesi ve fiyatların miktarlarla çarpılması sonunda *toplam hasılanın* paylaşımına dönüştürülebilir ve bu dönüşümün yapılması nihaî çözümlemenin tamlığı bakımından gereklidir.

2. Tüm bölüşüm çözümlemelerinde olduğu gibi, burada da, gayri safi–safi hasıla ayrımının yapılması ve bölüşümün safi hasıla itibariyle saptanması gereklidir. Bu amaçla, birim veya toplam gayri safi hasıladan üretim giderleri düşülerek safi hasılanın elde edilmesi ilk adım olmalıdır. Millî muhasebede tarım kesiminin safi hasılası saptanırken uygulanan yöntemi ana hatlarıyla izleyerek[5] *üretim giderlerini* tohumluk, gübre, sulama, akaryakıt, tarımsal ilaçlama gibi fizikî girdilerin parasal tutarları ve üretim aletleri için hesaplanması gereken aşınma payları olarak tanımlıyoruz. Fiilî ödemeler olarak, bireysel çiftçi açısından masraf olan ücret, faiz, toprak kirası, üretim giderleri sayılmaz; bunlar safî hasıladan pay alan kategorilerdir. Buna karşılık, gerek gider, gerekse gelir kategorilerinde *itibari* değil *fiili* (aynî veya parasal) gelir ve giderler dikkate alınır. Çiftçinin kendi toprağı, kendi emeği ve kendi aletleri için itibarî rant, itibarî ücret, itibarî faiz hesaplamaları, bizim kabul etmediğimiz "faktör payları" yaklaşımını yansıttığı için, üretim giderleri veya gelir tipleri arasında yer almayacaktır. Gayri safi hasıladan safi hasılaya geçişte, yukarıda tanımlanan biçimiyle üretim giderlerinin dışında taşıma, depolama ve fire gibi zorunlu pazarlama giderlerini de nihaî fiyattan (veya gayri safi hasıladan) düşmek gereklidir. Bu indirme, brüt ticarî kârı kapsamaz; esasen amacı, tüccar kârını, üretimin zorunlu uzantısı olan ve katma değer yaratan "pazara ulaştırma" sürecinden soyutlayarak, saf bir artık kategorisi olarak saptanabilecek büyüklüğe indirgemektir.

3. Tarım ürünlerinin önemli bir kısmı, nihaî piyasaya ulaşmadan önce bazı sınaî dönüşüm aşamalarından geçerler. Ürünün fizik ve ekonomik niteliğini temelden değiştiren bir dönüşümden sonra sorun tarımsal hasılanın bölüşüm sorunu olmaktan çıkar; böyle hallerde, "nihaî piyasa" ve "nihaî tüketici"yi, söz konusu tarımsal girdinin sanayi tarafından satın alındığı noktada ele almak gerekir. Örneğin, pamuğa ilişkin bölüşüm kategorilerini, iplik, kumaş ve konfeksiyon gibi tekstil sanayii ürünlerinde değil; dokuma sanayii veya yurt dışı alıcının pamuğu satın aldığı noktadaki fiyatlar içinde saptamak gerekir. Buna karşılık, sınaî dönüşümün, tarımsal üretimin zorunlu, vazgeçilmez bir uzantısı olduğu ve tarıma kıyasla sınaî katma değerin ikincil sayılabileceği hallerde durum farklıdır. Böyle hallerde, nihaî piyasayı ve nihaî fiyat-

[5] DİE (1972, ss. 7-8).

ları fabrika-sonrası ürünü izleyerek tanımlamak gerekir. Örnek olarak, şeker, sigara ve çırçır fabrikalarında, pancar, tütün ve kütlünün (ham pamuğun) uğradığı dönüşümler gösterilebilir. Bu durumlarda, şeker, sigara ve pamuğun nihaî fiyatlarından, sınaî dönüşüme tekabül eden, (i) *sanayiye has maddi üretim giderlerini*, (ii) *sanayi kesiminde yaratılan katma değeri*, düşmek gerekir.

Sınaî aşamaya mahsus katma değer, sınaî *ücret*lerle *artık*tan oluşur. Ücretlere ilişkin bir sorun söz konusu olmamakla birlikte, sınaî kesime atfolunacak *artık* payının saptanmasında çeşitli kuramsal ve ampirik güçlükler vardır. Zira, ileride de gösterileceği üzere, nihaî fiyatlardan, ilkel ve ara aşamaların üretim giderleri ve dolaysız üreticinin brüt payı düşüldükten sonra, geride kalan marj, artık kitlesinin büyük bir bölümünü oluşturur. Bu kitlenin bir kısmı, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret sermayesinin payını oluşturan ticarî kârdır ve esas olarak tarımdaki dolaysız üreticilerin (köylü ve tarım işçisinin) sömürülmesinden kaynaklanır. Artık kitlesinin diğer bölümü ise, sınaî sermayenin el koyduğu artık – değerdir ve sanayi işçisinin sömürülmesinden kaynaklanır. Sorun, artık kitlesini ticarî kârla sınaî kâr arasında paylaştırmanın pratik yöntemlerinin olmayışından doğar. Tütün – sigara örneğinde olduğu gibi, nihaî piyasalarda pazarlamayı sanayicinin yapması, tüm artığın sınaî kâr olarak yorumlanmasını haklı kılmaz; zira, sözde sanayici, kâr kitlesinin büyük bölümünü *tüccar niteliğiyle* kazanıyor olabilir. Keza, sınaî aşamanın tüccara ait fabrikalarda yapılması, örneğin çırçır fabrikalarının pamuk tüccarına ait olması, tüccara intikal eden artığın *tümüyle ticari kâr* olarak yorumlanmasına cevap vermemelidir; zira, sınaî dönüşüm aşamasında da dolaysız üreticinin (fabrika işçisinin) artık yarattığını inkâr edemeyiz.

Pratik bir çözüm yolu olarak biz şu yöntemi izlemekteyiz:

a. Herhangi bir ürünün nihaî piyasalarda pazarlanan biçiminde tarımın mı, sanayinin mi başat olduğunun saptanması; farklı bir ifadeyle sinaî bir ürünle tarımsal bir ürün arasındaki sınır çizgisinin çizilmesi ilk adımı oluşturur. Millî muhasebede izlenen sınıflama yöntemlerinin yetersiz olduğu; boşluklar bıraktığı farkedildiği an, bağımsız bir ayrım yöntemi izlemek gerekecektir. Artık kitlesinin iki kesim arasındaki tahsisini yapmadan kesimlerde yaratılan hasıla paylarını ayırmak mümkün olmadığına göre, tarım ve sanayideki dolaysız üreticilerin paylarının karşılaştırılması tek pratik çözüm yolu olarak görülmektedir. Farklı bir ifadeyle, tarımda, (örneğin pancar üretiminde) köylü ve tarım işçisinin ellerine geçen gelir toplamı; sanayi aşamasındaki (şeker

fabrikalarındaki) ücret fonuyla karşılaştırılır; hangisi büyükse nihaî ürünün sınaî veya tarımsal niteliği o kesime göre tanımlanır. Bu ayrım ölçütünün pratik olduğu kadar kuramsal bir dayanağı da vardır: İşçi ve köylü gelirlerinin, hem tarımda, hem sanayide emeğin nitelik farklarını da içeren toplam dolaysız emek girdilerinin (değişken sermayenin) bir göstergesi olduğu ve artı – değer (veya artık) oranının iki sektörde aynı olduğu varsayılırsa, önerilen ölçüt iki sektörde yaratılan net hasılanın (Marxist iktisadın kullandığı anlamda) *değerler* cinsinden göreli ağırlıklarını yansıtır. Şüphesiz, yukarıdaki varsayımlar, özellikle farklı üretim biçimleri içeren tarım / sanayi karşılaştırması söz konusu olduğunda pek sağlıklı sayılmayabilir. Sektörler–arasında eşit artık (artı–değer) oranları ve aynı tür emek için aynı "ücret" haddi (gelir düzeyi) tartışmalı varsayımlardır. Ancak, sanayide, artı değer oranının göreli yüksekliği, aynı nitelikteki (örneğin vasıfsız) emek için ödenen ücretin (gelirlerin) tarımda sanayiye göre sistematik düşüklüğü ile[6] belli ölçülerde telâfi edilmekte olabilir. Farklı bir ifadeyle, her iki sektörde aynı nitelikte emek kullanılırken sanayi tarıma göre daha yüksek artık elde eder; buna karşılık sanayideki emek daha yüksek ücret (gelir) elde eder. Ücret (gelir) farklarının, artı–değer oranındaki farklılıkları tamamen değilse bile bir ölçüde kapattığı kabul edilirse; sözünü ettiğimiz iki "sapma" birbirini giderici yönde olur ve pratik ölçütümüzün kuramsal sakıncaları hafifleyebilir.

b. Yukarıda önerilen ölçüt, nihaî ürünü sınaî nitelikte gösterirse, tarımsal hasılanın bölüşümünü fabrika giriş fiyatları ile başlatıp geriye doğru sürdürmek zorunluluğu doğmuş olur.

c. Buna karşılık ölçütümüz nihaî ürünün tarımsal nitelikte olduğunu gösterirse, tarımsal hasılanın bölüşümünü fabrika çıkışının ötesindeki nihaî piyasalara sürdürmek gerekecektir. Ancak, nihaî fiyatlardan, sinaî gider ve ücretlerle birlikte, ülke–içi bir sınaî kâr ortalaması uygulayarak elde edilen bir *itibarî sınaî artık* unsurunu da düşmek gerekecektir. Bu sonuncu kategorinin hesaplanma biçimi aşağıda gösterilecektir.

4. Bu düzeltme ve indirmeler sonunda tarımsal safî hasılanın paylaşımını oluşturan bölüşüm kategorilerini tanımlayabiliriz:

a. Bölüşüm şemasında yer alan gelir tiplerinin en genel sınıflaması, *dolaysız üretici geliri* ile *artık* kategorileri arasındadır. Artığın dolaysız üretici gelirine oranı, *sömürü oranı* diye tanımlanır. Şüphesiz,

[6] Bu düşüklüğü yaratan etkenler Kesim VI'da tartışılacaktır.

çeşitli üretim ilişkileri içinde, dolaysız üretici geliri ve artık, farklı bölüşüm kategorilerinden oluşur; bunların toplanması sonunda elde edilir.

b. Bölüşüm şemasını küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir tarım yapısını esas alarak inşa ettiğimize göre, küçük meta üretimi içinde doğan bölüşüm ilişkileri hareket noktası olacaktır. İlk adımda, piyasa için üretim yapan *saf* (yani *sadece* aile emeği, *kendi* aletleri ve *kendi* toprağı üzerinde üretim yapan) küçük üretici ele alınacaktır. Önceki kesimde açıklandığı gibi, bu durumda, küçük meta üretimi tabii ve kaçınılmaz olarak tüccar ve tefeci (ve banka) sermayesi ile karşılaşacaktır. Net tarımsal hasılaya tekabül eden nihaî fiyat içerisindeki ana bölüşüm kategorileri, böylece, *ticari kâr*, *tefeci – banka faizi*, ve tüm hesaplamalarda bir *bakiye* olarak çıkan *küçük üretici geliri* olarak saptanır.

Küçük üretici geliri, tarımsal hasılanın paylaşımında kullandığımız aslî ve bir anlamda yeni bir bölüşüm kategorisidir[7]. Ancak, millî hasılanın "gelir tipleri"ne ayrılmasında kullanılan, "kurumlaşmamış işletme gelirleri"[8] kategorisinin tarım kesimini kapsayan bölümü, şirket biçiminde örgütlenmedikleri sürece kapitalist çiftçileri de kapsayacak gevşeklikte tanımlanmasına rağmen bizim kavramımızla uzaktan akrabalık taşımaktadır. Yüzyılın başlarında Chayanov ve bazı çağdaş Hint tarım iktisatçıları, genel bir bölüşüm şemasına oturtmamakla birlikte, "işletme geliri" veya "aile net geliri" adı altında ve nicel olarak bizim aşağıda açıklanan hesaplama yöntemimize uygun bir biçimde saptanan bir gelir kategorisini çözümlemelerinde kullanmışlardır.[9]. Chayanov, bu gelir türünü köylü işletmesine has bir bölüşüm kategorisi olarak görmüş; Hintli iktisatçılar ise, sözü geçen gelir kategorisini kapitalist nitelikteki işletmeleri de kapsayacak biçimde tanım-

[7] Kavramı ilk kez 1972 yılında bir makalemizde önermiş ve ampirik olarak uygulamıştık. [Boratav (1972b)]

[8] Boratav (1965, ss. 87–89). DİE'nce yayınlanan yeni bir araştırmada bu kavram "teşebbüs gelirleri" adı altında ve hem kârları hem küçük üretici gelirlerini kapsayacak genişlikte tanımlanmakta ve kullanılmaktadır: DİE (1979, s. 74). Buna karşılık, metodolojisine bazı sınırlı katkılar yapma fırsatını bulduğumuz DPT'nın 1973 yılına ait gelir dağılımı araştırmasında, küçük üretici geliri, gelirin *türlerine göre* sınıflanmasında bir gelir kategorisi olarak kullanılmaktadır.: DPT (1976, Bölüm 9).

[9] Chayanov (1966, ss. 41, 70, 88, 228); Bardhan (1974, ss. 301–303); Banaji (1976, ss. 1597, 1602). Chen po-ta, "küçük üretici geliri" kategorisini ayrıca kullanmamakla birlikte bizim yaklaşımımıza büyük ölçüde paralel bir kavram çerçevesi içinde çözümleme yapmaktadır. (1966). H. Friedmann ise (1978 a, ss. 79–80), doğrudan doğruya bir bölüşüm şeması üzerinde çalışmamakla birlikte, küçük meta üretiminin ekonomik dinamiklerini incelemek amacıyla, küçük üretici gelirini bizim anlayışımıza yakın bir biçimde tanımlamıştır. Klasik, ücret, rant, kâr kategorilerinde ısrar ederek köylü gelirini Marxist bir yaklaşımla çözümlemeye çalışmanın açmazlarını ortaya koyan bir örnek için bk. Faure (1978, ss. 69–80).

lamışlardır. Buna karşılık bizim önerdiğimiz "küçük üretici geliri" kategorisi, tarım yapısı içinde yer alan belli bir toplumsal sınıfın, köylü veya küçük üreticinin, hasıladan aldığı payı temsil etmesi ile önceki tanımların çoğundan ayrılır.

c. Önceki kesimdeki çözümlemelerimizi izleyerek, küçük üreticiliğin bir miktar yabancı işgücü (tarım işçisi) kullanımı ve toprak kiralaması ile bağdaşabileceğini söyleyebiliriz. Ancak bu durumda yeni bölüşüm kategorileri ortaya çıkmakta ve bunlar nihaî fiyattan pay almaktadır. Bunlar, *toprak kirası* ve *ücret*tir. Böylece, küçük üreticiliğin başat olduğu bir yapıda tarımsal safi hasıla, *dolaysız üretici gelirlerini* oluşturan, küçük üretici geliri ve ücretler ile *artık* kategorisini oluşturan, ticarî kâr, faiz ve toprak kirası arasında paylaşılır. Bu çözümlemede, aile emeği başat olduğu, yani çiftçinin emekçi niteliği egemen olmaya devam ettiği sürece tarım işçisi istihdam eden küçük üreticinin, işçi tarafından yaratılan artığa bir kapitalist gibi el koyamadığı; bu artığın, küçük meta üretiminin tabi olduğu ekonomik mekanizmalar vasıtasıyla tüccar-tefeci unsurlara; hatta VI. Kesimde gösterileceği gibi, tarım dışındaki kesim ve gruplara intikal ettiği varsayılmaktadır. Böylece, küçük üretici gelirinin tümü, ücretle birlikte, *dolaysız üretici geliri* sayılabilmektedir.

d. Ancak, küçük üreticiliğin yaygınlık derecesi ne olursa olsun, doğrudan kapitalist çiftçiliğin gözlenmediği tarım yapılarına günümüz azgelişmiş toplumlarında rastlamak pek mümkün değildir. Sorun, küçük üretici ile kapitalist çiftçi arasındaki sınırı çizmekte yatmaktadır. Tarım işletmesinde harcanan yıllık emek girdileri içinde aile emeği ile yabancı emeğin göreli paylarını saptamak; belli bir eşiğe kadar çiftçi gelirinin tümünü küçük üretici geliri saymak; bu eşiğin üzerinde köylünün kapitalist çiftçiye dönüşümünün başladığını kabul etmek ve çiftçi gelirini, *küçük üretici geliri* ile *tarımsal kâr* unsurları arasında, aile emeği / yabancı emek oranında paylaştırmak; nihayet, yabancı emek oranı belli bir ikinci eşiğin üstüne çıkınca, çiftçi gelirinin tümünü *tarımsal kâr* kabul etmek, bizim önereceğimiz yol olacaktır.

Aile emeği (L_a) ile yabancı emek (L_y) arasındaki oranı (l) sembolü ile gösterirsek ve yukarıda tanımlanan birinci eşiğin $l=1$ noktasında; ikinci eşiğin ise $l=1/4$ noktasında aşıldığını kabul edersek[10], çiftçi gelirini aşağıdaki esaslara göre nitelendirebiliriz:

[10] Ekonomik ve toplumsal çözümleme, sözü edilen "eşik"lerin farklı (l) düzeylerinde aşıldığı ve hatta bölgeler ve zamanlar itibariyle yeknesak "eşik"lerin tanımlanamayacağını gösterebilir. Bu nedenle buradaki $l=1$ ve $l=1/4$ sınırları sadece açıklayıcı bir ör-

$l \geq 1$ *alanı* : çiftçi gelirinin tümü küçük üretici geliri kabul edilir.

$1/4 \leq l < 1$ *aralığı* : çiftçi geliri, küçük üretici geliri ile tarımsal kâr arasında, (l) değerine göre paylaştırılır

$l < 1/4$ *alanı* : çiftçi gelirinin tümü tarımsal kâr kabul edilir.

Bu sonuncu alana girildikten sonra, aile emeğinin üretken emek değil; denetim, yönetme ve örgütleme gibi işlevlere ilişkin ve kapitalist bir işletme için gerekli faaliyet türleri olduğu varsayılmaktadır. Küçük üretici gelirinin bu alanda bir gelir tipi olarak ortadan kalkmasının dayanağı budur.

Öte yandan, örneğimizde $1/4 \leq l < 1$ ile ifade edilen aralık, bölüşüm şemamızda tek bir toplumsal kategorinin (zengin köylünün) farklı iki gelir türü (tarımsal kâr ve küçük üretici geliri) elde ettiği tek örnektir. Ancak, buradaki durum, neoklasik faktör payları yaklaşımı ile karşılaştırılamaz; zira, bizim karma gelir elde eden çiftçi kategorimiz, belli bir sınıftan (köylülükten) kopmaya başlayan; fakat , "elleri toprağa bulaşmaya" devam ettiği için başka bir sınıfa (kapitalist sınıfa) tamamen geçememiş olan, dolayısıyla toplumsal dinamikler bakımından gerçekten karma olan bir kategoridir. Farklı bir ifadeyle, bizim şemamızdaki karma gelir türleri, gerçek bir toplumsal olguyu ifade etmektedir ve bu nedenle *köylü* kategorisini (yani, toplumsal gerçekliği tartışma konusu olmaması gereken bir olguyu), ve ona bağlı gelir türünü tüm durumlarda ortadan kaldıran faktör payları şeması ile yakından – uzaktan ilgisi yoktur.

e. Bölüşüm şeması böylece son biçimini kazanmış oluyor. Bu şemaya oturan ampirik bir gelir dağılımı çalışması, çiftçi işletmelerinden hareket ederek; farklı ürünler için pazarlama süreçlerini ayrı ayrı izleyerek; üretimle pazarlama arasında oluşan diğer paylaşım ilişkilerini nicelleştirerek ve bakiye olarak elde edilen çiftçi gelirinin, her işletme için, tarımsal kâr ve / veya küçük üretici geliri arasında tahsisini hesaplayarak tarımsal safî hasılanın (veya buna tekabül eden nihaî fiyatın) paylaşım oranlarını saptayabilir. Sonuçlar *toplam* değerlerle

nek olarak kabul edilmelidir. L_a'nın hesaplanmasında Eraktan (1978, s. 15), 7–14 yaş grubundaki kadın ve erkeklerde 0,50; 15–49 yaş grubundaki erkeklerde 1,00, kadınlarda 0,75; 50'den yukarı yaşlar için erkeklerde 0, 75, kadınlarda 0, 50 değerlerinde katsayılar kullanmıştır. Bu, bölge ve ürünlere göre saptanacak yıllık işgünü süresine uygulanmak şartıyla, bizce de uygun bir yöntemdir. Buna karşılık, L_y hesabında, cinsiyet ve yaş farkı yapmadan "ödenen yevmiye" toplamlarını almak en gerçekçi yol görünmektedir.

ifade edilirse farklı ürünlere ait bölüşüm kategorilerini toplayarak araştırılan kırsal kesimin tümünü kapsayan tek bir gelir dağılımı tablosu elde edilir. Bu türden bir tabloda, safi hasıla içinde ticarî kâr, faiz, toprak kirası ve tarımsal kârın kapsadığı toplamın, küçük üretici geliri ve ücretler toplamına oranı *sömürü oranını* verir. Hemen ekleyelim ki, kuramsal düzeyde sağlıklı bir bölüşüm ve sömürü çözümlemesi, ancak klasik ve Marxist iktisadın kullandığı anlamda *değerlerle* yapılabilir. Fiyatların değerlerden sapmasına sebep olan çeşitli etkenler, fiyatlarla elde edilen bölüşüm oranlarının yorumunda çok dikkatli olmayı gerektirir. Ne var ki, fiyatlarla çalışmak ampirik bir zorunluluk olduğu sürece bu sakıncayı tamamen gidermenin bir yolu da yoktur.

f. Veriler imkân verdiği takdirde, tanımladığımız bölüşüm kategorilerini çağdaş bir azgelişmiş ekonominin yapısal çeşitliliklerini yansıtan alt-kategorilerle zenginleştirebiliriz. Ücret, *geçici* ve *sürekli* işçi ücretlerine; faiz, *tefeci*, *banka* ve *kooperatif*lere intikal eden faiz gruplarına; ticarî kâr, *tüccar*, *devlet* ve *kooperatif*lere ait kârlara; toprak kirası ise, kira ilişkisinin tarafları ve içeriği incelenerek saptanabilecek[11] *yarı-feodal* rant, *kapitalist* kira, ve *küçük üretici* kirasına ayrılabilir. Bölüşüm şemasından iktisadî çözümlemelere geçme imkânları böylece zenginleşmiş olur.

C. BÖLÜŞÜM KATEGORİLERİNİN TANIMI

1. Saf Küçük Üreticilik.

Herhangi bir ürünün nihaî piyasalarda oluşan gayri safî fiyatlarından (f_g), birim ürüne düşen taşıma, depolama, fire gibi zorunlu pazarlama giderleri (t); (yukarıda açıklanan ve millî muhasebe yöntemlerinin tanımladığı anlamda) ortalama tarımsal üretim giderleri (c_t) ve ürün sınaî dönüşüme uğramakta ise, bu ara aşamadaki katma değer ve sınaî sürece mahsus üretim giderlerinden birim ürüne düşen miktar (y_s) düşüldüğü zaman, fiyatın tarımsal safî hasılaya tekabül eden bölümü olan net fiyat (y_a) saptanmış olur:

$$y_a = f_g - t - c - y_s \quad (I)$$

I. denklemdeki kategorilerden sadece (y_s) yukarıda tam olarak tanımlanmamıştı. Bunu yapmaya çalışalım: Sınaî ara aşamanın, nihaî fiyatta temsil ettiği marj, sınaî ücretler (w_s), sanayiye *atfolunan* artık (veya kâr) (p_s), ve sanayiye mahsus (yani, tarımsal girdilerin maliyetleri dışında kalan amortisman, yakıt, enerji, tarım-dışı ara mallar v.b.) maddî üretim giderlerinden (c_s) oluşur ve bütün bu kategoriler birim

[11] Bk. Kesim II, Tablo III ve ilgili açıklamalar.

tarımsal ürün için hesaplanır. (Örneğin, şekere ilişkin üretim maliyetleri, pancar-şeker dönüşüm katsayıları kullanılarak pancar cinsinden ifade edilir).

$$y_s = c_s + w_s + p_s \quad \text{(II)}$$

Sanayiye atfolunacak artığın (p_s)'nin hesaplanmasına ilişkin sorunlara yukarıda değinilmişti. Sınaî dönüşümün, tarımsal girdi maliyetlerini de içeren ortalama üretim giderleri[12] hesaplanır. Bu giderler, sanayinin tarımsal ham maddeye ödediği fiyat[13] (f_s) ile, yukarıda tanımlanan (w_s) ve (c_s)'den oluşur. Ortalama üretim giderleri üzerinden hesaplanan ve imalât sanayiinde uygulanan ortalama "mark-up"a tekabül eden bir "itibarî" kâr oranı (r), sanayi kesimine atfolunan artığı (p_s) verir:

$$p_s = r(f_s + w_s + c_s) \quad \text{(III)}$$

Böylece, I no.lu bağıntının tüm unsurları ampirik saptanmaya elverişli biçimde tanımlanmış oldu. Şimdi, saf küçük üreticilikte, tarımsal hasılaya tekabül eden nihaî fiyatın paylaşım şemasını verelim. Safi hasılayı unsurlarına ayırmanın ilk aşaması, fiyat içerisindeki ticarî kâr marjını (p_t) saptamaktır. Bu marj net fiyat (y_a) ile çiftçinin eline geçen fiyat ($f_ü$) arasındaki farktan oluşur:

$$p_t = y_a - f_ü \quad \text{(IV)}$$

Safi tarımsal hasılanın içindeki ikinci artık unsuru faizdir. Üreticinin toplam faiz ödemelerini (İ), üretim miktarına (Q) bölersek birim ürün için faiz yükü (i) elde edilir. Dikkat edileceği gibi faiz, üreticinin eline geçen fiyattan ödediği (vergi benzeri) bir yüktür ve bu bakımdan ticarî kârdan ayrılır:

$$i = İ / Q \quad \text{(V)}.$$

Küçük üretici geliri ise (ü), net fiyattan, iki artık unsuru düşüldükten sonra bakiye olarak elde edilmiş olur:

$$ü = y_a - p_t - i \quad \text{(VI)}$$

Safi hasılanın bölüşümü:

$$y_a = ü + p_t + i \quad \text{(VII)}$$

Sömürü oranı (s):

$s = (p_t + i) / ü$ (VIII) ilişkileriyle ifade edilir.

---

[12] Buradaki üretim giderlerine artık kategorisine dahil olan faiz, kira gibi unsurlar katılmaz.

[13] Bu fiyat, aşağıda kullanılacak olan "çiftçinin eline geçen fiyat" ($f_ü$) ile eşit varsayılabilir.

Veriler elverdiği ölçüde, ticarî kârın, tüccara (p_{t1}), devlete (p_{t2}) ve kooperatiflere (p_{t3}) ayrılan unsurları saptanabilir. Bizim amaçlarımız açısından, dolaylı vergileri devlete intikal eden ticarî kâr (p_{t2}) içinde mütalâa etmek uygundur:

$$p_t = p_{t1} + p_{t2} + p_{t3} \qquad \text{(IVa)}$$

Keza, faiz de, tefeciye (i_1), bankalar sistemine (i_2) ve kooperatiflere (i_3) intikal eden unsurlarına ayrılabilir:

$$i = i_1 + i_2 + i_3 \qquad \text{(Va)}$$

Tüm hesaplamalarda, birden fazla ürün üreten bir işletmede, *bölünmeyen* gider veya ödeme tiplerinin ürünler arası tahsisi, çeşitli varsayımlarla[14] yapılmak zorundadır.

2. Toprak Kiralayan ve İşçi Kullanan Küçük Üretici

Toprak kiralayan küçük üretici, eline geçen net fiyattan faiz yüküne benzer bir kira yükü ödeyecektir[15]. Aynî kiralarda (ortakçılıkta) kira yükünün, tarımsal üretim giderlerini içeren, ancak sanayi marjı ve zorunlu pazarlama giderlerini dışlayan nihaî ürün fiyatı ($y_a + c$) ile hesaplanması uygun olacaktır. Toplam kira yükünü (K), ürün miktarına (Q) bölerek, birim ürüne düşen ve net fiyat içinde yer alan toprak kirası (k) elde edilir:

$$k = K / Q \qquad \text{(IX)}$$

Kira üzerinde bağımsız ve derinliğine bir çözümleme ile yarı-feodal (k_1), kapitalist (k_2) ve küçük üreticiliğe mahsus (k_3) toprak kiraları ayrılabilir. Şüphesiz, kapitalist toprak kirasının varlığı, çiftçinin küçük üreticilik sınırları dışına çıktığını, dolayısıyla aşağıda ele alınacak tarımsal kârın doğmuş olduğunu gösterecektir:

$$k = k_1 + k_2 + k_3 \qquad \text{(IXa)}$$

---

[14] Toplam satış hasılatından veya ekilen alandan ürünlerin aldıkları paylar, bölünemeyen kalemlerin ürünler-arası tahsisinde esas alınabilir. Buna karşılık, tek bir tarım ürünü için yapılan giderlerin ve harcanan emeğin, bu üründen birden fazla nihaî mal elde edildiği zaman, bu mallar arasında nasıl dağıtılacağı sorunu, iktisat kuramında "bağlı mal" diye anılan alanın içine girer ve çeşitli çözüm güçlükleri içerir. Buğdaydan tane ve saman, pancardan şeker ve küspe elde edilmesinde olduğu gibi. Bu sorun üzerinde bk. Boratav (1977, ss. 108-110).

[15] Küçük üreticinin ödediği kiranın, *fiyata eklenen* değil, *fiyattan ödenen* bir rant türü olduğu knramsal düzeyde VI. Kesimde açıklanacaktır. Bölüşüm şemamızda bir gelir türü olarak yer almayan *farklılık rantı*na köylünün el koyabilme imkânları da aynı kesimde inceleniyor.

Tarım işçilerine küçük üreticinin ödediği toplam ücretlerden (W), birim ürüne düşen miktar da faiz ve kirada izlenen yolla hesaplanır:

$$w_a = W_a / Q \qquad (X)$$

Ücretlerin sürekli tarım işçilerin ödenen (w_{a1}) ve geçici - mevsimlik işçilere ödenen (w_{a2}) unsurları ayrılabilir:

$$w_a = w_{a1} + w_{a2} \qquad (Xa)$$

Böylece, safi hasılanın (VII.) bağıntı ile tanımlanan bölüşüm şemasını genişletmiş olmaktayız:

$$y_a = ü + w_a + p_t + i + k \qquad (XI)$$

Sömürü oranı da yeniden tanımlanır:

$$s = (p_t + i + k) / (ü + w_a) \qquad (XII)$$

3. **Kapitalist Çiftçilik ve Tarımsal Kâr.**

Ücretli işgücü (yabancı emek) ile aile emeği arasında, yukarıda (l) ile tanımlanan oran, belli bir sınırı aştıktan sonra, kapitalist çiftçiliğin kısmen veya tamamen sahneye çıktığı, dolayısıyla yeni bir bölüşüm kategorisi olarak tarımsal kârın (p_a) doğduğu söylenmelidir.

Ampirik çalışmalarda, tarımsal kârın saptanması araştırmanın son aşamasına ertelenebilir. Farklı bir deyişle, tüm işletmeler, ilk aşamada, küçük üretici imiş gibi işleme tabi tutulurlar ve XI. bağıntıdaki bölüşüm kategorileri *geçici olarak* nicelleştirilir. Daha sonra, her işletme, (l) oranlarına bakılarak sınıflanır ve XI. bağıntıdaki (ü), yukarıda önerilen yöntem izlenerek ve (l)'nin belli eşikleri aşıp aşmamasına bağlı olarak, (i) ya olduğu gibi bırakılır, yani işletme küçük üretici olarak kabul edilir; (ii) ya karma nitelikli bir işletmenin varlığı saptanarak, işletme geliri (p_a) ve (ü) unsurlarına ayrılır; (iii) ya da tamamen kapitalist nitelikte bir işletme saptanarak geliri tümüyle (p_a)'ya dönüşür. Bu durumda, XI. bağıntıda tanımlanan safi hasılaya tekabül eden net fiyatın bölüşümü son biçimini kazanmış olur:

$$y_a = ü + w_a + p_t + i + k + p_a \qquad (XIII).$$

Sömürü oranının son biçimi ise:

$$s = (p_t + i + k + p_a) / (ü + w_a) \qquad (XIV).$$

olarak tanımlanmalıdır.

4. Aynî Gelirler ve Toplam Hasıla

Şu ana kadar bölüşüm kategorilerini, safi tarımsal hasılaya *tekabül eden net fiyatın unsurları* olarak tanımladık. Bu çerçevenin, safi tarımsal hasılayla aynı sonucu vermesi, birim ürüne düşen büyüklükler toplam miktarlarla çarpılarak gerçekleşebilir; şu şartla ki, *ürünün tümü*, örneğin tütün, pamuk ve pancarda olduğu gibi, pazarlanıyor olsun. Tahıl üretiminde olduğu gibi safi hasılanın bir bölümü ürün halinde (aynî olarak) çiftçide kalmakta ise, net fiyatın unsurlarından elde edilen gelir kategorilerinin toplamı, tarımsal hasılanın toplamını vermez ve bu durumda küçük üretici geliri gerçekte olduğundan daha düşük gösterilmiş olur[16]. Yukarıdaki bağıntılarda kullanılan (ve *birim ürüne* ait olan) sembolleri, *toplam* büyüklükler için (ve büyük harflerle ifade ederek) yeniden kullanacak olursak, toplam küçük üretici geliri ($\dot{U}$), piyasa ilişkilerinden ve fiyatın bir unsuru olarak üreticiye intikal eden safi parasal gelirle ($\dot{U}_n$), küçük üreticinin pazarlanmayan aynî gelirinin ($\dot{U}_a$) toplamına eşit olur:

$$\dot{U} = \dot{U}_a + \dot{U}_g \qquad \text{(XV)}$$

Bu bağıntıda $\dot{U}_a$'yı, aynî kirada (ortakçılık payında) olduğu gibi sanayi ve taşıma v.b. marjları hariç nihaî fiyattan ($y_a + c$) değerlendirmek gereklidir.

XIII. ve XIV. bölüşüm bağıntıları, nihaî net fiyatın değil, toplam safi hasılanın paylaşımı olarak yeniden yazıldığında, $\dot{U}_a$'nın eklenmesi dışında kavramlar aynen kalacak, sadece büyüklükler (miktarlarla çarpıldığı için) değişecektir:

$$Y_a = \dot{U}_a + \dot{U}_n + W_a + P_t + \dot{I} + K + P_a \qquad \text{(XVI)}$$

$$s = (P_t + \dot{I} + K + P_a) \,/\, (\dot{U}_a + \dot{U}_n + W_a) \qquad \text{(XVII)}$$

Göründüğü gibi, aynî gelirin şemaya girmesi, *ceteris paribus*, sömürü oranını düşürücü etki yapmakta; farklı bir ifadeyle, pazarlama oranlarının yükselmesi sömürü oranını da yükseltmektedir. Küçük meta üretiminin niteliğinden gelen bu saptama, bu Kesime EK'te gözlenebileceği gibi ampirik olarak da doğrulanmaktadır.

[16] Aslında aynî gelir, çiftçinin niteliğine göre, küçük üretici gelirinin bir parçası olabileceği gibi, tarımsal kâr olarak da tezahür edebilir. Ancak biz burada kolaylık amacıyla, sadece küçük üretici gelirinin aynî olabileceğini, tarımsal kârın aynî bir bölümünün bulunmadığını varsayıyoruz.

D. BÖLÜŞÜM ŞEMASI VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Tarımda farklı üretim ilişkilerinin göreli önemlerinin ve yaygınlık derecelerinin ampirik olarak saptanmasında, çeşitli güçlükler doğabilmektedir. *Faal nüfusun* çeşitli üretim ilişkileri arasında dağılımını belli varsayımlara dayalı yöntemlerle istatistikî verilerden çıkarma çabaları vardır[17]; ancak, bu varsayımlar ve hesaplama yöntemleri kabul edilse dahi, *faal nüfusa* dayalı bir çözümleme, üretim ve bölüşüm süreçlerini doğrudan içermediği ve bu nedenle ekonomik boyutu zayıf bir ana göstergeye dayandığı için eleştiriye açık olmaktadır. Öte yandan, toplam tarımsal *hasılanın* oluşmasında farklı üretim ilişkilerinin katkılarının nicel olarak saptanması mümkün olamamaktadır.

Önerdiğimiz bölüşüm şeması, bu güçlükleri belli ölçülerde aşabilecek özellikler içermektedir. Dolaysız üretici gelirleri içinde küçük üretici geliri ile ücret arasındaki nicel bir karşılaştırma, küçük üreticilikle kapitalist üretim ilişkisinin göreli genişliklerinin bir göstergesi sayılabilir. Aynı ilişkiyi yansıtan ek göstergeler, küçük üretici geliri ile tarımsal kârların; küçük üreticilik kirası ile kapitalist toprak kirasının göreli büyüklüklerinin karşılaştırılmasından da elde edilebilir.

Safi tarımsal hasılanın paylaşımında artık unsurlarının çözümlenmesi ve karşılaştırılması da bazı aydınlatıcı ipuçları sağlayabilecektir. Ticarî kâr, faiz ve küçük üreticilik kirasının, tarımsal kâr, yarı-feodal ve kapitalist toprak kiraları ile karşılaştırılması küçük meta üretiminin göreli genişliğinin göstergelerini verebilir. Ne var ki, bu türden bir saptama, bazı ek bilgilerle desteklenmek zorundadır: Faiz ve ticarî kâr, kapitalist çiftçiliğin yaygın olduğu bir yapıda ortadan kalkmaz; içerik ve hacim[18] değiştirir. Bu nedenle faiz ve ticarî kârın, özel ticarî sermaye, tefeci sermayesi, devlet, kooperatifler, modern malî sermaye, (varsa) yabancı sermaye arasındaki iç dağılımları; bu artık kategorilerinin hangi üretim ilişkilerine tekabül ettiği ve tarım ile tarım-dışı üretim ilişkilerinin eklemlenme biçimleri üzerinde anlamlı ipuçları verecektir.

Yarı-feodal rantın payı, yarı-feodal ilişkilerin genişliğini simgeler. Bu rant kategorisinin önem taşıdığı bir durum ticaretin büyük toprak unsurlarının egemenliğinde olması ile birleşirse; farklı bir ifadeyle,

[17] Örneğin bk. Boratav (1969, ss. 140-141).

[18] Kapitalist çiftçilikte, tarımsal kâr ve kapitalist toprak kirasının, ticarî kâr ve faizin aleyhine genişlemesi, VI. Kesimde tartışılacak nedenlerden ötürü beklenmelidir. Bu yüzden, aynı üretim ve teknoloji tabanı üzerinde, ticarî kâr ve faizin geniş olduğu bir durum küçük meta üretiminin; dar olduğu bir durum ise kapitalist ilişkinin yaygınlığını gösterir.

faiz, ticarî kâr ve feodal rant aynı toplumsal gruba intikal ediyorsa, yarı-feodal üretim biçiminin içinde yer alan bir küçük üreticilik yapısı söz konusu olur.

Bu açıklamalar, tarımda bölüşüm kategorilerinin üretim ilişkilerinin göstergeleri olarak yorumlanmasında özellikle dikkat edilmesi gereken bazı noktaları ortaya çıkarıyor.

Bir kere, ücret ve tarımsal kâr dışındaki *ana* bölüşüm kategorilerinden hiçbirinin herhangi bir üretim ilişkisinin doğrudan göstergesi kabul edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Ticarî kâr, faiz ve toprak kirası, kapitalist, feodal (yarı-feodal) üretim ilişkilerinde ve küçük meta üretiminde varolabilir. Küçük üretici geliri ise hem (ağa-ortakçı ilişkilerindeki ortakçı payı olarak) yarı-feodal bir yapıda hem de (özellikle) küçük meta üretiminde ortaya çıkan bir gelir türüdür.

Buradan ikinci noktaya geçiyoruz: Ana gelir kategorilerinin *alt türleri*, tarımdaki üretim ilişkilerini aydınlatmada zorunlu bir ikinci adım olmaktadır. Kiracılık / ortakçılık işletme biçimlerinin önem taşıdığı yapılarda, genel olarak toprak kirasının, yarı-feodal, kapitalist ve küçük üretici toprak kiralarına nicel olarak ayrılabilmesi, bu üretim ilişkilerinin göreli genişliklerinin saptanmasına imkân verir. Özellikle tefeci faizi ve talî olarak tüccar kârı, büyük toprak sahibi unsurlara intikal ediyorsa bu, tarımdaki yarı-feodal üretim ilişkisinin yaygınlığını gösterir. Buna karşılık ticarî kâr ve faiz içinde devletin, kooperatiflerin ve bankaların yüksek paylar alması feodal ilişkilerin zayıflığının bir göstergesi kabul edilebilir.

Üçüncü olarak, bölüşüm kategorilerinin alt-türlerinin saptanması ve çözümlenmesi sadece tarım – içi üretim ilişkileri değil, bu ilişkilerle sosyo-ekonomik kuruluş arasındaki bütüncül bağlantılar üzerinde de bilgiler sağlar. Feodal bir sosyo-ekonomik kuruluş, tarımda feodal olmayan ilişkilerin yaygınlığıyla bağdaşmayacağı gibi, pazar ilişkilerinin göreli zayıflığı bu sistemde ticarî kârın da artık içindeki payının düşük olmasını gerektirir. Buna karşılık, VI. Kesimde tartışılacağı üzere, kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluşun gelişmiş ve azgelişmiş türleri, hem küçük meta üretiminin, hem de kapitalist çiftçiliğin yaygın olduğu tarım yapılarıyla uzlaşabilir. Ticarî kârın ve faizin, tarım dışına kayması anlamına gelen devlet ve malî sermaye paylarının genişliği genellikle gelişmiş kapitalizmin göstergeleridir. Tefeci faizi ve belli durumlarda tüccar kârının[19] büyüklüğü ise, genellikle tarımda küçük me-

[19] Kapitalist çiftçiliğin gelişmiş bir kapitalizmle eklemlendiği durumlarda, tüccar kârı, çiftçi lehine daralır. Küçük meta üretiminin *azgelişmiş* veya *gelişmiş* kapitalizmle

ta üretiminin azgelişmiş bir kapitalizmle kaynaştığı durumlarda söz konusudur. Nihayet, "popülist" diyebileceğimiz kapitalist rejimlerde küçük üreticiliğin yer alması halinde, faiz ve ticarî kâr içinde kooperatiflerin (ve bazen devletin) *rolleri* önemlidir[20].

Ana gelir kategorilerinin alt-türlerini de içeren bir ayrıntı düzeyine inilebildiği ve ekonomik çözümlemelerle zenginleştirildiği ve tamamlandığı takdirde, bu kesimde geliştirilen bölüşüm şeması, tarım yapısının ve üretim ilişkilerinin kavranmasında, bizce, standard gelir dağılımı şemalarına göre açık üstünlüklere sahip görünmektedir. Şu şartla ki, üretim biçimi gibi karmaşık toplumsal-ekonomik olguların kavranmasında, nicel göstergelerin hiçbir zaman analizin yerini alamayacağı unutulmamalıdır. Bu şemanın ampirik olarak uygulanabilirliği sorusu ise, bu kesimin EK'inde özetlenen bir dizi çalışma ile sınanmıştır. Bu denemelerden esas olarak olumlu sonuçlar elde edildiği EK'te gösterilmektedir.

---

eklemlendiği durumlarda ise ticaretin payı artar; ancak, azgelişmiş kapitalizmde *saf tüccar kârı* bağımsız bir sömürü kategorisidir; gelişmiş kapitalizmde ise, *sanayi sermayesinin bir uzantısı* sayılabilecek olan ticaret payı söz konusudur.

[20] Burada kooperatif ve devlet "payları"nın değil, "rolleri"nin öneminden söz etmemizin nedeni, bu kurumların kredi ve ürün piyasalarında geniş bir yer kaplamalarına rağmen, "popülist" rejimlerin gereği uygulanan düşük faiz ve sübvansiyon politikalarının, bunlara intikal eden faiz ve ticarî kâr kitlesinin düşük, hatta bazen (ticarî kârlarda) negatif olması sonucunu doğurmasıdır.

TARIMSAL HASILANIN BÖLÜŞÜMÜ ÜZERİNE BAZI KÖY ARAŞTIRMALARI

Kesim III'te ortaya konan bölüşüm şeması, 1970 yılından bu yana, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde lisans ve lisans–üstü öğrenciler tarafından yönetimimiz altında yürütülen bir dizi ampirik çalışma ile uygulanmış ve sınanmıştır.

Bu çalışmalardan birincisi, 1970 yılında SBF öğrencilerinden Hikmet Işık'ın sunduğu bir lisans semineri çalışmasıdır[1]. İkincisi, 1975 yılında Selâhattin Eraktan'ın Amik Ovası'nda yaptığı ve doktora tez çalışmasının bir parçasını oluşturan 83 haneyi kapsayan bir araştırmadır[2]. Üçüncüsü, 1977'de SBF'nde yönettiğimiz bir lisans seminerine katılan öğrencilerin 9 köy ve 82 hane üzerinde yaptığı bir grup araştırmadır. Dördüncüsü, 1978 yılında yine SBF'nde yürütülen bir lisans seminerine katılan öğrencilerin 8 köy ve 71 hane üzerinde yaptığı bir diğer grup araştırmadır[3]. Sonuncusu ise, 1979 yılında SBF lisans–üstü öğrencilerinden Suat Eroğlu'nun, Kırşehir'in Çiçekdağı kasabasında yaptığı ve 11 haneyi kapsayan bir araştırmadır[4].

Bu araştırmaların bazı özelliklerini sıralayalım:

1. Eraktan'ın araştırması dışında, öğrenciler kişisel ve ailevî bağlarla ilişkili oldukları köy ve kasabalarda araştırmalarını yapmışlardır. Bu nedenle kapsanan kırsal kesimin, Türkiye'yi bölgesel veya ürün

[1] "Atkaracalar'ın Ekonomik Görüntüsü". Bu çalışmanın düzeltilmiş sonuçları Boratav (1972b)'de yayınlanmıştır.

[2] Eraktan (1978).

[3] 1977 ve 1978 çalışmalarında kapsanan köy sayıları aslında daha fazla olduğu halde yukarıda verdiğimiz sayılar *kullanılabilir* araştırmaları kapsamaktadır.

[4] Verilerini ve hesaplamalarını kullanabilme imkânı bulduğum öğrencilerime güç şartlar altında titizlik ve dikkatle yürüttükleri çalışmalarından ötürü teşekkür borçluyum.

yapısı bakımından temsil edebilecek bir örnekleme oluşturduğu söylenemez[5].

2. Yine Eraktan'ın araştırması dışında, veri toplanan hane halklarının seçiminde, örnekleme tekniklerine uygun yöntemler çoğunlukla uygulanamamış; sadece kendi imkânlarıyla veri toplayan araştırıcılar, kişisel bağlantılarının temas sağlayabildiği hanelere başvurmakla yetinmek zorunda kalmışlardır.

3. Veri toplamada, tarımsal kârın belirlenmesine imkân verecek işletme emek girdisinin aile emeği ve yabancı emek arasında dağılımı (sonuçları Ek Tablo II'de ayrıca verilecek olan iki araştırma dışında) saptanamamıştır. Bu nedenle, Ek Tablo I'de *çiftçi net geliri* kategorisi, hem küçük üretici gelirini, hem de tarımsal kârı içermektedir. Bu tabloda, *çiftçi net gelirinin tümünü* küçük üretici geliri imiş gibi kabul ederek hesaplanan sömürü oranları, gerçekte olması gerekenden daha düşük değerler vermektedir[6].

4. Özet tabloda "sınaî bitkiler" grubu içinde yer alan pancar, pamuk ve tütün, sınaî dönüşüme uğrayan ürünlerdir. Bu nedenle nihaî fiyattan sanayiye mahsus maliyetlerin ve katma değerin düşülmesi gerekir. Alan araştırmalarını yürütenler, şeker, çırçır ve sigara fabrikalarının maliyet yapılarına ilişkin tutarlı bilgiler elde edemediklerinden, sanayi sayımlarının verilerini kullanarak ve farklı varsayımlara dayalı hesaplama yöntemleri uygulayarak sanayi marjlarını hesaplamış ve fiyattan düşmüşlerdir. Kesim III'te sınaî dönüşüme uğrayan ürünler için önerilen yöntem bu nedenlerle uygulanamamış; safi tarımsal hasılanın (veya buna tekabül eden nihaî fiyatın) hesaplanmasında bazı kaçınılmaz tutarsızlıklar doğmuştur.

5. Yukarıda, azgelişmiş bir tarımsal yapıda faizin hesaplanmasındaki güçlükler üzerinde söylediklerimiz araştırmalarda doğrulanmış; araştırıcılar kural olarak, sadece Kesim II'deki Tablo III'ün 1. sırasında gösterilen "para→para" biçiminde ortaya çıkan borçlanma ve faiz ilişkisini saptayabilmişlerdir. Bu, Ek Tablo I've II'deki faiz paylarının çok düşük çıkması sonucunu vermiştir. Gerçekte, faizin bir kısmı *ticari kâr içinde* gizli kabul edilmelidir.

[5] SBF öğrencilerinin veri topladığı 19 köy ve kasabanın iller itibariyle dağılımı şöyledir: Adana (2), Ankara (3), Burdur, Çankırı, Eskişehir, Giresun, Hatay, Isparta, İçel, İstanbul, Kayseri, Kırşehir, Kütahya, Malatya, Manisa, Uşak. Görüldüğü gibi araştırmalar daha çok İç Ege, İç Anadolu ve Doğu Akdeniz yörelerini kapsamaktadır.

[6] EK Tablo II'de Piyadeler'e ait veriler, *tarımsal kâr* kategorisi, *çiftçi geliri* içinde gösterilerek, EK Tablo I'de içerilmektedir.

EK TABLO I- TARIMSAL SAFİ HASILANIN BÖLÜŞÜMÜ: ÇEŞİTLİ ARAŞTIRMALARIN ÖZET SONUÇLARI (% PAYLAR)

	Toplam Tarımsal Hasıla			Tahıl			Sınaî Bitkiler ve Yağlı Tohumlar			Meyve		Sebze	
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	II	III	I	II
Ticarî Kâr	19,2	51,4	38,4	15,0	6,8	16,4	20,2	41,2	56,6	55,4	18,0	17,9	69,2
Faiz	8,1	1,7	0,8	10,5	1,6	1,4	7,7	1,7	0,4	2,5	1,1	7,4	0,2
Kira	8,7	4,8	6,0	6,7	12,9	3,0	9,3	5,7	6,4	4,9	7,2	–	1,4
Çiftçi Geliri	40,6	35,7	46,9	57,5	76,4	73,8	36,3	43,3	30,1	29,3	60,6	62,3	26,0
—— Aynî	(?)	(7,2)	(6,0)	(?)	(35,8)	(29,6)	(?)	(–)	(0,4)	(1,9)	(0,9)	(?)	(–)
—— Parasal	(?)	(28,5)	(40,9)	(?)	(40,6)	(44,2)	(?)	(43,3)	(29,7)	(27,4)	(59,7)	(?)	(26,0)
Ücret	23,4	6,4	7,9	10,5	2,3	5,4	26,5	8,1	6,5	7,9	13,1	12,4	3,2
Safî Hasıla	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
S.Hasıla / G.S. Hasıla	68,1	85,2	87,9	62,9	63,8	67,4	69,7	78,4	93,7	87,7	96,1	71,0	96,1
Sömürü Oranı	0,56	1,38	0,82	0,47	0,27	0,26	0,59	0,95	1,73	1,69	0,36	0,39	2,42

Açıklamalar: I= Amik Ovası, 1975, 83 hane; II= 9 köy, 1977, 82 hane; III=8 köy, 1978, 71 hane.
Tahıl: Buğday, arpa, çavdar, fiğ; *Sınai Bitkiler ve Yağlı Tohumlar:* Pancar, pamuk, tütün, yer fıstığı; *Meyve:* Fındık, narenciye, elma, şeftali, üzüm; *Sebze:* Domates, lahana.
Kaynaklar ve yöntemler için metne bakınız.

EK TABLO II- PİYADELER VE ÇİÇEKDAĞI'NDA TARIMSAL SAFİ HASILANIN BÖLÜŞÜMÜ (% PAYLAR)

	PİYADELER (1978)			ÇİÇEKDAĞI (1979
	Üzüm	Pamuk	Toplam	Buğday
Ticarî Kâr	17,8	35,3	21,6	9,8
— Kamu	(4,7)	(9,7)	(5,9)	(1,9)
— Tüccar	(13,1)	(25,6)	(15,7)	(7,9)
Faiz	1,2	0,4	1,1	1,3
Toprak Kirası	7,5	9,3	8,0	3,8
Tarımsal Kâr	22,5	13,4	20,5	14,4
Küçük Üretici Geliri	39,3	18,4	34,6	66,1
Ücret	11,7	23,2	14,2	4,6
Safi Hasıla	100,0	100,0	100,0	100,0
S.Hasıla / G.S. Hasıla	96,1	94,0	95,6	83,3
Sömürü Oranı	0,96	1,40	1,05	0,41

Kaynak: İ. Ünlü, "Piyadeler Köyünde Bölüşüm İlişkileri" (1978); S. Eroğlu, "Çiçekdağı İlçesinde Bölüşüm İlişkileri" (1979). (Seminer Çalışmaları).

6. Araştırıcıların büyük kısmı, ticarî kârın tüccara ve kamu kuruluşlarına giden bölümlerini ayırabilmişler; bazıları faiz için de tefeci–bankalar–koperatifler ayrımını yapabilmişlerdir. Ancak, bu ayrımlar araştırmaların tümünde yapılamadığı için, özet verileri sunan EK Tablo I'de *ticari kâr* ve *faiz*, alt–unsurlarına ayrılmadan verilmiştir. Ek Tablo II'de ise, ticarî kâr, kamu ve tüccar paylarına ayrılmaktadır.

7. Tüm araştırmaların sonuçları[7], tarafımızdan bazı düzeltmeler ve ayıklamalar yapıldıktan sonra, EK tablo I'de özet olarak ve oranlar biçiminde verilmiştir. Aynı yıla ait olmak şartıyla, tek bir ürüne ait, ancak farklı köylerden derlenen toplam hasıla ve bölüşüm kategorileri değerlerini toplamak ve yüzdelere ayırmak; keza, buradan genel toplamlara ve paylara ulaşmak izlenen ana yol olmuştur. Farklı yıllara ait verileri, fiyat düzeltmeleri yaparak toplama yoluna ise gidilmemiştir.

Bu özellikleri taşıyan EK Tablo I ve EK Tablo II'yi, herhangi bir yorum eklemeden, sadece bulgular biçiminde sunmayı yeğledik. Kanımızca veriler, tümü ile, iddialı iktisadî çözümlemelere ve genellemelere zemin oluşturacak derecede sağlıklı değildir; ancak, Tablolarda özetlenen sonuçlar yukarıda çizdiğimiz bölüşüm şemasının ampirik olarak saptanabilir nitelikte olduğunu kanıtlaması ve bu yönde yürütülecek çalışmalara ışık tutacak özellikleriyle ve daha çok yöntem açısından önem taşımaktadır.

[7] Boratav (1972b)'de yayınlanan Atkaracalar verileri ile EK Tablo II'de sunulan Çiçekdağı verilerini EK Tablo I'e almadık.

KESİM-IV

TOPLUMSAL SINIF VE TABAKALAR

A. BİR TABAKALAŞMA ŞEMASININ ÖN-GEREKLERİ

Azgelişmiş tarım yapılarında, toplumsal sınıf ve tabakaların tanımlanması ve ayrım çizgilerinin saptanması *analitik* ve *pratik* işlevler ifa edebilir. Toplumsal tabakalaşma çözümlemelerini kolaylaştıracak bir çerçeve inşa etmek *analitik işlev*den kastettiğimizdir. Pratik işlevlere bir örnek olarak, tarımın ve köylülüğün önem taşıdığı toplumlarda, sosyalist hareketlerin, siyasî eylemin çeşitli aşamalarında kırsal kesimde ne türden sınıf ittifakları ve sınıf çatışmaları izleneceğini saptayabilmek için, işlevsel bir tabakalaşma şemasına duydukları gereksinme gösterilebilir[1]. Biz, konunun analitik boyutlarıyla ilgiliyiz; burada da doğrudan bir toplumsal tabakalaşma çözümlemesine girmeden, böyle bir çözümlemenin kullanabileseeği kavram çerçevesini tartışmakla yetineceğiz. Konunun politik uzantıları ve yansımaları kaçınılmaz olmakla birlikte, bunlar, bu çalışmanın ilgi alanının dışındadır.

Analitik bakımdan anlamlı bir toplumsal tabakalaşma şeması, bizce, şimdiye kadar kullandığımız çerçevelerden türetilmelidir. Bu, bir yandan üretim ilişkilerine dayanan, öte yandan bu ilişkilerle bağlantılı bölüşüm kategorilerini kullanan bir tabakalaşma şemasının inşasını gerektirir. Özellikle, üretim ve bölüşüm ilişkilerinin temel dayanağını oluşturan *sömüren-sömürülen* (artık-üretici geliri) ayrımı ve gerektiği durumlarda *göreli ekonomik güç* ölçütü, bu şemanın içinde belirleyici roller oynamalıdır.

Görüleceği gibi, "artığa el koyma biçimleri" ile tanımlanan üretim ilişkileri ve bunlardan türeyen aslî ve ikincil bölüşüm ilişkileri, ulusal ekonominin tümünü kapsadıklarından tarımla sınırlı bir tabakalaşma çerçevesine sığamaz. Karmaşık ve girift bir bütünlük içinde yanyana

[1] Bu alandaki klasik çalışmaların başında Lenin (1899) ve Mao (1926) gelir.

ve içiçe varolan üretim ilişkileriyle bölüşüm süreçlerinden, azgelişmiş bir tarım yapısının gereği birden fazla ilişkinin içinde aynı zamanda yaşayan toplumsal gruplardan, kesin ve berrak sınırlarla ayırd edilebilen sınıflar çıkarmak, oldukça yüksek ve bu yüzden yapay görünümlü bir soyutlama düzeyini gerektirir. Bu nedenlerle, tarımda toplumsal sınıf ve tabakalarla ilgili tanım ve ayrımların, önceki paragrafta ortaya atılan koşulları tümüyle yerine getirmesi beklenmemelidir.

Bu doğrultuda en yaygın[2] tabakalaşma şeması şu kategorilerden oluşur:

I. Büyük Toprak Sahipleri

A. Toprak Ağası.

B. Kapitalist Çiftçi

II. Zengin Köylü

III. Orta Köylü

IV. Yoksul Köylü

V. Tarım İşçisi

Hemen belirtelim ki, ilk bakışta ortodoks toplumsal bilimlerin, "üst, üst–orta, orta, alt–orta, alt" türü (ve çoğu kez gelir veya servet *düzeyine* bağlı çokluk dağılımlarına dayandırılan) sınıflama şemasını andıran bu kategoriler, aslında *işlenen alan* gibi nicel büyüklüklerden çok sosyal üretim ilişkileri üzerine inşa edilme iddiasındadır. Bu türden bir sınıflaşma tablosunu işletme büyüklüklerine göre düzenlenmiş çokluk dağılımlarından elde etmek doğru değildir[3]. Böyle bir uygulama, farklı verilerin yokluğu halinde kısmen mazur görülebilecek bir ilk yaklaşım, fakat *sadece* bir ilk yaklaşım kabul edilmelidir. Sorun sadece, toprak, iklim, ürün çeşitliliğinin *ortalama* işletme büyüklüklerini de farklılaştırmasından doğan, dolayısıyla çeşitli bölgelere göre farklı sınıflar için farklı işletme büyüklükleri eşikleri saptayarak giderilebilecek bir güçlükten ibaret değildir. İşletme büyüklüğünün, üretim biçimine ait pek çok ilişkiyi içermeyen; bu yüzden "sentetik" sayılamayacak, yetersiz bir gösterge olmasından kaynaklanmaktadır. Ne var ki, bu olguların ilke olarak farkında imiş gibi yola çıkan pekçok

[2] Bk. *Idem.*; Alavi (1973); Rudra (1978); Bardhan (1979, ss. 857–860); pathy (1975, ss. 893–900); patnaik (1976); Sau (1979). Ayrıca bk. Stavenhagen (1975, Bölüm 2, 5).

[3] Bk. Alavi (1973, s. 293); patnaik (1976, sA. 92, A94); Lenin (1915, ss. 58–59,68–70). Farklı bir açıdan da olsa aynı yönde bir yargı için: Chayanov (1966, s. 255).

araştırıcı, bir süre sonra, kolay tanımlanan, kolay saptanır görünen, nicel analize ve bilgisayar programlarına pek uygun bir kavram olan *işletme büyüklüğü*nün büyüsüne kapılmakta ve tüm diğer göstergelerin bağlandırıldığı tek ölçüt olarak bu büyüklüğü kullanmakta; sonunda bu uygulama yerleşik ve değiştirilmesi güç bir yöntem alışkanlığı haline gelmektedir.[4]

B. AYRIM ÖLÇÜTLERİ

Yukarıda sıralanan toplumsal sınıf ve tabakaların tanımında, işlenen toprağın (ve bazen buna ek olarak kullanılan sahip olunan iş aletleri ve hayvan miktarının) dışında hangi ölçütler kullanılmaktadır?

Büyük toprak sahipleri, esas olarak toprağa *sahip* bir grup olarak kabul edilmektedir. Bu kategoriyi diğer gruplardan ayıran temel ölçüt, üretken emek harcamayan, *tamamen* artıkla yaşayan bir grup olmasıdır. Büyük toprak sahiplerinin iki alt kategorisi, feodal (veya yarı-feodal) ilişki ile kapitalist ilişkiyi temsil eden, *toprak ağası* ve *kapitalist çiftçi* ayrımından oluşur. Birinci grup, artık ürünü toprak kiraya vererek; ikinci grup ise ücretli işçi kullanarak elde eder.

Zengin köylü grubunu büyük toprak sahiplerinden ayıran ana ölçüt *emek*tir; farklı bir ifadeyle, bu toplumsal grubun, üretken emek harcayan, eli toprağa bulaşan özelliği, kısacası, köylülüğüdür. Öte yandan, kendi altındaki kategorilerden, esas olarak artık elde eden bir grup olması ile ayrılır. İş aletlerine sahiptir; toprak mülkiyeti de vardır; ancak, işlediği toprakların bir kısmını kiralamış da olabilir. Bu grup içinde kiralanan toprakların kiraya verilen topraklardan fazla olması ve yabancı işgücünün aile emeği karşısında belli bir eşiği aşması gerekir. Zengin köylülüğün, üreticiler safından yükselen dinamik ve genç bir kapitalizmi simgelediği kabul edilir ve bu bakımdan feodal unsurların dönüşmesinden meydana geldiği varsayılabilecek büyük toprak sahibi kapitalist çiftçilerden ayrılır.

---

[4] Benzer bir yöntem alışkanlığı, çeşitli gelir dağılımı araştırmalarında gelir *düzeyi*nin temel ölçüt olarak kullanılması ve tüm ekonomik değişkenleri *sadece* gelir büyüklüğü ile karşılaştıran tablolarla yetinme biçiminde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, bu alışkanlık yüzünden yakın dönemde yapılan bir kırsal gelir dağılımı araştırmasından, kırsal kesimde *ücret geliri* elde edenlerin ne kadarının tarım işçisi olduğu veya kırsal kesimde elde edilen ücretlerin ne kadarının tarımsal, ne kadarının tarım-dışı (madencilik, hizmetler, sanayi kesimlerine ait) ücretler olduğu çıkarılamamaktadır; zira, tüm tabloların sıraları *gelir dilimlerinden* oluştuğu için, ham veriler imkân verdiği halde, *gelir tipleri ile meslekleri* birleştiren bir tablo düzenlemek kimsenin aklına gelmemiştir. Bu, verilerin yorumunda önemli bir yanılma unsuru yaratmaktadır; zira, kırsal kesimdeki kişilerin % 22'sinin tarım-dışı kollarda faaliyet gösterdiği aynı araştırmada saptanmaktadır. DİE (1979, Bölüm VI, VII).

Orta köylü grubu, en soyut tanımı ile, sadece kendi toprağını, sadece aile emeğiyle işleyen bir kategoridir. Ancak, *tali olarak* toprak kiralaması ve ücretli işçi kullanması, bu grubun "orta köylü" niteliğini ortadan kaldırmaz En belirleyici özelliği, iş aletlerinin yeterliliği ve aile emeğinin işgücü piyasasına sunulmayışıdır. Küçük üreticiliği ve (piyasaya açılma söz konusu ise) küçük meta üretimini en katıksız biçimde temsil eden grup budur.

Yoksul köylü grubunun malik olduğu toprak ve iş aletleri, ailenin yeniden üretimi için yetersizdir. Bu nedenle bu grup, ya toprak kiralayarak veya işgücünü diğer işletmelere satarak varlığını sürdürebilir. İkinci özelliği, yani sınırlı süreler için de olsa işgücünü satma zorunda olması, yoksul köylülüğü orta köylülükten ayıran en önemli özelliktir. Bu grubu tek bir üretim ilişkisine bağlamak güçtür. İşgücü piyasasına girdiği ölçüde kapitalist ilişkilerle bütünleşir; toprak ağalığına bağımlı bir ortakçılık durumunda yarı-feodal ilişki içine girmiş olur; küçük ve orta mülk sahiplerinden toprak kiralayarak varlığını sürdürebilen ve piyasaya üretim yapan yoksul köylünün ise, belli ölçülerde küçük meta üretimini içerdiği söylenebilir.

Toprak işçisi ise, tamamen veya büyük ölçüde işgüçlerini satarak yaşayan, dolayısıyla kapitalist ilişkileri temsil eden bir gruptur. Sınırlı ölçülerde toprak mülkiyeti olsa dahi bunu bizzat işleme gücünden yoksundur ve bu hallerde toprak kiraya vermesi beklenir.

Toplumsal gruplar arasındaki sınır ve ayrımları çizen bu ölçütlerin bazı ortak özelliklerine değinelim.

Bir kere, bu ölçütlerin, esas olarak, Batı- Avrupa- dışı özellikle de İngiltere-dışı bir tarım yapısına dayandığı, bu nedenle de evrensel olmadığı söylenebilir. Örneğin, tamamen toprak kiralayan kapitalist çiftçi tipi dikkate alınmamıştır. Devrim öncesinin Rusya'sını, Doğu Avrupa'sını ve Çin'ini; bugünün azgelişmiş ülkelerini ve özellikle Asya'yı içeren ve V. Kesimdeki anlamıyla "köylü sorunu"nun sözkonusu olduğu bir tarım yapısını yansıtma özellikleri ağır basmaktadır.

İkinci olarak, *esas olarak* toprağa göre tanımlanmış bir üretim biçimi anlayışı egemen görülmektedir. Bu nedenle, küçük meta üretiminin temel unsurlarından olan tüccar ve tefeci sermayesine tekabül eden toplumsal gruplar dışlanmaktadır. Bu durum, bir yerde, tüccar ve tefeci sermayesinin kısmen veya tamamen kırsal alanların ve tarımcı nüfusun dışından kaynaklanmasına bağlı olan ve tüm ekonomiyi kapsayan bir tabakalaşma şeması söz konusu olmadığı sürece giderile-

meyecek zorunlu bir eksiklik kabul edilebilir. Bu durumda, örneğin tefecilik, sadece yukarıdaki şemada yer alan unsurlar (büyük toprak sahibi veya zengin köylü) tarafından yapılıyorsa kapsanmış olacak; bağımsız bir grup olarak dikkate alınmayacaktır. Genellikle toprak dışı unsurların yürüttüğü ticaret ise tamamen dışlanacaktır.

Buna karşılık, tüccar ve tefeciyi bu türden (ve bir anlamda zorunlu) bir kapsam farklılığı nedeniyle değil, *ilke olarak* herhangi bir sınıflaşma şemasının dışında tutmayı savunanlar da vardır: "Sömürü ilişkilerinin üretim süreci ile sınırlı olmadığı gözden uzak tutulmamalıdır. Tüccar ve tefeci gibi toprak üzerinde doğrudan denetimleri olmayan bazı kişiler, yine de köylünün artı-emeği üzerinde bir hak iddia edebilirler ve buna ticarî kâr ve faiz biçiminde el koyabilirler. Tüccar ve tefecinin bizim [tabakalaşma] şemamızda yer almamasının sebebi, bunların üretim sürecindeki değil, dolaşım sürecindeki sermayeyi temsil etmelerindendir. Ve ne kadar önemli olursa olsun, etkileri, dolaysız üretim ilişkilerine göre ikincildir. Zira, (a) artı-emeğin yaratılma ve el konma biçimlerini belirleyen üretim ilişkileridir[5] ve, (b) tefeci ve tüccar gibi, üretim sürecinin dışındaki unsurların, üreticinin artı-emeği üzerinde hak iddia edebilmeleri olgusu, aslında, esasen varolan üretim ilişkilerinin ve el koyma biçimlerinin bir sonucudur."[6] Sorun, böyle konulduğu zaman, örneğin, küçük meta üretiminin (artığa el koymanın özel biçimlerini içermesine rağmen) bir üretim ilişkisi sayılmamasını gerektiren, dar ve sığ bir üretim biçimi anlayışına bağlanmış olur. Bu anlayışa katılmayacağımız önceki kesimlerde açıklanmıştı.

Son olarak, ortaya konulan tabakalaşma şemasının üretim ilişkilerine ve bölüşüm kategorilerine bire bir tekabül etmediğini (ve esasen böyle bir amaç taşımadığını) bir kez daha vurgulayalım. Biraz önce verdiğimiz örneği yeniden kullanacak olursak, belli bir üretim ilişkisinin (küçük meta üretiminin) kapsadığı toplumsal grupların bir bölümü (tüccar ve tefeci) burada ortaya konan tabakalaşma şemasının dışında kalmaktadır. Buna karşılık, sözü geçen sınıflandırmanın içinde yer alan tek bir kategorinin (örneğin, önceden açıklandığı üzere yoksul köylünün) birden fazla üretim ilişkisi içinde yer alması söz konusu olabilir. Benzer bir durum bölüşüm kategorileri için de söylenebilir. Tek bir sosyal grubun, sadece tek bir gelir türü elde etmesi söz konusu

[5] Gerçekte ise, bizce, bu ifadenin tam aksi doğrudur, yani, üretim ilişkilerini belirleyen, artı-emeğe el koyma biçimleridir.

[6] Patnaik (1976, ss. A89-A90). Alavi de (1973, s. 294) zımnen aynı yaklaşımı izler görünmektedir.

değildir. Yukarıda sayılan toplumsal gruplardan herbirinin, daha önce tanımladığımız bölüşüm kategorilerinden *esas olarak birini* elde etmeleri beklenir: Toprak ağası feodal (veya yarı-feodal) toprak kirası; kapitalist çiftçi ve zengin köylü tarımsal kâr; orta köylü küçük üretici geliri; tarım işçisi ve (çoğu hallerde) yoksul köylü ise ücret... Buna karşılık, toprak kirasının yoksul köylü ve hatta belli ölçülerde *tüm* köylü grupları; küçük üretici gelirinin yoksul köylü ve (emekçi niteliği oranında) zengin köylü ve nihayet faizin büyük toprak sahipleri yanı sıra azalan oranlarda da olsa zengin (ve istisnaen orta) köylü gelirleri içinde yer alması tabiidir. *Ödenen* gelir türleri (faiz, kira, ücret ödemeleri) bakımından da benzer bir karmaşıklık söz konusudur.

Ancak, bu bölümün ana çözümleme kategorilerini oluşturan üretim ilişkileri, işletme biçimleri, bölüşüm kategorileri ve sosyal sınıf ve tabakaların ve bunları tanımlayan ve sınıflayan ölçüt ve şemaların, şimdiye kadarki açıklamalarımızın gösterdiği gibi, birbiriyle özdeş sonuçlar vermemesi, azgelişmiş tarımsal yapının karmaşık karakterinin olağan bir sonucu sayılmalı ve hatta olumlu karşılanmalıdır. Bu karmaşık yapının tümünü birden kavrayacak ve özetleyecek tek (ve tılsımlı) bir anahtar bulmaya çalışmak, hayalperestçe bir girişim, imkânsızı aramak olurdu. Bunun yerine, aynı toplumsal ve ekonomik gerçeğe, aynı temel yaklaşımla, fakat biraz farklı açılardan bakılmasını sağlayan alternatif çözümleme araçlarından herbiri, diğerlerinin kavrayamadığı *bazı* olgu ve özellikleri yakalayarak tarım yapısını ve ekonomik süreçleri daha iyi anlamamıza imkân verebilmektedir.

C. ÖLÇÜTLERİ NİCELLEŞTİRME GİRİŞİMLERİ.

Tarımcı nüfusun saydığımız çeşitli sınıf ve tabakalar arasındaki dağılımını veya sınıf yapısını saptayabilmek için, *her* ailenin hangi gruba ait olduğunu belirleyebilecek *kesin* nicel göstergeler kullanmak, yukarıda sadece belirleyici özelliklerini saydığımız ölçütleri nicelleştirmek gerekir. Bu türden bir nicelleştirme çabası, pratik ve analitik amaçlar bakımından vazgeçilmez görünmektedir.

Birinci tür, yani pratik amaçlar için nicel tabakalaşma ölçütleri inşa etmenin bir örneği olarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1950 tarihli Toprak Reformu Kanunu'na[7] ek olarak sunulan 1933 tarihli iki belgede[8] oldukça ayrıntılı bir düzeyde tartışılan göstergeleri özetleyeceğiz.

[7] *The Agrarian Reform Law of the People's Republic of China*, Peking 1950.

[8] "How to Analyze Class Status in the Countryside", *Ibid.*, ss. 18-23 ve "Decisions Concerning Some Problems Arising from Agrarian Reform", *Ibid.*, ss. 23-47.

Bu metinler, 1933 yılında, Kiangsi eyaletinde devrimci yönetim tarafından uygulanan toprak reformu çalışmalarına rehberlik etmek amacıyla hazırlanmış olduğu için, reform uygulamalarında farklı işlemlere tabi tutulacak (ve yukarıdaki tabakalaşma şemasına uyan) toplumsal gruplardan herbirini kesin ve somut olarak teşhis edebilecek göstergelerin inşası büyük önem taşımaktaydı.

Çin metinleri toprak kiraya vererek veya işçi istihdam ederek yaşayan büyük toprak sahibi kategorisini diğer gruplardan ayıran temel ölçüt olarak, aslî (üretken) emeği alıyor. Gözetim, yönetim gibi işlevlerin ifası veya bahçeye ve çeki hayvanlarına bakma türünden işleri, büyük toprak sahiplerinin dahi yapması normal olan *tali emek* sayıyor. Böylece, kapitalist çiftçi–toprak ağası ayrımının Çin tarım yapısı veya reform uygulaması bakımından önem taşımadığı anlaşılıyor.

Zengin köylü kategorisinin tanımında, önceki alt-kesimde sayılan niteliklerin yanısıra, bu sınıfa, "verimli toprağa sahip olan, bizzat emek sarfeden, işçi kullanmayan, ancak, köylüleri toprak kiraya verip faizcilik yaparak sömüren" alt-grubu da katan bir ekleme yapılmaktadır. Bu alt-gruptaki ailelerin kiraya verdikleri toprak, kiraladıkları toprağı aşıyorsa, bunlar, "yarı-toprak ağası nitelikli zengin köylü" sayılmakta; ancak bu aşma 3 misli veya daha fazla olduğu zaman aile zengin köylülükten çıkarak tam toprak ağası kategorisine geçilmektedir. Zengin köylüyü orta köylüden ayırmak için şu somut ölçütler önerilmektedir: (a) Ailenin çeşitli kaynaklardan elde ettiği sömürü geliri ile ailenin faiz, kira ödemeleri ile dışarıya kaptırdığı artık arasındaki fark "net sömürü geliri" olarak tanımlanır. (b) Net sömürü geliri, aile toplam gelirinin % 25'ini aşıyorsa, veya (c) yılda 240 işgününü aşan miktarda ücretli işçi çalıştırılıyorsa, veya (d) faiz ve kiradan elde edilen sömürü, 240 işgünü kadar işçi istihdamıyla elde edilecek geliri[9] aşıyorsa, söz konusu aile zengin köylü sayılır.

Orta köylülerin önceki alt-kesimde sayılan belirleyici nitelikleri tekrarlanmakta ve bunların yanısıra bu grubun bazı unsurlarının yılda 240 işgününü aşmayan yabancı işgücü kullanabilecekleri ve toplam gelirlerinin % 25'ini aşmamak koşulu ile artık elde edebilecekleri belirtiliyor. Bunlar, "iyi hali orta-köylü" sayılmakta; ancak orta köylü kitlesinin esas olarak sömüren değil, *kira ve faiz yoluyla sömürülen* bir grup olduğu belirtilmektedir.

[9] "Bir işgününde ücretli işçi istihdamıyla elde edilecek gelir"in saptanması için, artı değer / ücret bağıntısından oluşan bir artı değer oranının bir katsayı olarak ücretlerle çarpılması gerekir. Bu hesaplamanın nasıl yapıldığı Çin metinlerinde açıklanmıyor.

Yoksul köylü–orta köylü ayrım çizgisi çizilirken birincilerin, işgüçlerini satma zorunda bulundukları, ikincilerin ise kural olarak bu ilişkiye girmedikleri vurgulanmaktadır. Tarım işçileri ise, ya hiç veya pek az toprak ve alet sahibidirler ve münhasıran veya esas olarak işgüçlerini satarak yaşarlar. Çin metinlerinin, kırsal bölgelerdeki talî gruplar arasında, zanaatkârları, gezginci esnafı ve tüccarı saydığını da belirtelim[10].

Son tahlilde pratik uygulamalara esas oluşturasa bile, doğrudan amacı ampirik verilerden analize geçmek olan göstergeler, zorunlu olarak daha nicel sınırlar çizmek zorundadır. Bu türden iki çalışmayı örnek göstereceğiz. Bunlar, Soyvet iktisatçısı V.S. Nemchinov[11] ile Hintli U. Patnaik'e aittir[12].

Nemchinov, herhangi bir tarım işletmesinde kullanılan tüm girdileri, toprak, sabit sermaye, dolaşan (mütedavil) sermaye ve emek olmak üzere dört ana grupta sınıflıyor. Çiftçi ailesi, kendi işletmesinde kendine veya başkasına ait girdiler kullanabileceği gibi; kendi girdilerinin başka işletmelerde kullanılması yoluna da gidebilir: İşçilik yaparak, toprak, alet kiraya vererek... Böylece, dört girdi grubunun, 12 biçimde kullanılabileceği ortaya çıkıyor: Her girdi için, ya (a) kendine ait ve kendi işletmesinde, ya (b) başkasına ait ve kendi işletmesinde, veya, (c) kendine ait ve başkasının işletmesinde, olmak üzere üç kullanım biçimi düşünülebilir. Girdi gruplarından her birinin her kullanım biçimi, belli bir toplumsal–ekonomik ilişkiyi içerebilir. Nemchinov, bu ilişkileri, 1925 Rus köyünün özellikleri açısından üçe ayırıyor: Bağımsızlık (I), bağımlılık (D) ve müteşebbislik (E) ilişkileri.

Bağımsızlık ilişkisi, ailenin köylü veya küçük üretici niteliklerinin bir göstergesidir. Çiftçinin kendi işletmesinde kendine ait toprağı, emeği, sabit ve dolaşan sermayeyi kullanması halinde, bu girdiler, I (Bağımsızlık) sembolü altında toplanırlar.

Bağımlılık ilişkisi, ailenin proleterleşme derecesinin bir göstergesidir. Kendi işgücünü başka işletmeye satış halinde tanım gereği bu

[10] "Ticarî sermayeye sahip, mal alım ve satımını yürütmede işçi veya tezgâhtar çalıştıran, veya esas geçim kaynağı olarak bu faaliyetlerden sağlanan gelire dayanan kişiler, ticarî kapitalistler veya tacirler olarak sınıflandırılacaktır." (*Ibid.*, s. 49).

[11] Nemchinov'un 1925 yılındaki bir çalışmasında ortaya attığı gösterge ayrıntılı bir biçimde T. Shanin (1977, ss. 1939–1947) tarafından aktarılmaktadır. Keza, Chayanov'un yapıtının İngilizce baskısına B. Kerblay'ın yazdığı tanıtma yazısında aynı göstergeye atıf vardır: Chayanov (1966, s. lv).

[12] Patnaik (1976).

ilişki söz konusudur; ayrıca, Nemchinov, 1925 Rusya'sında toprağını kiraya veren köylünün de mülksüzleşme sürecinde olduğu teşhisiyle, bu durumu da bağımlı ilişki kabul ediyor. Buna karşılık, kendi işletmesinde sabit sermaye (iş aleti) kiralayan veya başkasının dolaşan sermayesini kullanan çiftçinin bu durumları da bağımlı ilişki içinde kabul ediliyor. Bu farklı kullanım biçimindeki girdiler de D (bağımlılık) sembolü altında toplanıyor.

Bir öncekinin karşıtı olarak, müteşebbislik ilişkisi, çiftçinin kapitalistleşme derecesinin bir göstergesidir. Toprak kiralayan çiftçi, yine 1925 koşullarında, müteşebbis nitelikli sayılmakta[13]; buna karşılık sabit sermaye kiraya veren, borç veren, kendi işletmesinde başkasına ait işgücü kullanan ailelerin bu durumları da müteşebbis nitelikler arasında kabul edilmektedir. Çiftçi ailesinin bu farklı kullanım biçimlerindeki girdileri de E (müteşebbis) sembolü altında toplanıyor.

Bu sınıflamalar ve nitelendirmeler yapıldıktan sonra, üretimde kullanılan tüm girdiler ortak bir birimle (fiyatlarıyla) değerlendirilip[14], her ailedeki D, I ve E'ler toplanabilir hale getirilir. Bu yaklaşımın özet ifadesi Tablo V'te gösterilmektedir.

TABLO V- ÇİFTÇİ AİLESİNİ SINIFLANDIRMA İŞLEMİ: NEMCHINOV ÖLÇÜTÜ

Girdi Grupları	AİLE İŞLETMESİNDE		YABANCI İŞLETMEDE
	Başkasına Ait	Aileye Ait	Aileye Ait
Toprak	E	I	D
Sabit Sermaye	D	I	E
Dolaşan Sermaye	D	I	E
Emek	E	I	D

NOT: E, D ve I'lerin yorumu için metne bakınız.

Tüm girdilerin nicelleştirilmesinden sonra, sentetik bir tabakalaşma göstergesi (A) önerilmektedir:

$$A = \frac{\Sigma E - \Sigma D}{\Sigma E + \Sigma D + \Sigma I}$$

[13] Nemchinov şemasına zaman ve mekândan bağımsız genel bir geçerlilik verilecekse, örneğin toprak kiracılığında, genel bir ilke uygulama yerine her tekil durumda tarafların göreli ekonomik durumlarına ve ilişkinin içeriğine bakarak E veya D niteliklerinden biri kabul edilmelidir.

[14] Bur ada sadece söz konusu *çiftçi işletmesinde* kullanılan girdilerin değil, bunların ek olarak aileye ait olup *diğer* işletmelerde kullanılan girdilerin de toplama dahil olduğuna bir kez daha dikkat çekelim.

$A < 0$ ise, ailenin proleter niteliği, kapitalist niteliğinden baskın;

$A > 0$ ise, ailenin kapitalist niteliği, proleter niteliğinden baskın;

$|A| < a$ ($a = 1/2$ veya $1/3$ v.b.) ise, bağımsız köylülük niteliği baskın;

$A = 0$ ise, aile saf köylü kabul edilmektedir.

Daha topluca:

$A < 0$, $|A| < a$: Küçük üretici niteliği baskın yoksul köylü;

$A < 0$, $|A| > a$: Proleter niteliği baskın yoksul köylü;

$A > 0$, $|A| < a$: Kapitalizme dönük orta köylü;

$A > 0$, $|A| > a$: Zengin köylü, kapitalist çiftçi,

sınıflamalarını her bir aile için yapabiliriz.

Patnaik ise, köylülüğün ampirik sınıflanması için, *emek–sömürü oranı* adını verdiği bir kavram kullanıyor. Patnaik'in amacı, Nemchinov'unki gibi, herhangi bir ailenin, sınıflaşma şemasında hangi gruba oturtulacağını saptayacak kesin ve nicel bir ölçüt (veya ölçütler) inşa etmektir.

Patnaik, her çiftçi ailesinin, potansiyel olarak, aile–dışı emeğe el koyabilen (sömüren) ve aile–içi emeği başkasına tahsis eden (sömürülen) niteliklerini ayrı ayrı veya birlikte içerebileceklerini belirtiyor. Bu ilişkiler, Patnaik'e göre, işgücü piyasalarında veya toprak (kiralama) piyasalarında gerçekleşebilir. Çiftçi, aile dışından işgücü istihdam ederek veya toprağını kiraya vererek sömürür; farklı bir deyişle aile–dışı emeğe el koymuş olur. İşçi istihdamı yoluyla, yani işgücü piyasalarında el konan yabancı emek ($\mathbf{a}_1$); kiraya verme yoluyla ve dolaylı olarak el konan yabancı emek ($\mathbf{b}_1$) ile gösterilsin. Öte yandan köylü, işgücü piyasasına ücretli işçi olarak girdiği ölçüde sömürülür, yani aile emeğini dışarıya tahsis eder. Ya da toprak kiralayarak sömürülür; yani, aile emeğinin bir kısmı toprak kirası biçiminde dışarıya aktarılır. ($\mathbf{a}_2$), köylü ailenin işgücünü satarak el konan emeği; ($\mathbf{b}_2$) ise, köylü ailenin kira biçiminde el konan emeğini ifade etsin. Buradan hareketle:

$a = a_1 - a_2$, bir ailenin işgücü piyasası dolayısıyla el koyduğu (veya $a < 0$ halinde el konan) net emek–zamanı (veya işgünü);

$b = b_1 - b_2$, ailenin kiralayan veya kiracı özellikleriyle toprak piyasasında el koyduğu ($b < 0$ ise el konan) net emek–zamanı;

$x = a + b$, dış emek net kullanımı, veya emek–zaman cinsinden net sömürü hacmi ($x > 0$ ise net sömüren, $x < 0$ ise net sömürülen bir aile söz konusudur)[15];

$y =$ İşletmede harcanan aile emeği;

$E = x / y$, Patnaik'in *emek–sömürü oranı*, veya emek–zaman (işgünü) cinsinden net sömürü hacminin aile emeğine oranı,

tanımları yapılır.

Görüleceği gibi, Patnaik'in *emek – sömürü oranını* oluşturan a_1, a_2 ve y esasen emek–zamanla (yıllık işgünü ile) tanımlanan unsurlardır; buna karşılık b_1 ve b_2'nin oluşmasına sebep olan kira ilişkisini emek–zamana çevirmek kuramsal güçlükler taşımakta; ayrıca, ampirik olarak da, veriler, kiralanan–kiraya verilen *alan* ve kira *bedelleri* cinsinden saptanabilmektedir. Bu nedenle, Patnaik'in ölçütünü ampirik verilerle inşa etmekte büyük güçlükler söz konusu olmaktadır[16]. Ancak, çeşitli varsayımlarla, ödenen ve elde edilen kiraları işgünü cinsinden ifade edebildiğimizi kabul edersek, Patnaik'in tabakalaşma ölçütünü yorumlarken, herhangi bir çiftçi ailesi,

i. **x**'in pozitif veya negatif,

ii. **E**'nin pozitif, negatif veya /E/'nin 1'den büyük veya küçük,

iii. **a** veya **b**'nin pozitif veya negatif,

iv. **a**'nın **b**'den büyük veya küçük,

olmasına göre, sınıf ve tabakalardan birine oturtulabilir. Görüleceği gibi, Patnaik, Nemchinov'un sadece dörtlü bir sınıflamaya imkân veren yönteminden daha ayrıntılı bir tabakalaşma şeması inşa edebilmektedir.

Bu durumda, Patnaik'in kavramlarından, kırsal kesimdeki sınıf ve tabakaların ayrım ve teşhisi için şu tanımları türetmek mümkün oluyor:

1. Büyük toprak sahibi

a) Toprak ağası: $b > a \geq 0$; $x > 0$; $y = 0$, $E \to +\infty$

b) Kapitalist çiftçi: $a > b \leqslant 0$; $x > 0$; $y = 0$, $E \to +\infty$

(Bu durumda $b < 0$, net olarak toprak kiralayan büyük çiftçi anlamındadır; ancak, bu, emekçi bir kategori olmayan kapitalist çiftçi-

[15] Buradaki **x** kavramının, Çin metinlerindeki *net sömürü geliri* ile yakınlığı açıktır.

[16] Patnaik de bunu itiraf etmekte ve E ölçütünü ampirik olarak sadece **a** cinsinden tanımlanmış bir **x** kullanarak saptamaktadır. (1976, ss. A92–A94).

nin sömürüldüğünü değil, çiftçinin işgücü piyasasında el koyduğu yabancı emeğin (artı değerin) bir kısmının, toprak kirası yoluyla işletme dışına aktarıldığını gösterir.)

2. Zengin köylü: $a>b\leqslant 0$; $x>0$; $y>0$; $x>y$, dolayısıyla $E>1$
3. Orta köylü: $x\leqslant 0$; $y>0$ (ve büyük); $-1 < E < 1$
4. Yoksul köylü: $x < 0$; $a < 0$; $b < 0$; $y>0$ (ve göreli olarak küçük); $|x| > y$, dolayısıyla $E < -1$.
   a) $|a| > |b|$ ise, talî olarak toprak işleyen tarım işçisi
   b) $|b| > |a|$ ise, ortakçı niteliği ağır basan yoksul köylü
5. Tarım işçisi: $x < 0$; $y=0$; $E \to -\infty$; $a<0$; $b=0$

Gerek Nemchinov, gerek Patnaik'in ölçütlerinde, ampirik sorunları aşan kavram ve kuram güçlükleri vardır. Nemchinov'un sorunları biraz daha basittir: Üretim sürecinde kullanılan girdilerin fizik miktarları, aidiyetleri, kullanım yerleri (aile işletmesi veya yabancı işletme) saptandıktan sonra bunların ortak bir değerle ölçülmesi, piyasa fiyatları kullanıldığı takdirde büyük güçlükler içermez; sadece, aile işletmesinde kullanılan aileye ait girdilerin piyasa fiyatlarının bulunmasında bazı kavram karışıklıkları ve ampirik güçlükler doğabilir. Söz konusu edilen kavram karışıklıklarını fazla abartmamak gerekir, zira, bunlar, VI. Kesimde tartışılacağı gibi, Nemchinov şemasının ölçü birimi ile ilgisi olmayan neoklasik bölüşüm ve kaynak tahsisi yorumlarına geçildiği zaman doğan sorunlardır. Patnaik ise, *emek–zaman* cinsinden ölçülen kavramlarla bir *sömürü oranı* hesaplama iddiasında olduğu için daha büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır.

Bir kere, emek–zamanın, farklı emek türlerini tek bir türe indirgeyen bazı işlemlerden sonra hesaplanabileceği açıktır. Emeğin cinsiyet ve yaş bileşimi bilindikten sonra, azgelişmiş bir tarım yapısında bu düzeltmenin yapılabileceğini kabul edebiliriz.

İkinci olarak, emek girdileriyle, artı–emek karıştırılmaktadır. Örneğin, ailenin dış işletmede istihdam edilen işgücü, yarattığı net değerin bir kısmını ücret olarak alır; artı–ürün, net değerle ücret arasındaki farktır. Patnaik bunu ihmal etmekte; ücretli olarak kullanılan emeğin tümünü (ücrete tekabül eden emek zamanı düşmeden) artık saymaktadır.

Buna karşılık, toprak kirasının emek–zamana çevrilmesinde Patnaik ilkede doğru bir yöntem önermektedir. Kiralanan topraktaki gayri safi hasılanın içinde kiranın kapsadığı oran, aynı toprakta harcanan

toplam işgünü içinde artı-emeğin payına eşit varsayılmaktadır[17]. Bu varsayım kabule şayan görüldüğü zaman kiranın tekabül ettiği artı-emeğin hesaplanması ilke olarak mümkün olur. Ancak, böylece hesaplanan *artı-emek* cinsinden kira ile, *toplam emek* girdisi cinsinden ücretli işgücünü toplamak, yani (a+b) işlemini yapmak yanlıştır[18]

Nihayet, doğru hesaplansa bile, Patnaik'in x'inin, sadece işletme-içi aile emeğinden oluşan y'ye oranlanması, anlamlı bir sınıflaşma ölçütü getirebilir; ancak buna *sömürü oranı* demek yanlıştır; zira, sömürü oranının paydasında aileye ait *toplam* emek girdisi yer almalıdır; bu da işletme içi aile emeği (y) ile ailenin dışarıya sattığı işgücü (a_2)'nin toplamından oluşur. Burada E ölçütünü değil, bu ölçüte verilen adı eleştiriyoruz[19].

Aslında, hem Nemchinov, hem Patnaik, köylü ekonomisinin, küçük meta üretiminin zorunlu unsuru olan tüccarı tahlil-dışı bırakıyorlar. Köy-içi sınıflaşma şemalarında, köy-dışı köken ve uzantıları olan tüccar ve tefecinin kapsanmasının güçlüklerine değindik. Ancak, kullanılan ölçütler, Patnaik'in yaptığı gibi, *sömürü oranı* kavramı üzerine kuruluyorsa, ticareti ve tefeciliği dışlayan bir bölüşüm ve sömürü süreci ima edilmiş olur; ve nitekim Patnaik, bu türden bir yaklaşımı açıkça da savunmak zorunluluğunu hissetmiştir. Tefeciliğin ölçütlere katılması görece kolaydır; nitekim Sau, Patnaik'in formülünü, çiftçinin elde ettiği faiz ile ödediği faiz farkını x'e katarak bu düzeltmeyi yapıyor[20]. Nemchinov'da da "dolaşan sermaye"yi aile dışından sağlama, borç almanın bir göstergesi sayılabilir. Ancak, bu yaklaşımlar, tüccar kârını kapsayamamaktadırlar ve bu nedenle kullanılan ölçütleri, bölüşüm veya sömürü oranları değil, salt sınıflaşma göstergeleri olarak yorumlamak durumundayız.

Bütün bu sorunlara rağmen, Nemchinov-Patnaik türünden tabakalaşma ölçütlerini, *bölüşüm ve üretim ilişkileri yerine geçecek* çabalar olarak *yorumlamamak* şartıyla, sadece işletme büyüklüklerinden hareket eden kaba ve yüzeysel tabakalaşma ölçütlerine göre, ampirik ve analitik alanlarda ilerleme getiren aynı yönde yaklaşımlar olarak değerlendirmek herhalde doğru olacaktır.

---

[17] *Ibid.*, s. A84.

[18] Sau (1979, ss. A42-A44), aynı yönde bir eleştiri getirmekte, ancak, önerdiği alternatif çözüm de kanımızca tutarlı olamamaktadır.

[19] Nitekim Sau *(Ibid.*, s. A42), doğru bir sömürü oranı tanımlamaktadır. Ancak, bu oran Patnaik'in E'si kadar işlevsel değildir.

[20] *Idem.*

İKİNCİ BÖLÜM

TARIMDA KÜÇÜK ÜRETİCİLİK VE KAPİTALİZM

KESİM V

ÜRETİM İLİŞKİLERİNİN DİNAMİĞİ: KURAM VE GÖZLEMLER

A. "KÖYLÜLÜĞÜN TASFİYESİ" TEZİ

19. yüzyıla egemen olan ana iktisat okulları, kapitalizmin doğal gelişim süreci içinde, kendisine yabancı ekonomik yapıları, eski üretim ilişkilerini ve bu arada tarımda küçük üreticiliği tasfiye edeceğini zımnen veya açıkça kabul ediyorlardı.

Zımnî kabule örnek olarak klasik ve neoklasik iktisat okulları gösterilebilir. Daha önce de ifade edildiği gibi, klasik iktisadın ve özellikle Ricardo'nun tarıma bakışı, tamamen İngiliz tarım yapısı tarafından şartlandırılmıştır. Toprak sahibi, kapitalist kiracı ve işçi üçlüsü ile ifadesini bulan bu yapıda küçük üreticiye yer yoktur. Nitekim, J. S. Mill, aynı olguyu, İngilizlerin köylü tarımından tamamen habersiz olduklarını belirterek ifade etmiştir[1].

Neoklasik iktisat da, kapitalizmin gelişmesi ile, köylülüğün anlamlı bir ekonomik olgu olmaktan çıkacağını zımnen kabul eder. Esasen üretim biçimleri üzerine kurulmayan neoklasik kuramın, "kapitalizm" anlayışı, piyasa ekonomisi ve rasyonel davranış ile eş-anlamlıdır. Bu yüzden, ana ayrım, "geleneksel" ekonomilerle, "rasyonel", yani kapitalist ekonomiler arasında olmalıdır. Köylülük, olsa olsa, geleneksel tarımı ifade etmek için kullanılan bir kavram olabilir ve örf–adet, alışkanlık ve geleneklerle belirlenen bir üretim süreci ekonomi biliminin değil, örneğin ekonomik antropolojinin araştırma alanıdır. Buna karşılık, piyasa ilişkileri ve ona bağlı rasyonel davranış biçimleri egemen olduktan sonra, tarımdaki "küçük" işletme ile büyük sanayi firmaları arasında bir fark kalmaz. "Köylülük", ayrı ve özel çözümleme biçimlerini gerektiren bir inceleme alanı olmaktan çıkar.

[1] Deshpande (1977, ss. A130–A131) aktarıyor.

Guatemala köyleri üzerinde araştırma yapan Sol Tax, bu köylerde, "metelik kapitalizmi" diye tanımladığı "rasyonel" ekonomiyi şöyle tasvir ediyor. "Mikroskopik boyutta 'kapitalist' bir toplum. Makinalar, fabrikalar, kooperatifler ve şirketler yok. Her insan, kendi kendisinin firmasıdır ve çetin şartlar altında kendisi için çalışır. Para derseniz, küçük kupürler halinde var; ticaret derseniz, insanların sırtlarında taşıdıkları şeylerle o da sürdürülüyor; özgür müteşebbisler, kişisel olmayan pazar yeri (piyasa), rekabet; bunların hepsi kırsal ekonomide vardır."[2]

Kapitalizm böyle anlaşılıp, köylü işletmesi ile kapitalist firma arasındaki fark silinince, küçük üreticiliğe has ekonomik çözümlemelere ve bölüşüm kategorilerine gerek kalmaz. Kâr azamîleşmesine dayalı bir firma kuramı, faktörler üzerine dayalı bir üretim fonksiyonu ve faktör paylarına dayalı bir bölüşüm analizi, tüm işletmelerin ortak çözümleme çerçevesini oluşturur ve ayrı bir sosyo-ekonomik kategori olarak *köylülük* silinir gider. Bu, belki, kapitalist gelişmenin küçük üreticiliği tasfiye edeceğine ilişkin olgusal ve tarihsel bir tez değildir ama tüm varsayımları ve yapısı ile kapitalizm üzerine kurulu bir iktisat kuramından küçük üreticilik kategorisinin tasfiyesi anlamına gelen bir yaklaşımdır ve büyük ölçüde aynı kapıya çıkar.

Marxist iktisadın da aynı özellikleri taşıdığı ve "köylülüğün tasfiyesi" tezine angaje olduğu söylenebilir mi? En azından 19. yüzyılda tarım üzerindeki Marxist katkılar için bu soruya kuvvetli bazı rezervelerle "Evet!" cevabını verebiliriz. Önce, cevabın esas olarak olumlu olmasının kanıtlarını; sonra da rezervlerin dayanaklarını açıklayalım[3].

Bilindiği gibi, Marxist iktisadın gövdesi, klasik iktisadın, özellikle Ricardo'nun analitik yapısı üzerine, ancak bunu dönüştürerek ve geliştirerek kurulmuştur. Bu dönüşüm süreci içinde tarımın yeri ve önemi geriye kaymış; Ricardo'nun temel bölüşüm sorunsalını oluşturan rant-

[2] Benimseyerek aktaran Schulz (1964, s. 41). Schulz, bilindiği gibi, çağdaş tarım iktisatçılarının en ünlülerindendir ve bazı küçük düzeltmelerle, yukarıda neoklasik iktisada atfolunan görüşler Schulz'a da mal edilebilir.

[3] Bir iktisadî doktrin tarihi yapmadığımız için Marx, Engels ve Lenin'in tarım ve köylülük üzerindeki görüşlerinin evrimine *sadece* ana çizgileriyle değinip geçiyoruz; ileride "kapitalizm ve küçük üreticilik sentezi"nin kuramsal çözümlemesi yapılırken burada atladığımız bazı Marxist tezleri ele almak fırsatını bulacağız. Klasik metinlerden başlıcaları, Marx (1867, Bölüm 26-32), (1894, Bölüm 47) (1850), (1852); Engels (1850); (1894); Kautsky (1976), Lenin (1899) ve (1915)'tir. Klasik Marxist tezlerin bazı özlü tartışmalarına örnek olarak bk. Carr (1952); Banaji (1976); Chandra (1974, ss. 1324-1327); de Crisenoy (1979); Duggett (1975); Sau (1975, ss. A18-A21); Vergopoulos (1977 a, ss. 106-116).

kâr çelişkisi, Marx'ta yerini, artı-değer kuramı aracılığıyla ücret-kâr çelişkisine bırakmıştır. *Kapital*'in üçüncü cildindeki farklılık rantı analizi, Ricardo'yu izleyerek İngiliz tarım yapısını yansıtan varsayımlara dayanır[4]; sadece ileride görüleceği gibi, (Ricardo'cu *farklılık rantından* ayrılan) *mutlak rant* kavramı ile tarıma ilişkin değer ve bölüşüm kuramı Ricardo'dan farklı bir yönde geliştirilir. Ancak, küçük üreticilik ve köylülüğün bu iktisadî analizde ikincil bir yeri vardır; ilk soyutlmaa düzeyinde tamamen ihmal dahi edilebilir.

Ancak Marx'ın saf iktisadî analizi için bu söylenenlere kuvvetli bazı rezervler eklemek gerekir.

İlk olarak, *Kapital*'in üçüncü cildinde rantın ve keza tüccar ve tefeci sermayesinin tarihî gelişimi incelenirken Marx, açıkça, kapitalizmin tarımda ve tarım dışında asimetrik, farklı çizgiler izleyerek geliştiğini ortaya koyuyor ve bu, 19. yüzyılın klasik ve neoklasik iktisatçılarında gözlenmeyen "köylü ekonomisi-piyasa-kapitalizm" ilişkilerinin tarih boyutlu, dinamik, bugün için dahi öğretici olabilen bir çözümlemesini getiriyor. 19. yüzyılın son yılında yayınlanan *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde Lenin, bu çözümlemenin ana unsurlarını Rus malzemesi ile ilgi çekici bir biçimde kaynaştırarak aynı işi sürdürmektedir.

İkinci olarak, Marx'ın Fransa, Engels ve Kautsky'nin Almanya üzerindeki tarih çalışmaları ve politik metinleri İngiltere dışındaki Batı Avrupa ülkelerinde gözlenen yaygın köylülüğün bu yazarlarca yakından bilindiğini gösterir. Bu olgunun büyük tarihî dönüşümler içinde oynadığı rolün ve işçi hareketlerinin karşısına çıkardığı politik sorunların dikkatli ve derinliğine incelenmesi bu çalışmalarda gerçekleşmiştir.

Üçüncü olarak, Batı Avrupa dışında ve özellikle Rusya'da Marxismin gelişmesi, Marxist yazarların ve siyasî hareketlerin köylülükle tamamen farklı bir düzeyde ve temelden hesaplaşmasını gerektirmiştir. Kapitalist gelişmenin çok daha geri olduğu Rusya'da, hem İngiltere, hem Batı Avrupa'ya kıyasla tarım yapısı, komünal mülkiyetin izlerini de içeren büyük farklılıklar taşıyordu; üstelik Batının aksine bu yapı ve köylülük üzerine inşa edilmek istenen popülist-devrimci hareketler, işçi sınıfı hareketlerinin (yani Sosyal-Demokrasinin) hem rakibi hem de (potansiyel veya gerçek) müttefiki olarak tarih sahnesine çıkmıştı. Lenin'in tarım üzerine tüm yazdıkları, Marxist kuramla Rusya'nın

[4] "Toprağın kapitalist biçimde işlenmesi, işleyen sermayenin toprak mülkiyetinden ayrı olmasını varsayar ve keza toprak mülkiyetinin doğrudan yönetimini dışlar." [Marx (1894, s. 733)]

nesnel koşullarının bir sentezi olmakla birlikte, bu yapıtlardaki görüşlerin gelişimini kavrayabilmek için, Rusya'daki Marxist–popülist çatışma ve diyalogunun tarihini yakından bilmek; işçi – köylü çelişki ve ittifakının çeşitli siyasî konjonktürlerde hangi seçeneklerle kavrandığını ve tartışıldığını izlemek gerekir. Rusya'nın, tarım ve köylülüğe ilişkin yeni sorunlar sunan bir ülke olması, hayatının son yıllarında Marx'ı da bir hayli uğraştırmışa benzer. Rus Marxisti Vera Zasulich'in bu konular üzerindeki sorularını içeren bir mektubuna[5] verdiği yanıt, bu bakımdan ilgi çekicidir: "Sevgili vatandaş... Kapitalist üretimin gelişimini incelerken, 'kapitalist sistemin temeli, üreticinin üretim araçlarından kökten ayrılmasıdır... Bu gelişmenin dayanağı, *tarım üreticilerinin mülksüzleştirilmesidir*. Bu, henüz İngiltere'deki kadar köklü biçimde gerçekleştirilmiş değildir... Ancak, *Batı Avrupa'nın tüm diğer ülkeleri* aynı hareketi izliyorlar.' diyorum. (*Kapital*, Fransızca baskı, s.315) Görüldüğü gibi, bu hareketin 'tarihî kaçınılmazlığı', *açıkça Batı Avrupa ülkeleri* ile sınırlıdır."[6] Böylece Marx, Batı Avrupa dışındaki ülkelerde, üretim araçlarından kopmamış, mülksüzleşmemiş bir küçük üreticiler kitlesine dayanan, köylü nitelikli bir tarım yapısının, varlığını sürdürebileceğini kabul etmiş görünüyor.

Bütün bunlar, klasik Marxist metinlerde köylülüğün incelenmediği, anlaşılmadığı yönünde bir savın doğru olmadığını gösteriyor. Bu bakımdan N. Georgescu- Roegen'in, "Marx'ın herhalde en büyük yanlışı, tarım ve sanayinin farklı kanunlara tabi olduğunu, bu basit gerçeği idrak edememesidir... Marx, bir köylü ekonomisini gözleme fırsatına hiçbir zaman sahip olamadı. Çok geniş yayın faaliyeti içinde, kapitalist–olmayan bir tarımı incelemiş olduğuna ilişkin herhangi bir belirti yoktur"[7] ifadelerine katılma imkânı bulamıyoruz; bunlar temelsiz savlardır.

---

[5] "Bizim tarım komünlerimizin muhtemel kaderi ve dünyanın tüm halklarının, tarihî zorunluluk gereği, kapitalist üretimin tüm aşamalarından geçmelerini gerekli gören kuram üzerindeki görüşünüzü söylerseniz bize çok büyük bir hizmet yapmış olacaksınız." V. Zasulich'ten Marx'a, 16 Şubat 1881. *Sur les sociétés précapitalistes. Textes choisis de Marx, Engels, Lenin*, Paris 1973, Editions sociales, s. 13.

[6] *Ibid.*, s. 341. Marx, Zasulich'e bu yanıtı, üç ayrı müsvedde kaleme aldıktan sonra yazmıştır. (Bk. *Ibid.*, ss. 318 -342) Ancak, yukarıda aktardığımız pasaj, her üç müsvedde de vardır. Alıntıda bazı sözcüklerin altlarının çizilmesi, mektubunda bizzat Marx tarafından yapılmıştır.

[7] Georgescu-Roegen (1960, s. 6). Hemen ekleyelim ki, Georgescu-Roegen, köylü ekonomisini kavrayışta neoklasik iktisadı (kendi ifadesiyle "standard kuram"ı) da Marxist iktisat kadar yetersiz bulmaktadır. (*Ibid.*, ss. 1-5).

Ancak yine de, 19. yüzyıl Marxizminin, "tarım ve sanayinin farklı" olduklarının bilincinde olmasına rağmen ve feodalizmden kapitalizme geçişte, köylülüğün (İngiliz, Batı Avrupa ve Prusya varyantlarında gözlendiği gibi) farklı kaderlere sahip olduğunu ortaya koymakla birlikte, (Marx'ın Batı Avrupa-dışı tarımıyla ilgili yukarıdaki rezervi saklı kalmak şartıyla) bir "köylülüğün tasfiyesi" tezi geliştirdiği de doğrudur. Yüzyılın sonlarında, popülistlere karşı polemiğinde Lenin Rusya için ve oldukça dikkatli ve ihtiyatlı bir üslupla da olsa Kautsky Almanya için aynı yargıya katılıyorlardı.

Bu tez, hareket noktası olarak, kapitalizmin yayılma dinamiğini ve buna bağlı olarak tüm eski üretim ilişkilerini tasfiye edici gücünü vurgular. Köylülük, ilkel sermaye birikimi süreci içinde mülksüzleşerek, kapitalizmin ilk özgür emek depolarını oluşturur ve kapitalist sanayileşmenin ön-koşulları böylece meydana gelmiş olur. Bu sürecin en olgunlaşmış biçimi İngiliz-tipi bir kapitalist tarımdır. Bu tarım, azamî kâr güdüsü, tamamen piyasa için uzmanlaşmış üretim, rekabet ve etkinlik dürtüleriyle kapitalizmin işlemesine uyum içinde katkı yapabilecek büyük boyutlu, bu yüzden modern ve ileri işletmelerden oluşan bir kesim haline gelebilmiştir. Bu dönüşümü tamamen gerçekleştiremeden kapitalizme geçen Fransa, Almanya'nın Batısı ve Rusya gibi ekonomilerde ise köylü tarımı, kapitalist gelişimi önleyemez ama ona bir ayak-bağı olur[8]. Ve kapitalizm, bu tarımı içten çözmeye, farklılaştırmaya başlamıştır bile.

Köylülüğün, İngiliz ilkel birikim modelinde olduğu gibi cebrî yöntemlerle mülksüzleştirilmesi ve kısmen kent-sanayi proletaryasını; kısmen de tarımda kiracı-kapitalistlerin çalıştıracağı tarım işçilerini oluşturması, tarımda küçük mülkiyetin tasfiyesinin bir türüdür. Bir ikinci tür, feodal senyörlerin kapitalist çiftçiye, serflerin ise (öz tasarruflarındaki toprakları yitirerek) ücretli işçiye dönüştüğü Prusya modelidir. Nihayet Fransız devrimi, Alman köylü isyanları veya (Prusya modelinin pekçok unsurunu içermesine rağmen) Rusya da serfliği ilga eden Stolypin reformları gibi dönüşümler sonunda, küçük üreticiliğin mülkiyet veya kiracılık biçiminde yaygınlaştığı ülkelerde söz konusu olan bir üçüncü tasfiye türü de vardır. Bu sonuncu modelde, tarım-dışında kapitalizmin gelişimi, tarımı da piyasaya bağlar; kapalı-tabii ekonomiden küçük meta üretimine geçilir. Bu üretim ilişkisinin vazgeçilmez unsurları olan tüccar-tefeci sömürüsü ile başlayıp artan borç-

[8] Bu ortodoks görüşün çağdaş bir savunması R. Brenner tarafından yapılmaktadır: Brenner (1977, ss 73-77).

luluğu, toprakların ipotek edilmesi izler; mülksüzleşme, mülkiyet ve işletmelerin artan temerküzü ile son bulan bir süreç böylece başlamış olur. Yoksul ve orta köylü mülksüzleşirken, zengin köylü giderek kapitalist çiftçiye dönüşür. Ayrıca, topraklarını küçük üreticiye kiralamış toprak sahipleri de, her an kapitalist çiftçiliğe geçmenin sınırındadırlar. Böylece, ticaret-tefecilik ve toprak kiralama, piyasaya açılma sonunda köylü tarımının iç farklılaşmasını ve giderek kapitalist tarıma dönüşmesini sağlayan ana manivelalardır. Plekhanov'un dediği gibi, "köylülük vardır, ama, sadece tarihî (geçici) olarak."[9]

Kısacası, Batı kapitalizminin gelişimi içinde ülkeler arası tarımsal dönüşüm farklılıklarını dikkate almasına, sanayi ve tarımda kapitalist gelişmenin simetrik olmayan özelliklerini incelemiş olmasına; hatta Batı-dışı (ve kapitalist çiftçiliğe geçişi zorunlu kılmayan) bir gelişme-türü olasılığını kabul etmesine rağmen, kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluşun er-geç tarımda da kapitalist üretim ilişkilerini yerleştireceği savı, Marxist tasfiye tezinin özünü oluşturur. Değindiğimiz "asimetri" unsurlarının ve geçiş modellerindeki çeşitliliğin incelenmesi, sonraki dönemlerde, "köylü sorunu' üzerindeki tartışmalarda Marxistlerin kullanacağı önemli dayanaklar da sağlamıştır. Bunlara, Marx'ın mutlak rant ve eşitsiz değişim üzerindeki bazı kuramsal önerilerinin ileride incelenecek olan ek ve ilgi çekici "dayanakları" da katılabilir.

B. GÖZLEM VE OLGULAR

19. yüzyılın başlıca iktisat okullarının açıkça veya zımnen benimsediği, "köylülüğü olmayan kapitalizm" veya "köylülüğün tasfiyesi" tezleri tarihsel olarak doğrulanmış mıdır?

Bu çalışma, çeşitli ülkelere ait tarımsal yapı istatistiklerine nicel analiz yöntemleri uygulayarak yukarıdaki tezi sınamak iddiasında değildir. Bunun yerine, sistematik olmayan, dağınık, ancak büyük ölçüde birbirini destekleyen nicel ve tarihî kaynakların, bilgilerin, ve gözlemlerin kuvvetle telkin ettiği bazı *genellemeler* ortaya atacağız. 20. yüzyılın son çeyreğinden geriye bakıldığında algılanabilecek tarihsel olguların, çağdaş verilerin ve istatistiklerin bu genellemeleri büyük ölçüde desteklediği kanısındayız; ancak bu kanının nicel ve eksiksiz bir ampirik sınanmasına da girişmiyoruz. Kısacası bu genellemeler, bundan sonraki çözümlemelerimizde kabul edeceğimiz çalışma hipotezleri olarak da yorumlanabilir.

[9] Shanin aktarıyor: (1977, s. 1939)

Birinci genelleme: Batı kapitalizminin oluşumunda, İngiliz tarımının izlediği gelişme çizgisi ve ulaştığı yapı, kural değil, istisnadır[10]. Bu nedenle, İngiliz tarım yapısını yansıtan özel varsayımlara dayanan klasik rant kuramı ve bölüşüm kategorileri, gelişmiş bir kapitalizmle tarım arasındaki bütünleşmenin *sadece istisnaî bir biçimini* açıklar.

İkinci genelleme: Yirminci yüzyılda gelişmiş kapitalist ekonomilerin pek çoğunun tarım kesimlerinde, aile emeğinin egemen olduğu işletme biçimleri, tarım işçiliğinin egemen olduğu işletme biçimlerinin yanında önemli ve birçok ülkede daha yaygın bir alan kaplamaktadır. Kapitalist olmayan bir üretim ilişkisine tekabül eden aile işletmesi, yüksek verimli, ileri teknolojili bir düzeyi tutturabilmiş ve kapitalizmin işleyişine tarım kesiminin olumlu katkılar yapmasına imkân sağlamıştır.[11]

Üçüncü genelleme: Çok önemli yapısal farklılıklar göstermesine ve çok çeşitli tarih süreçlerini yansıtmasına rağmen, çağdaş azgelişmiş ekonomilerde de mülkiyet veya kiracılığa dayalı bağımsız köylülük fevkalâde yaygın bir biçim olarak gözlenmektedir ve küçük üreticilik, kapitalist üretim ilişkisine göre genellikle çok daha geniş bir yer kaplamaktadır[12].

Dördüncü genelleme: Kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluş içinde yer alan köylülük ve küçük üreticilik, kapitalist sistemden kaynaklanan piyasa ilişkilerinin, ulusal ve uluslararası ticarî ve malî sermayenin çözücü ve farklılaştırma yaratıcı etkilerine maruz kalır. Ancak bu etkiler bir yandan küçük işletmeleri tek tek yok ederken, yenilerinin oluşmasına engel olamaz. Farklı bir deyişle, küçük üreticilik bir yandan tasfiyeye uğrarken bir yandan da kendisini sürekli olarak yeniden üreterek varlığını koruyabilmekte ve direnebilmektedir. Bunun sonucu olarak özellikle çağdaş azgelişmiş ekonomilerde kapitalist üretim ilişkisinin tarım yapıları içindeki payında evrensel bir eğilim olarak belirgin bir genişleme zaman içinde nadiren gözlenmektedir[13].

---

[10] Bu, yukarıda kısaca tartışılan ve günümüzde tüm iktisat tarihçilerinin ve tarım iktisatçılarının katıldığı; dolayısıyla ayrıca "kanıtlanması" gerekmeyecek kadar yaygın kabul gören bir savdır.

[11] Örnek olarak bk. Vergopoulos (1977 a, ss. 163-168, 177-184, 206-217); (1977b, ss. 102-109); (1978, s. 457); Friedmann (1978 b, ss. 545-552, 564-581); Faure (1978, ss. 42-43); Chabert et. al. (1975); Coulomb ve Nallet (1975); Servolin (1975); Kayser (1980)

[12] Örnek olarak bk. UN (1969, ss. 24-28); Stavenhagen (1974); (1975, ss. 67-69); Amin (1977, ss. 58-59); Feder (1975, ss. 15-16); Joshi (1979, s. A55) ve Türkiye için: Boratav (1972 a); Varlıer (1978).

[13] Örnek olarak bk. Vyas (1976, ss. 29-30); de Janvry ve Garramon (1977, ss. 207-210); Amin (1970, I. ss. 265-269); Goodman (1977, ss. 19-25); Boratav (1972a).

Bu genellemeler, bizi bundan sonra uğraştıracak olan sorunsalın eşiğine getirmiş oluyor: Piyasaya açılmış küçük üreticiliğe dayalı bir tarım yapısı, ulusal düzeyde kapitalizmin gelişmesiyle yanyana; çoğu halde egemen üretim biçimi olan kapitalizme bağımlı bir biçimde varolabilmektedir. Bu "birliktelik", kapitalizme geçişin, yani sadece bir *geçiş sürecinin* bir olgusu olmanın sınırlarını aşan kalıcı, sürekli ve kararlı bir nitelik göstermektedir. Ve bu durumu, *küçük üreticilik* ile *kapitalizm* arasında *işlevsel ve olumlu bir eklemlenme, ya da* kapitalist gelişmeyi frenleyen bir *çarpıklık* olarak, fakat herhalde açıklamak gerekir.

İşte yirminci yüzyılın başlarından beri, yukarıdaki genellemelere paralel gözlem ve savlar, "köylülüğün tasfiyesi" tezinin gözden geçirilmesini gerekli kıldı. "Köylülük direniyor mu? Nasıl direnebiliyor? Bu direnmenin iktisadî ve politik sonuçları nelerdir?" türünden sorular çevresinde bazen "köylü sorunu", bazen "köylülüğün ekonomik kuramı," bazen "köylülük ve kapitalizmin eklemlenmesi" ibareleriyle ifade bulan geniş kapsamlı bir tartışmanın doğmasına yol açtı.

C. "KÖYLÜ SORUNU"NUN SUNULUŞU

Önceki kesimde doğuş etkenlerini açıkladığımız "köylü sorunu", kısaca şöyle özetlenebilir: "Kapitalist bir dünya sistemi veya kapitalizmin egemen olduğu bir ulusal toplumsal kuruluş içinde, tarım kesiminde kapitalizm-öncesi üretim ilişkileri ve işletme biçimlerinin, özellikle küçük üreticiliğin (köylülüğün)[14] varlığı, süregelmesi, direnmesi, işlevleri ve (ulusal veya uluslararası düzeyde) sistemle bütünleşmesi (eklemlenmesi) nasıl açıklanabilir?" Bunun, "çağdaş toplumsal bilimlerin ana sorunlarından" biri olduğu ileri sürülmüştür[15].

19. yüzyılda farklı okulların, ya geçici bir olgu ya da varolmayan (yapay) bir sorun olarak gördükleri köylülüğün bu türden sorular tahrik etmesi söz konusu değildi. Ancak, yüzyılın son yıllarından başlayan otuz yıllık bir süre, yukarıdaki anlamıyla "köylü sorunu"nun ilk ortaya konduğu ve tartışıldığı dönem olmuştur.

---

[14] Toplumsal tabakalaşmanın incelendiği IV. Kesimde, "köylü" terimi, aile emeğini üretime katan *tüm* kategorileri kapsayan, bir "şemsiye kavram" olarak tanımlanmıştı. Bu anlayış içinde, terim, "zengin köylülük" biçiminde ortaya çıkan kapitalist bir çiftçi grubunu da içermektedir. Ancak, bundan sonra ve ikinci bölümün sonuna kadar, "köylü sorunu"nun tartışılmasında izlenen yerleşik anlayışı izleyerek, *köylü* terimini (ve ona bağlı *köylülük, köylü işletmesi* ifadelerini) aile emeğinin *başat* olduğu tüm işletme biçimlerini kapsayan; dolayısıyla kapitalist çiftçiliğin tüm türlerini ve (zengin köylülüğü) dışlayan bir anlayış içinde ve esas olarak *küçük üretici* ile eş-anlamlı olarak kullanacağız.

[15] Shanin (1977, s. 1939).

Bu ilk tartışma, neoklasik okulun dışında, daha çok Marxistlerin arasında ve daha da önemlisi, popülistlerle Marxistler arasında yürütülmüştür. Bir yanda Kautsky ve Lenin'in, öte yanda Chayanov'un yapıtları, bu ilk tartışmadan günümüze intikal eden en önemli özgün metinlerdir[16].

Kautsky ve Lenin'in, klasik "tasfiye tezi"nin oluşmasına bir yandan katkı yaptıkları bir yandan da, sanayi ve tarımda kapitalist gelişmenin gösterdiği *asimetrik* özellikleri ve farklılıkları yakından kavradıkları ve tarımın özel dinamikleri üzerinde zengin bir bilgi haznesinden hareket ettikleri ortadadır. Lenin, bu asimetriyi, kapitalizme geçişte gözlenen ülkeler arası farklı "geçiş modelleri"ni ve sistemin dünya çapında eşitsiz gelişimini dikkate alarak ve bir yandan köylülüğün, öte yandan popülizmin sosyalist hareketin karşısına çıkardığı çok değişik sorunları tartışarak algılıyor. Ancak, köylü ekonomisinin piyasaya açılmasıyla başlayan iç farklılaşma, Lenin'e göre, çok güçlüdür ve bir üretim biçimi olarak kapitalizmin tarım kesiminde de egemen olması kaçınılmazdır. Kautsky ise, açıkça, "kapitalizm tarımda, bizim düşündüğümüz basit biçimde gelişmiyor ve bu gelişme sanayiye göre çok daha karmaşıktır"[17] demekte ve bu farklılıkların hem belirtilerini, hem de nedenlerini incelemeye çalışmaktadır. Yine de, en azından, kapitalist sanayinin ulusal ekonomiler içindeki nihaî ve mutlak egemenliği, Kautsky'ye göre, köylülüğü değilse bile köylü sorununu ortadan kaldıracaktır.

Neoklasik iktisadın "köylü sorunu"nu keşfetmesi iki ayrı kanaldan gerçekleşti: 1950'yi izleyen yıllarda, *kalkınma iktisadının* canlanan bir ilgi alanı olarak Batı öğretim kurumlarında yerleşmeye başlamasına paralel olarak, çağdaş azgelişmiş ekonomilerde tarım kesimi ile modern kesim arasındaki simetri yokluğunu yansıtan ve bu ikiliğin ekonomik gelişme süreci için sunduğu sorunları tartışan *düal modeller*[18] neoklasik "püristler"in karşısına ciddi sorunlar çıkardı. Bu modeller, aslında, neoklasik kuramın ana yapısının sınırları içinde kalmakta; ancak, yanyana yaşamasına rağmen modern ve (köylülüğün egemen olduğu) tarımsal-geleneksel kesimlerde farklı davranış normları ve farklı dengeler olabileceğini ileri sürmekte idi. Aslında, hiç de "devrimci" bir yenilik içermeyen bu tezler, neoklasik kuramın safiyetini korumaya kararlı

[16] Rus tartışmalarının ayrıntılı özet ve değerlendirilmeleri için bk. Chayanov'un İngilizce baskısında (1966) yayınlanan B. Kerblay'in incelemesi ile Shanin (1972).

[17] Kautsky (1976, ss. 28–29).

[18] Lewis (1954).

iktisatçılar tarafından kabul görmedi[19]. Ancak bu tartışma, sonunda, bizim yukarıda sunduğumuz biçimde "köylü sorunu" çevresinde dönmekten çok, alternatif kalkınma stratejilerinin değerlendirilmesine yönelmiştir.

Köylü sorununun neoklasiklerce ikinci keşfi, 1960'lı yıllarda Rus popülistlerinin, özellikle Chayanov'un okunmasıyla başlar[20]. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Chayanov'un neoklasik üretim fonksiyonlarından türetilen bölüşüm kavramlarına temelden itirazını gözardı eden iktisatçılar, bu yazarda küçük üretimin belli bir refah maksimizasyonu davranışı ile dengede ve ayakta durduğu açıklamasını çekici bulmuşlar ve küçük üreticiliğin direnmesinin davranışsal bir açıklamasını yapmaya yönelmişlerdir. Bu açıklama, köylü işletmesini, tam rekabet konumunda, tüm faktörlerin alternatif maliyetlerini eşitleyerek kâr azamîleştiren bir firma olarak görmez; *farklı* bir amaç fonksiyonuyla çalışan; bu yüzden kapitalist bir firmadan *farklı*, fakat yine de kendi mantığı içinde *rasyonel* ve bu çerçeve içinde *etkin* olan ve bu yüzden ayakta kalabilen bir ekonomik birim olarak görür.

Nihayet, son on yılda, Marxist veya Marxismden esinlenmiş Anglo-Sakson, Fransız ve Üçüncü Dünya iktisatçılarının "köylü sorunu"na yeniden eğildiklerini görüyoruz. Farklı, fakat birbirini tamamlayan kuramsal ve olgusal gerekçelerle, köylülüğün, kapitalist gelişmeye en iyi hizmet eden tarım yapısı olduğu savı, bu yazarları büyük ölçüde birleştiren bir çerçeve oluşturmuştur. Zaman zaman fazla "işlevselci" bir renk kazanmasına rağmen[21], bu tezlerin esas olarak Marxist çizgide olduğunu saptamak mümkündür.

Yukarıda sunulan biçimiyle "köylü sorunu"nu geçen yüzyılda bir sorun olarak görmeyen ve reddeden Marxist ve neoklasik okulların yeni temsilcilerinin, popülist yazarların da katkısıyla, "köylülüğün direnmesi"ni açıklamaya girişmeleri her bakımdan ilginç bir gelişmedir.

Çağdaş Marxist açıklamalar, Lenin ve Kautsky'de varolan teknolojik ve davranışsal değişkenleri belli ölçülerde kullanmasına ve tarım-içi üretim biçiminin dinamiğini ve sınıf dengelerini dikkate almasına rağmen, daha çok, Marx'ın rant kuramının belli bir yorumundan da esinlenerek, köylülükle kapitalizm arasındaki işlevsel eklemlenmenin bütüncül ve dinamik bir çözümlenmesine yöneliyor.

---

[19] Örnek olarak Schulz (1964) ve Jorgenson (1966).

[20] Örnek olarak bk. Chayanov'un İngilizce baskısında D. Thorner'in yayınladığı inceleme ve Georgescu-Roegen (1960).

[21] Bu yöndeki eleştiriler için bk. Wolpe (1979, s. 155) Mouzelis (1976a, s. 490).

Çağdaş neoklasik açıklama ise, "düal" modellerde olduğu gibi, köylülüğün kalkınma sürecinde oynayabileceği olumlu katkıların üzerinde durmasına rağmen, teknolojik ve (popülist tarım iktisatçılarından esinlenen) davranışsal gerekçelerle, köylülüğün (kapitalist bir işletmeye göre farklı olarak da tanımlansa) *etkin* olduğu için yaşayabildiğini ileri sürüyorlar.

Dikkatli bir inceleme, belli açıklama biçimlerinin zaman zaman okulların sınırlarını aştığını göstermektedir. Daha da ilgi çekicisi, köylü sorunu üzerinde tartışma, günümüzde, neoklasik ve Marxist okullar *arasında* olmaktan çok, okulların içinde; geleneksel yorumlarla yeni yorumlar arasında sürdürülmektedir.

Bu nedenlerle, yukarıdaki sorunsalı tartıştığımız Kesim VI'nın sistematiğini farklı *okulların* değil, farklı *yanıtların* üzerine kurmayı yeğledik. Görüleceği gibi, köylülüğün direnmesini *davranışsal, teknolojik–demografik* etkenlere bağlayan en sistemli açıklamalar neoklasikler tarafından yapılmakta; ancak zaman zaman Marxist yazarların da bu yaklaşıma katkıları olabilmektedir. Öte yandan, soruyu, tarımdaki üretim biçiminin ve sınıf dengelerinin *iç dinamiği* ve *tarımın kapitalist sistemle bütünleşmesine* bakarak yanıtlamaya yönelenler, daha çok Marxist eğilimli iktisatçılar olmakla birlikte, aynı yaklaşıma önemli katkılar getiren "ampirisist" veya "tarihçi" çalışmalara da rastlanabilmektedir.

KESİM VI

KÖYLÜLÜĞÜN DİRENMESİ VE KAPİTALİZM

Önceki kesimde ortaya konulan biçimiyle "köylü sorunu"na getirilen yanıtları üç ana grupta toplayabiliyoruz. İlk grupta, sorunu, köylü işletmesinin *mikro* düzeyde, *içsel* bir çözümlenmesi ile inceleyen bir ana yaklaşımın sözü edilebilir. Bu içsel çözümleme, görüleceği gibi, *demografik*, *normatif* (etkinlik arayan) ve *teknolojik* açılardan yapılmaktadır. İkinci grupta, tartışmanın bir düzey daha yukarıya taşındığını ve *tarım-içi* üretim ve bölüşüm (ve dolayısıyla sınıf) ilişkilerinin dinamiğinin, köylü sorununun açıklanmasındaki anahtar olarak ön plana çıkarıldığını görüyoruz. Üçüncü grup ise, köylülüğün, farklı bir ifadeyle tarımdaki kapitalizm-öncesi üretim biçiminin kapitalizmle *bütüncül* (ulusal ve uluslararası düzeyde) uzlaşmasını inceleyen yaklaşımlardan oluşmakta; sorunun en genel, en makro-düzeyde çözümlenmesi burada yapılmaktadır. Bu kesimin yapısı, sözünü ettiğimiz ana ve alt gruplaşmaları yansıtmakta, bunları izlemektedir.

A. KÖYLÜ İŞLETMESİNİN İÇSEL ÇÖZÜMLENMESİ

1. Demografik Farklılaşma Savı.

Kapitalist bir işletmeden farklı olarak köylü işletmesi, hem üretici, hem tüketici bir birimdir; hem bir işletme, hem de bir ailedir. Bu, bir yandan, bir sonraki alt-kesimde ele alınacak davranışsal özellikler türeten; öte yandan, köylü işletmesinin yapısını geniş anlamıyla demografik etkenlere karşı büyük ölçüde duyarlı kılan bir olgudur. Doğum, ölüm, miras, ailenin yaş bileşimi (emekçilerin tüketicilere oranı) kendine has ve zorunlu bir devre oluşturur; bu demografik devrenin, ayrı bir farklılaştırma etkeni olarak, tarımda işletme büyüklüklerinin çokluk dağılımını ve uzun dönem seyrini belirleyici bir değişken olduğu da açıktır. Ancak, ne kadar belirleyici? *Demografik farklılaşmayı*, piyasa ilişkilerinden kaynak alan mülksüzleşme ve temerküz süreçlerini ifa-

de eden *ekonomik farklılaşmanın* önüne getiren; dolayısıyla köylülüğün ve küçük işletmenin zaman içinde süregelen kararlı varlığını esas olarak demografik etkenlerle açıklayan bir sav ise yukarıdaki genel doğruyu aşan özel bir yaklaşımı simgeler.

Basit biçimiyle anlaşıldığında salt demografik etkenin, toplam işlenen alan ve kırsal kesimdeki nüfus artış hızları veri iken, mülkiyet ve işletmenin sürekli parçalanmasına yol açan bir süreç yaratacağı ayrıca kanıtlanması gerekemeyecek kadar açıktır. Ancak olayı, ekonomik değişkenleri ailenin nüfus bileşiminin gösterdiği devrî hareketlerle birlikte ele alarak inceleyen ve tarımdan tarım-dışına nüfus kaymalarını da içeren daha ince, ancak yine de demografik etkene ağırlık veren modellere önerilmiştir[1].

Chayanov ve Friedmann'ın modellerinin, bir ölçüde geliştirilmiş bir özet-sentezini yapmaya teşebbüs edelim[2]. Belirli büyüklükte toprak *mülkiyeti* ile yeni kurulan bir köylü ailesi, demografik devrenin başlangıç noktasını oluştursun. Birinci dönemde aile emeği, mülk toprağa göre azdır. Bu azlık, (i) mülk topraklar kiraya verilerek; veya, (ii) mülk toprakta yabancı (ücretli) işgücü çalıştırılarak telâfi edilir. İkinci dönemde, ilk yetişkin çocukların aile emeğine katılmasıyla, mülk toprak / emek dengesi kurulur. Bu, kira ve ücretli işgücü kategorilerinin olmadığı saf küçük üreticiliği simgeler, Üçüncü dönemde yetişkin çocukların artması; gelin ve torunların katılmasıyla, aile emeği mülk toprağa göre fazla, aşırı olur. Bu fazlalık, (i) toprak kiralama yoluyla işletmenin genişletilmesi; veya, (ii) aile emeği ücretli işçi olarak başka işletmelere "ihraç" edilerek telâfi edilir. Dördüncü dönem, demografik devrenin sonu; yeni bir devrenin başıdır. Ve bu "son"un alacağı biçimler çok çeşitlidir: Ölüm veya yaşlanma sonunda aile reisliği el değiştirir; mülkiyet parçalanabilir; veya işletme bütünlüğü büyük evlât tarafından korunarak küçük çocuklar yeni aileler-yeni işletmeler kurabilirler. Ailenin bölünmesi, mülkiyette değişmeleri gerektirecektir.

Bu türden bir açıklamanın ortaya koyduğu iki önemli saptama vardır: Birinci olarak, bir köylü ailesi, bir demografik devrenin tümü

[1] Bk. Chayanov (1966, ss. xxxiii, liv, 56-69, 249-254); Friedmann (1978a, ss. 80-85); Harrison (1975, ss. 398-400, 407-414).

[2] Chayanov, büyük ailelerin, esas olarak *kiralama* yoluyla büyük işletmeye yöneleceklerini; Friedmann ise, aile -içi emeğin, toprağa göre azlık veya fazlalığına göre, *işgücü "ihraç"* veya *"ithal"* etme yoluna gidileceğini vurguluyor. Buna karşılık, Chayanov, demografik farklılaşmayı açıklarken, belirleyici bir değişken olarak aile-içi tüketici / emekçi oranlarını kullanıyor. Bu sonuncu açıklayıcı değişken, burada değil, köylü işletmesinin davranışsal özellikleri tartışılırken ele alınacaktır.

ele alındığında, mülk toprak / aile emeği oranındaki zorunlu değişmelere bağlı olarak, rantiye ve kiracı, işçi ve işveren ve küçük üretici rollerini ayrı ayrı yaşamak durumundadır. Farklı bir ifadeyle, örneğin 30 yıllık bir devre boyunca demografik etkenler, hiçbir köylü ailesinin saf küçük üretici olarak kalmasına imkân vermez. Buna bağlı olarak yapılacak ikinci saptama ise, ampirik tarımsal yapı araştırmalarının yorumuyla ilgilidir. Bu araştırmaların belli bir *anda* kırsal yapı içinde saptadığı, kiralanan kiraya verilen topraklar toprak işçileri ve ücretli işçi kullanan işletmelere ilişkin nicel veriler, bu yapının içinde yer alan farklı toplumsal üretim ilişkilerinin yansımaları değil; demografik devrelerinin farklı dönemlerinde yaşayan köylü ailelerinin görüntülerinden ibarettir. Örneğin bu şartlar içinde ortaya çıkan işgücü piyasası ve ücretli işçilik, kapitalist ilişkilerin ve tarım proletaryasının değil, küçük meta üretiminin bir parçasıdır[3]. Geleneksel bir tarım yapısı ve köylülük, işgücü ve toprak kiralama piyasaları gibi meta ekonomisinin temel unsurları yüzünden parçalanmaz; tasfiyeye uğramaz; aksine bunlar sayesinde demografik baskılara ve açıklara intibak eder; piyasa mekanizmalarının sağladığı esneklikler, uyum imkânları sayesinde kendini sürdürebilir. Kısacası, esas olan, toplumsal ve ekonomik değil, demografik farklılaşmadır.

Bu türden bir modelin biçimsel zayıflığı, demografik devrenin sonunu boşlukta ve karanlıkta bırakmasıdır. Zira, mülkiyet ilişkilerinin değişmesi ve çatlaması; miras, yeni aile kurulması, yeni mülk edinme ve buna bağlı mülksüzleşme gibi olaylar sonucunda bu dönemde, yani demografik devrenin bitiminde meydana gelir. Farklı bir ifadeyle, bir köylü ailesinin hayatı boyunca birikerek ve yığılarak süregelen ekonomik farklılaşma etkenleri, sonuçlarını, eski ailenin sonu gelince gösterir. Veya, bu ifadeyi tersine çevirirsek, bu ekonomik etkenler mülkiyet ilişkilerini değiştirecek derecede güçlenip sonuçlarını gösterince, eski ailenin sonu gelmiş olur.

Modelin ampirik sınanması ise bu çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, böyle bir sınamanın belli ailelerin kuşaktan kuşağa kaderini izleyen "tarihî" bir yöntemle yapılması gerektiğini vurgulayabiliriz. Kesit analizini uygulayan Chayanov'un ampirik dayanakları bu açıdan zayıftır. Buna karşılık, Hindistan'da belli bir yörede 50 yıllık bir süre için farklı ekonomik gruplardan belli köylü–çiftçi aileler üzerinde Chayanov'un modelini sınayan Sivakumar olumsuz sonuçlar elde etmiştir[4].

[3] Friedmann (1978a, ss. 84–85).

[4] Sivakumar (1980, ss. A25–A28).

Buna rağmen, demografik etkenleri ihmal eden; salt ekonomik farklılaşma süreçlerini vurgulayan bir yaklaşımın yetersizliğini de kabul etmek zorundayız. Burada, demografik değişkenlerin kabul veya ihmali değil, *nasıl* ele alınacağı sorunu vardır. Tarımda küçük üreticiliğin direnme gücünü, piyasa ekonomisinin farklılaştırıcı dinamiklerinin demografik etkenlerle dengelenmesiyle açıklamak, aşağıdaki kesimlerde tartışılacak pekçok sorunu dışta bıraktığı için yetersiz olabilir; ama, herhalde, Chayanov-tipi saf demografik bir yaklaşımdan daha gerçekçidir. Bu türden basit bir "karşılıklı dengeleme" modeli, Samir Amin tarafından Mısır'da 19. yüzyıl sonu ile 1952 arasındaki toprak dağılımı verilerinin gösterdiği değişmeleri açıklamak için kullanılıyor[5].

Amin, toprak ağaları ve köylülerden oluşan iki sınıf ve her sınıfta nüfus artış hızının eşit olduğu bir tarım yapısı varsayıyor. Başlangıç noktasında, 4 birim toprak, 1 ağa ve 10 köylü ailesi kabul edilsin. 2 birim toprak ağaya, 2 birim toprak ise köylülere ait olsun:

Birinci Dönem:

Aile	Toprak
1 *Ağa*	2 *Birim*
10 *Köylü*	2 *Birim*

Ekonomik süreçler, toprak temerküzü ve mülksüzleşme yönünde etkili olmakta ve ağa ailesi, köylü ailelerden bir birim toprak edinmektedir:

İkinci Dönem:

Aile	Toprak
1 *Ağa*	3 *Birim*
10 *Köylü*	1 *Birim*

Aile reislerinin ölümü ve her grupta % 100'lük nüfus artışı ve buna paralel yeni aile oluşumları ile bir sonraki kuşağa geçilsin:

Üçüncü Dönem

Aile	Toprak
2 *Ağa*	3 *Birim*
20 *Köylü*	1 *Birim*

[5] Amin (1970, I, ss. 265-269). Amin'in örneklerini ve açıklamalarını metinde kısmen değiştirerek kullandık.

Yeni ağa ailelerinden biri, tarım dışına geçmeye karar vererek, topraklarının 1 / 3'ünü (1 / 2 birim) kardeşine, 2 / 3'ünü (1 birim) köylülere satsın:

Dördüncü Dönem (a)

Aile	Toprak
1 *Ağa*	2 *Birim*
20 *Köylü*	2 *Birim*

Amin, bu hipotetik örnekte 1. dönemle 4. dönem arasında toprak dağılımında meydana gelen gelişmelerin, incelenen dönemde Mısır'da gözlenen değişmelere tamamen uyduğunu belirtmektedir: Büyük toprak sahiplerinin sayısı ve toprak mülkiyeti mutlak büyüklükler olarak değişmemiş; küçük toprak sahiplerinin sayısı % 100 civarında artarken, toprakları alan olarak sabit kalmış, mülk arazinin ortalama büyüklüğü azalmıştır. Bu, toprak dağılımında eşitsizliklerin artması anlamına gelir.

Amin'in modelinde, tarım-dışına nüfus kayması sadece büyük toprak sahipleri için söz konusudur. İki kuşak arasında köylü nüfus *artışının* da tamamen tarım dışına kaydığı; farklı bir ifadeyle kırsal nüfusun sabit kaldığı varsayılırsa; model, toprak dağılımında Gini oranıyla ölçülen eşitsizliklerin değişmediği bir sonuç verir:

Dördüncü Dönem (b)

Aile	Toprak
1 *Ağa*	2 *Birim*
10 *Köylü*	2 *Birim*

Bu sonuç, kırsal nüfusun sabit kaldığı daha ileri bir gelişme düzeyini, örneğin Türkiye koşullarına daha yakın bir durumu yansıtmaktadır.

Öyle sanıyoruz ki, nüfusun kesimler arası hareketlerini de içeren demografik dinamiklerin küçük üreticiliğin direnmesini açıklamada bizi getirebileceği en ileri nokta burasıdır. Ancak bu noktada yanıtı verilmeyen hususlar yanıtlandırılanları aşmaktadır. Örneğin, mülksüzleşen köylülerin ağa topraklarını yeniden satın almasına yol açan, imkân veren etkenler nelerdir? Temerküz sürecinin sonuna kadar sürmesine karşı ne gibi engeller vardır? Kısacası, köylü işletmesinin yaşama, direnme ve dirilme gücü nasıl açıklanabilir? Görüldüğü gibi bunları demografik açıklamalarla yanıtlamak imkânsızdır. Bu sorular-

la başlangıç noktasına dönmüş ve değişik yanıtlar arama gereğini saptamış bulunuyoruz.

2. Köylü İşletmesinin Davranışsal Özellikleri ve Etkinliği.

Tarımda küçük üreticiliğin varlığını sürdürebilmesini, köylü işletmesinin davranışsal özellikleriyle açıklamaya çalışan bir akım vardır. Bu akıma damgasını vuran neoklasik iktisat, sorunu, bir etkinlik sorunsalı içinde ele almayı yeğler. Buna göre, köylü işletmesi *etkin* olduğu için ayakta durabilmektedir. Etkinlik savı ise, iki biçimde sunulur. Ya, köylü işletmesinin, tam rekabetçi koşullardaki kapitalist bir firma gibi davranarak etkinliği gerçekleştirdiği ileri sürülür. Köylü işletmesinin niçin direndiğini açıklamaktan çok, bu işletmenin yokolması için herhangi bir neden bulunmadığını "kanıtlayan" bu yaklaşım, ortodoks neoklasiklerin küçük üreticiliğe bakışını yansıtır. Ya da, küçük üreticinin kapitalist bir çiftçiden (firmadan) *farklı* davrandığı; ancak bu farklılığın, Köylüyü, tarım yapısının özel (düal, azgelişmiş) koşulları içinde, kapitalist çiftçiden daha etkin bir dengeye yönelttiği ve bu üstünlüğü ile ayakta tuttuğu belirtilir. Bu, "revizyonist" diyebileceğimiz neoklasiklerin ana yaklaşımını oluşturur. Öte yandan, köylü işletmesinin, kapitalist bir işletmeye göre farklı davrandığı için ekonomik üstünlükler sağlayabileceğini, *etkinlik* kavramını kullanmadan da ileri süren popülist- "köycü", hatta Marxist yazarlar vardır. Bu nedenle, *davranışsal* açıklamaların tümüyle neoklasik okulun bir iç tartışması olduğu söylenemez.

a. *Kâr Azamileştiren Köylü*

Köylü işletmesini, kapitalist bir firma gibi kârını azamîleştiren bir ekonomik birim olarak incelemek mümkün müdür? Ortodoks neoklasik kuram bu soruya olumlu yanıt veriyor. Buna göre, bu iki işletme biçimi arasında emelde bir farklılık aramak için yeterli nedenler yoktur. Kâr azamîleştiren rekabetçi bir firmanın davranışsal özellikleri ve denge koşulları köylü için de geçerlidir. Denge koşullarını faktör piyasaları açısından ifade edecek olursak, çiftçi, girdilerin marjinal hasılatını girdi fiyatlarına eşitliyorsa, azamî kârı elde edecektir. Ancak, küçük üretici olan bir ekonomik birim, kural olarak üretimde kullandığı tüm faktörlerin sahibidir; girdileri, fiilî ödemeler yaparak faktör piyasalarından elde eden kapitalist bir firma ile arasındaki temel fark budur. Ne var ki, köylü işletmesi için tam rekabetçi bir çerçeve içinde *rasyonel* davranış normlarını egemen varsaydığımız anda, bu farklılığın

yarattığı güçlük ortadan kalkar. Tüm girdilerin, köylü işletmesi dışında birer piyasası ve fiyatı varsa, köylü bizzat sahip olduğu faktörleri kendi işletmesinde kullanmanın alternatif maliyeti olarak bunların piyasa fiyatlarını kabul eder. Dolayısıyla, faktörleri kendi işletmesinde, bunların marjinal hasılatının alternatif maliyetlerine, yani piyasa fiyatlarına eşitleneceği noktaya kadar kullanır ve böylece *hesabî* kârını azamîleştirir[6].

Bu davranış biçimi, farklı bir ifadeyle, köylünün kendi emeğini piyasa ücret haddi, kendi toprağını piyasa kira bedeli, kendi sermayesini piyasa faiz haddi ile değerlendirip üretim maliyetlerini hesaplaması anlamına gelir. Buna göre, köylü, işletmesi içinde aile emeğini, emeğin marjinal hasılatı piyasa ücreti düzeyine eşitleninceye kadar kullanacaktır. Bu denge noktasında aile içinde emek rezervi kalmışsa, bu fazla, işgücü piyasasına ücretli işçi olarak sunulur. Bu denge noktasına ulaşılmadan aile emeği tükenmişse, ücretli işçi kullanılarak denge sağlanır. Benzer bir hesaplama tarzı, toprak için de söz konusu olabilir. Toprağın marjinal (parasal) getirisi toprak kirasına eşitleninceye kadar köylü kendi toprağını kullanacak; bu denge noktasından önce kendi toprağının sınırlarına ulaşırsa toprak kiralayacak; denge noktasında, henüz kullanılmamış toprağı artıyorsa, bunu kiraya verecektir. Benzer davranışların (çok daha karmaşık kuram ve hesaplama sorunları yaratmasına rağmen) nakdî fonlar (işletme sermayesi–değişken girdiler) ve sabit sermaye piyasaları için ve sermayenin marjinal hasılatı ile faiz haddi dengesini sağlayacak biçimde işleyeceği de kabul edilebilir.

Rasyonel davranış–etkin denge modelinin kuramsal çerçevesi, akademik iktisadın yaygın geleneği gereği, ampirik olarak da sınanmıştır. Bu sınamalarda izlenen yol, basite indirgenerek[7] şöyle özetlenebilir: **m** adet faktör[8] kullanan ve **n** adet ürün üreten belli sayıda işletmenin bireysel üretim fonksiyonlarından, her ürün için genel–bütüncül ve çoğunlukla Cobb–Douglas–tipi bir üretim fonksiyonu elde edilir. Fonksiyonun faktörlere göre alınan kısmî türevlerinin, tüm işletmelerin geometrik ortalamalarını ifade eden noktalardaki değerleri hesaplanır. Bu değerler, faktörlerin marjinal verimini (ve ürün fiyatlarıyla çar-

[6] Bk. Schulz (1964, ss. 36–40); Bagchi (1976, ss. 36–40); Kasnakoğlu (1976,a s. 82); Somel (1977, ss. 76–82); Bharadwaj (1974a, ss. A11–A13); (1974 b,s.2).

[7] Ampirik çalışmaların daha ince ve ayrıntılı yöntem sorunları için bk. Somel (1977), Kasnakoğlu (1976a, 1976b); Rudra (1973a).

[8] Emek ve toprak girdilerinin dışındaki girdiler genellikle "sermaye" faktörü adı altında birleştirilir. Bu birleştirme ve toplama işleminin, sermaye kuramı tartışmalarında ortaya konmuş olan temelden imkânsızlığı üzerinde burada durmuyoruz.

pıldığında marjinal hasılatını) ifade eder. Her faktörün marjinal hasılatı, aynı faktörün piyasa fiyatına eşit veya yakınsa; veya her faktörün bütün ürünlerde eşit veya yakın marjinal hasılatı sağladığı saptanıyorsa, faktörlerin işletmelerce etkin kullanıldığı ve kâr azamîleştirici davranış "kanıtlanmış" sayılır[9].

Bu ampirik sınama yönteminin tartışılması bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bütüncül ve Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonunun, faktörler değil *girdiler*le ifade edilen bir salt teknolojik ilişkinin ötesine taşırıldığı ve ekonomik ilişkilerin, bölüşüm ve fiilî etkinliğin açıklanmasında kullanıldığı zaman ne gibi açmazların doğduğu sermaye ve bölüşüm kuramı tartışmalarında ortaya konmuş ve derinliğine incelenmiştir. Ampirik açıdan, işletmelerin girdi kullanımlarının geometrik ortalamasının, faktör marjinal verimlerinin hesaplanacağı "tipik" veya "optimal" bir işletmeye tekabül etmesi için bir sebep yoktur[10]. Girdi kullanımlarındaki farklılıklar, tek bir üretim fonksiyonu ile birleştirilemeyecek bir sınıflaşma ve tabakalaşma olgusunun yansımasını ifade eder.

Bu son noktadan hareket ederek sınanan "model"in, özellikle bir azgelişmiş tarım yapısının gerçeklerine tamamen yabancı olduğunu ifade edelim. Model, köylünün, her girdiyi ve kaynağı, toprağı, işgücünü, üretim aletlerini ve nakdî sermayeyi alış ve satışta; kiralama ve kiraya vermede sınırsız imkânlara ve serbestîye sahip olduğunu varsayar. Ve bu, benzer coğrafî konumlarda ve aynı ürünü üreten tüm *işletmeler*in aynı büyüklükte ve aynı faktör oranları içinde[11] dengeye ulaşması anlamına gelir. Gerçekte böyle bir dengenin gözlenemeyişini, etkin olmayan, farklı denge durumlarının saptanmasını, şu veya bu girdi piyasasındaki aksaklıkların varlığıyla açıklamak yetersizdir. Esas sorun, azgelişmiş tarımsal yapıların ve üretim ilişkilerinin, tefeci-tüccar-toprak ağası üçlüsünün nakdî sermaye-ürün-toprak piyasalarında içiçe girmiş bir güç mihrakı oluşturmasından ve bu mihrak karşısında küçük üretici kitlesinin daima handikaplı ve kısıtlı olmasından doğ-

[9] Bk. Schulz (1964, ss. 40-52); Bharadwaj (1974 a, s. A11) ve (1974b, s. 2); Rudra (1973a, s. 107); Kasnakoğlu (1976a, ss. 82-83). Hemen ifade edelim ki, örneğin Nobel ödülcüsü Schulz gibi bir şöhretin dahi sonuçlarını "kanıtlama" olarak (1964, s. 48) gösterdiği bu gibi bir "sınama", ortaya konan kuramsal hipotezin *kabulünü değil*, sadece *reddedilemeyeceğini* göstermiş olur. Reddedilememe, kabul anlamına gelmez. Bu bakımdan Somel (1977, ss. 84-89), kanımızca ampirik sonuçlarını dikkatli ve doğru bir biçimde sunmaktadır.

[10] Rudra (1973a, s. 109).

[11] Bk. Bagchi (1976, ss. 74-78).

maktadır. Tefeciye ve tüccara (ve yer yer toprak ağasına) karşı ağır bağımlılık ilişkileri içinde yaşayan köylüye bu kuramcıların, "toprağın ve emeğin marjinal getirisi, faiz haddinden yüksek olduğu hallerde, niçin birkaç yüz bin lira borçlanıp bu parayla toprak ve işgücü kiralayarak işletmeni genişletmiyorsun? Faiz haddinin daha yüksek olduğu hallerde ise, niçin toprağını, emeğini ve iş aletlerini kiraya vererek veya satarak elde edeceğin nakdî fonlarla faizcilik yapmıyorsun?" sorularını sormaları gerekirdi. Zira, önerilen modelin mantıkî sonuçları bu sorularla ortaya çıkar: Böyle bir dünyada köylülük diye bir sınıfa yer yoktur. Sadece azamî getiri arayan rasyonel bir *müteşebbis* vardır. Şüphesiz, böyle bir dünyanın, gerçek dünyayla ilişkisini sınamanın sağlıklı bir yöntemi, yukarıdaki soruyu, azgelişmiş ülke köylülerine gerçekten sorarak tepkilerini saptamak olacaktır.

Hemen ekleyelim ki, burada, küçük meta üretiminin, köylüyü piyasa göstergelerine karşı duyarlı hale dönüştürdüğünü inkâr etmiyoruz. İçinde yaşadığı üretim ilişkisinden türeyen sınıfsal konumunun yarattığı nesnel kısıtlamaların[13] çerçevesi içinde kalmak koşuluyla, girdi ve ürün bileşiminde göreli fiyatlar köylünün ekonomik kararlarını etkileyecektir ve bu etkilerin saptanması,[14] *kâr azamileştiren, etkin davranış* savını doğrulamaz. Bu türden etkilerin kabulü, bir hayat tarzı olan köylülüğün, bir üretim biçimi olan küçük üreticiliğin, "kendi emeğini satın alan bir kapitalist", "kendi toprağını ve kendi sermayesini kiralayan bir müteşebbis" bilinci içinde yaşadığı ve bu bilinçten doğan hayalî bir kâr kategorisini azamîleştirmek üzere davrandığı savından tamamen ayrı birşeydir.

Bütün bu sınırlamalar ve yorum güçlükleri içinde, "etkin davranış" hipotezi üzerinde ampirik çalışmaların çelişkili sonuçlar vermesi; aynı verilerin çok değişik biçimlerde yorumlanması tabiidir; nitekim öyle de olmuştur. Köylünün kâr azamîleştirmede etkin olmadığı; hat-

[12] Bharadwaj (1974a, ss. A12-A13).

[13] Örneğin, toprak ve kredi piyasalarında, mülkiyetini koruyabilme ve borç yükü altında ayakta durma savaşı veren, ürün piyasasında tüccara peşinen bağlanmış bir küçük üreticinin nesnel kısıtlamaları kastediliyor.

[14] Örneğin, Guatemala'lı kızıldereli köylülerin etkinliğini, "Kızılderili herşeyden önce bir müteşebbis, bir iş adamıdır; daima üç beş- kuruş kazanma yolları aramaktadır. Gücünün yetebileceği malları, çeşitli pazarlardaki fiyatları izleyerek satın alır..." türünden gevşek gözlemlerle "kanıtlamaya" çalışan Schulz (1964, s. 42), bizce, bu ifadelerle sadece, azgelişmiş ülke köylülüğü üzerinde kendi kavrayışının sınırlılığını kanıtlamaktadır.

ta negatif (hasabî) kârlar elde ettiği[15] sonuçları yanısıra[16], aksi yönde bulgular da ortaya atılmaktadır[17]. Yukarıdaki gözlemler, bu sonuçların tartışılmasını bizce gereksiz kılmaktadır. Ne var ki, bazı hallerde, ortaya konan ampirik bulgularla kanıtlanması beklenen hipotez arasındaki ilişki de fevkalâde zayıf olduğu halde, neoklasik kuramın temellerinin söz konusu olduğu sanılan bir sorun olarak sunulan "etkinliğin kanıtlanması" çabası içinde "iman", "bilim"i katletmektedir[18].

Kısaca, "bir kapitalist işletme gibi etkin" olduğu için varlığını sürdürebilen bir köylü işletmesi anlayışı, azgelişmiş bir tarım yapısının kapitalist sistemle uzlaşması gibi bir genel sorunu aydınlatması bir yana, mikro düzeyde dahi, köylülüğün davranışsal özelliklerinin gerçekçi bir modelini oluşturamamaktadır. Bu nedenle, olaya yine işletme düzeyinde, fakat daha gerçekçi bir açıdan bakarak, "kapitalist bir işletmeden *farklı* davranabildiği için, ve *bu yüzden* kapitalizme karşı direnebilen küçük üreticilik" savının geliştirilmesi gerekmiştir.

b. *"Farklı" Davranan Köylü*

A.K. Sen, "aile emeğine, bir gölge fiyat olarak piyasa ücret haddini itibar ederek çiftçi 'kârını' hesaplamak... köylü dengesini, kapitalist bir ekonomiden ödünç alınan fikirlerle çözümlemenin tehlikelerini gösterir... [Bu yaklaşım] bir kavram karışıklığı üzerine inşa edilmiştir."[19] diyor. Georgescu-Roegen de, kapitalist bir modelde etkin kaynak tahsisinin anahtarını sağlayan marjinalist ilkelerin, nüfus fazlasının egemen olduğu azgelişmiş bir tarım ekonomisi için geçerli olmadığını ileri sürüyor[20]. Bu "düalist" savlar, köylü işletmesine egemen olan fark-

[15] Aslında, köylü işletmesi için ortalama kâr oranı "itibar" edilip, ücretler bakiye olarak hesaplansa, negatif kârları, bazı hallerde negatif ücretlere dönüşür.

[16] Örnek olarak: Kasnakoğlu (1976b); Bharadwaj (1974 a) ve (1974 b, s. 31); Sen (1966, s. 442).

[17] Örnek olarak; Somel (1977), Schulz (1964, ss. 44-48).

[18] Burada bir kez daha Schulz'u kastediyoruz. Schulz, Hindistan üzerine Hopper'in yaptığı bir araştırmayı övgüyle sunarak, neoklasik savın kanıtlandığını ileri sürüyor. Gerçekte ise, bu araştırmada faktör marjinal hasılatları ile piyasa faktör fiyatları arasında, emek için % 25, toprak için ise % 47 ile % 450 arasında fark saptanmaktadır. Bu verilere rağmen Schulz, faktör marjinal hasılatlarının, "piyasa fiyatlarının varolduğu hallerde... faktörlerin fiyatlarını yakından izlemekte" olduğunu ileri sürebilmektedir (1964, s. 47). Bunun yanısıra, yine Hint tarımı için, Hopper'in aksine, "olağanüstü etkinsizlikler" saptayan Heady'nin elde ettiği sonuçları ise, Hint ücret, faiz ve kira verilerinin sağlıksız olduğu gerekçesiyle ve "böyle verilerle elde edilen sonuçlar anlamsızdır." (s. 51) diyerek reddediyor. Halbuki aynı veriler, Hopper tarafından farklı yorumlandığı zaman, bu ünlü "bilim adamı" tarafından makbul kabul edilmektedir.

[19] Sen (1966, ss. 442-443, 448).

[20] Georgescu-Roegen (1960, ss. 20, 33-37).

lı davranış normlarının araştırılmasını ve bu normların sağladığı dengenin, tarım yapısının nesnel koşulları altında, kapitalist bir dengeyle, etkinlik açısından karşılaştırılmasını gerektirecektir.

İktisadî analiz tarihi bakımından ilgi çekici bir saptama, 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başlarında Marxist ve popülist yazarların da, kapitalist bir işletmeden farklı davranan köylünün, bu farklılık sayesinde belli bir üstünlük sağladığını ifade etmiş olmalarıdır. Kautsky 1898'de, küçük köylü işletmelerinin, büyük kapitalist işletmelerin yanında, bunlardan daha verimli oldukları için değil, aşırı emek-asgarî tüketim; veya, "insanlık üstü emek-insanlık altı tüketim" sayesinde ayakta durabildiklerini ileri sürüyor: "Bunların ayakta durabilmelerinin tek aracı, iki işçi kadar çalışıp, bir işçi kadar tüketmeleri... ve bağımsızlıklarını sürdürebilmek için inanılmayacak derecede acıya tahammül edebilmeleridir." Kautsky, bu durumu olumlu bir gözle değerlendirmez. Küçük işletmelerin "olağanüstü bir direnme gücü" içermesi toplumsal gelişmeyle çatışır. "Açlık ve fazla çalışma bunların ölüm sancılarını aşırı derecede uzatmaktadır." Bu, "hemen hemen toplum-dışı olan; ilkel toplum biçimlerinin kabalığı ile uygar ülkelerin acımasızlığını ve kötülüklerini birleştiren bir barbarlar sınıfı yaratır"[21] Lenin'in de aynı temayı, "büyük boyutlu çiftçilikle köylünün rekabet etme yöntemleri tüketimin daha da azaltılması ve kullanılan emeğin daha da yoğunlaştırılmasıdır... Küçük çiftçilik, salt israf yöntemleriyle, emeğin ve hayatî enerjinin... israfı ile varlığını sürdürebilmektedir."[22] ifadeleriyle işlediği gözlenmektedir. Nihayet, Rus tarım iktisatçısı Chayanov 1925'te, "aile işletmesinin temel içsel dengesi, birim emek başına çok düşük ödentileri kabul edilebilir hale getirir ve bu durum kapitalist bir çiftliği kesinlikle çöküntüye sürükleyecek koşullarda köylü işletmesinin varolabilmesini sağlar." diyordu[23]. Chayanov bu direnme gücünü, köylünün "*kendini sömürmesi*" kavramı ile açıklıyor[24].

Kautsky-Lenin-Chayanov üçlüsünün bu görüşlerinden şu ortak noktaya ulaşılabilir. Köylü, öz kaynaklarını, özellikle emeğini ve tüketimini zorlayarak, kapitalist bir çiftçinin kabul edebileceğinden çok daha düşük fiyatlara ve ücretli işçinin kabul edebileceğinden çok daha düşük emek getirisine ("ücret"e) razı olduğu için varolabilmektedir. Bu saptama tek başına yeterli değildir; iki ayrı alanda ek

[21] Kautsky (1976, ss. 26-34).
[22] Lenin (1906, ss. 178-179).
[23] Chayanov (1966, s. 89).
[24] *Ibid.*, s. 78.

çalışmaları gerektirir. Birincisi, köylünün dışında ve çevresinde kapitalist bir ekonomi egemense, piyasa mekanizmasının ve sermaye birikiminin genel kanuniyetleri, "farklı" davranan köylülüğün yaygın olduğu tarım kesimini sanayi (tarım – dışı) ile işlevsel bir bütünlüğe ve uyumlu bir dengeye yöneltebilir mi? Bu soru, "köylü işletmesi" nin davranışsal ve içsel çözümlenmesiyle yanıtlanamaz; çalışmamızın sonlarına doğru girişilecek bütüncül bir incelemeye ihtiyaç duyar.

İkinci çalışma alanı ise, köylüyü daha düşük getiriye razı eden davranış normlarının araştırılmasını gerektirir. Böyle bir inceleme, yukarıda, değinilen Sen ve Georgescu–Roegen'in sorunsalı ile birleşir ve "köylü işletmesinin (kâr *olmadığı* peşinen kabul edilen) amaç fonksiyonu nedir?" sorusunu sorarak işe başlar. Bu soru yanıtlandıktan sonra, incelenen tarım yapısının nesnel koşullarında ve sınırlamalarında, köylü işletmesi ile azamî kâr ilkesine göre davranan bir kapitalist işletmenin dengeleri "etkinlik" açısından karşılaştırılır. Bu karşılaştırma küçük üretici lehine sonuçlanırsa, "köylünün göreli etkinliği", varlığını sürdürmesinin anahtarı olarak keşfedilmiş olur. Ve örneğin, Kautsky ve Lenin ile aynı saptamayı yaparak yola çıkan Chayanov, daha sonra, kendini köylü işletmesinin dar sınırları içinde tutarak bu ikinci sorunsal ile uğraşmayı yeğlemiştir.[25]

Biz, şimdilik "etkinlik" sorunsalında kalmaya devam ederek, kâr azamîleştirici davranışı reddedilen köylü işletmesi için önerilen "farklı" amaç fonksiyonlarını inceleyelim.

En genel amaç fonksiyonu, refah azamîleştirici bir davranışı öngörür[26]. Refah, gelirin bir fonksiyonu olan *fayda* ile emeğin bir fonksiyonu olan *zahmet* arasındaki farktan oluşur. Köylü işletmesinin toprağı ve (çoğu kez zımmen) sermayesi sabit varsayıldığı için, tek ürünlü bir modelde sadece emeğe bağlı bir üretim fonksiyonu önerilir:

$$Q = f(L) \qquad (I)$$

Belli bir $\bar{L}$ noktasına kadar emeğin marjinal verimi pozitiftir, fakat azalır, $\bar{L}$'de ise sıfır olur:

$$dQ/dL > 0 \qquad (L < \bar{L} \text{ iken}) \qquad (Ia)$$

$$d^2Q/dL^2 < 0 \qquad (Ib)$$

$$dQ/dL = 0 \qquad (L = \bar{L} \text{ iken}) \qquad (Ic)$$

[25] Banaji de Chayanov için aynı yorumu yapmaktadır (1976, ss. 1602–1606).

[26] Bk. Chayanov (1966, ss. xxxii, 41–42, 46, 77–85); Sen (1966, ss. 425–427); Chandra (1974, ss. 1309–1310).

Gelir, ürün miktarına göre tanımlanır. Bu durumda fayda (U), ürün miktarının bir fonksiyonudur. Marjinal fayda ise, pozitif, fakat azalan bir seyir izler:

$U = F(Q)$ (II)

$dU / dQ > 0$ (IIa)

$d^2U / dQ^2 < 0$ (IIb)

Ürün miktarı emekle; fayda ise ürün miktarı ile belirlendiğine göre, faydayı emek miktarının pozitif bir fonksiyonu olarak ifade eden yeni bir bağıntı inşa edilebilir. Yani:

$Q = f(L)$ (I) ile

$U = F(Q)$ (II)'den

$U = U(L)$ (III) türetilebilir. Bu yeni fonksiyon, II. fonksiyonun tüm özelliklerine sahiptir:

$dU / dL > 0$ (IIIa)

$d^2U / dL^2 < 0$ (IIIb)

Emeğin, köylü için bir zahmet (V) yüklediği varsayılır. Emeğin marjinal zahmeti pozitif ve artan bir seyir izler:

$V = V(L)$ (IV)

$dV / dL > 0$ (IVa)

$d^2V / dL^2 > 0$ (IVb)

Refah (W), fayda ve zahmet farkına eşittir:

$W = U(L) - V(L)$ (V) Maksimum refah,

$U'(L) = V'(L)$ (Va) noktasında gerçekleşir.

Bu, emeğe göre tanımlanan marjinal faydanın, emeğin marjinal zahmetine eşit olduğu noktadır. Faydayı, emeğe göre değil de ürün miktarına göre tanımlamayı yeğlese idik[27], maksimum refah, marjinal ürünün $[Q'(L)]$ marjinal faydasının $[U'(Q)]$, emeğin marjinal zahmetine eşit olduğu nokta maksimum refah noktası olarak tanımlanırdı:

$Q'(L) \cdot U'(Q) = V'(L)$ (VI)

(Va) ve (VI) no. lu denklemlerin tanımladığı denge noktaları, ileride de gösterileceği gibi kapitalist bir dengeden farklıdır. Zira, köylü,

[27] Sen, böyle yapmaktadır: (1966, s. 426).

kendi emeğine bir zahmet, bir reel maliyet itibar etmektedir ama bu itibarî değerlendirme, işgücü piyasasında ve kendi dışında oluşan ücret haddi ile ilgisizdir. Bu nedenle, emeğin piyasa ücretiyle maliyetlendirildiği bir kâr azamîleştirici davranış söz konusu değildir. İleride görüleceği gibi, emeğin marjinal zahmetinin piyasa ücretinden düşük olması; dolayısıyla kapitalist dengeden farklı bir dengeye ulaşılması tabiidir.

İkinci bir fark, fayda fonksiyonuyla ilgilidir. Fayda fonksiyonu, köylü ailesinin *ihtiyaçlarıyla* yakından ilgilidir. Ailenin yaş bileşimi, tüketiciler / emekçiler oranını, tüketiciler lehine bozduğu dönemlerde, fayda fonksiyonu yukarı kayar; aynı ürünün sağlayacağı marjinal fayda artar; böylece U'(L) = V'(L) dengesi, daha yüksek bir emek ve ürün noktasında gerçekleşir. Böylece, ailenin varlığını sürdürme savaşı içinde olan köylünün istikrarlı bir fayda fonksiyonu yoktur; tüketici / emekçi oranındaki değişmeler, fayda fonksiyonuyla birlikte dengeyi de değiştirir[28].

Bu "en genel" amaç fonksiyonunu, fayda fonksiyonundan soyutlayarak ifade etmek mümkündür. Doğrusal bir fayda fonksiyonu ve buna bağlı olarak marjinal faydanın sabitliği varsayılırsa, ve "ölçü birimleri doğru seçilirse"[29], denge şartı, emeğin marjinal veriminin, marjinal zahmetine eşitliği olarak tanımlanır:

$$Q'(L) = V'(L) \qquad \text{(VII)}$$

Bu denge, amaç fonksiyonu olarak "gölge kâr"ı (R_g) ima eder. Farklı bir ifadeyle emeğin marjinal zahmeti, ürün birimiyle ölçülen bir "gölge ücret" olarak tanımlanırsa, amaç fonksiyonu:

$$R_g = Q(L) - V(L) \qquad \text{(VIII)}$$ olarak tanımlanabilir.

Gölge ücret, piyasa ücretinden farklı olduğu sürece, köylü dengesi de kapitalist dengeden farklı olacaktır. Ancak bu noktada neoklasik kuramın sınırlarını fazla zorlamayan bir çözüm söz konusudur.

Fayda hesabının yanısıra, emeğin zahmetinin de amaç fonksiyonundan tasfiye edilmesi, kapitalist bir dengeden ve neoklasik çözümlerden en çok uzaklaşan davranış normlarının önerilmesi anlamına gelir. U'(Q)=1 ve V'(L)=O varsayarak refah fonksiyonunu fayda ve zahmet kategorilerinden, kısaca tüm sübjektif unsurlardan arındıracak olursak amaç fonksiyonu, Max. Q(L) olarak tanımlanır. Kısacası,

[28] Bu, Chayanov'un tezidir: (1966, ss. 77-85).

[29] Sen (1966, s 429).

köylü, aile emeğini, toplam üretimde artış sağlayabileceği son noktaya kadar sarfeder. Emek fazlasının kural olduğu azgelişmiş tarım yapılarında bu, $Q'(L)=O$ noktasında dengeye ulaşılması anlamına gelir. Bu da, kapitalist dengeden tamamen farklı bir dengedir[30]. Emek bolluğu koşullarında bu denge, toprak verimini azamîleştiren; "hiçbir faktörün gereksiz yere boş kalmaması" ilkesinden hareketle, "nüfus fazlası olan ekonomilerde, emeği, marjinal verimi sıfır oluncaya kadar" kullanan en etkin çözümdür[31].

Bu sonuncu çözüm, ulaştığı sonuç bakımından ortodoks kâr maksimizasyonu yaklaşımından çok uzakta olmasına rağmen, hâlâ neoklasik sorunsalın içinde dolaşılmaktadır. Aynı sonucu, etkinlik kavramını tamamen dışlayarak ampirisist bir yaklaşımla, "köylü gerçek hayatta neyi azamîleştirir?" sorusuna yanıt arayarak elde etmek de mümkündür:

Köylü ailesinin sahip olduğu emek, toprak ve sabit sermayeyi *içermeyen* (ve bu yüzden piyasadan elde edildiği varsayılabilecek olan) değişken girdiler x_i ($i=1, \ldots, m$); ürünler y_j ($j=1, \ldots, n$) olarak; p_i, p_j ise, girdi ve ürünlerin piyasa fiyatları olarak tanımlanırsa,

$$\sum_{i=1}^{m} \sum_{j=1}^{n} p_i x_{ij} \leq \bar{C} \qquad \text{(IX)}$$

($\bar{C}$ = tüm ürünlerde kullanılacak tüm girdiler için yapılabilecek masrafların azamî sınırı)

sınırlaması altında,

$$\text{Max} \sum_{j=1}^{n} y_j p_j \qquad \text{(X)}$$

(Gayri safi üretim değeri)

ilişkisi, gerçekçi bir amaç fonksiyonunu oluşturur[32]. Belli fon sınırlamaları içinde gayri safi üretim değerinin azamîleştirilmesi, ana hatlarıyla Georgescu Roegen'in Max Q(L) çözümüyle tutarlıdır.

Nihayet, net işletme gelirinin (gayri safi üretim değeri *eksi* fiilen ödenen üretim giderleri) azamîleştirilmesini[33] öngören bir diğer amaç fonksiyonu da önerilebilir:

---

[30] Georgescu-Roegen (1960. ss. 23-30); Lewis (1954).

[31] Georgescu-Roegen (s. 37).

[32] Bk. Rudra (1973, ss. 109-112). Rudra, her girdinin kullanımının azamî bir sınırını gösteren ve $\sum_{j=1}^{n} x_{ij} \leq \bar{x}_i$ ile ifade edilen ikinci bir sınırlama getiriyor. Bu, girdi piyasalarında aksaklıkları ve bölünemezlikleri yansıtmak amacı izleyen bir ilişki olsa gerektir. Kanımızca, metinde tanımlanan biçimiyle (IX)no'lu sınırlama yeterlidir.

[33] Bk. Bharadwaj (1979, ss. A13, A20).

$$\text{Max.} \quad \sum_{j=1}^{n} y_j p_j - \sum_{i=1}^{m} \sum_{j=1}^{n} p_i x_{ij} \qquad \text{(XI)}$$

Bu amaç fonksiyonu (IX) no. lu sınırlama ile birlikte kullanılmalıdır.

Gerek X, gerek XI no.lu amaç fonksiyonları, y_j'yi belirleyen, ancak köylü ailesine ait olduğu için x_i dışında tuttuğumuz temel girdileri de içeren ve ana değişken faktör olarak aile emeğini kabul eden "mühendislik" üretim fonksiyonlarıyla birlikte kullanılmalıdır.

Nihayet sorunu ampirik veya normatif bir maksimizasyon sorunu değil; "azgelişmiş kırsal yapının temel özelliklerinin zorladığı ekonomik davranış biçimleri nelerdir?" sorusuna sağduyulu yanıtlar arayarak çözmeye çalışanlar da, bu sonuncu çözümlere benzer sonuçlara ulaşmaktadırlar. Köylüler, "öylesine güç bir ekonomik durumda yaşarlar ki, ellerindeki tüm kaynaklarla gelirlerini artırmaya zorlanırlar. Emek, toprak dışında tasarruf edebilecekleri tek kaynaktır. İşletmeleri dışındaki tüm çalışma olanaklarını tükettikten sonra dahi, kullanabilecekleri "boş vakit"leri kalır... [Bunu kullanarak], topraktan çıkabilecek son gram ilave ürünü elde edene kadar üretimi artırmaya zorlanırlar."[34] Yani, toprağın toplam verimini azamîye, emeğin marjinal verimini asgarîye yönelten bir çözüm.

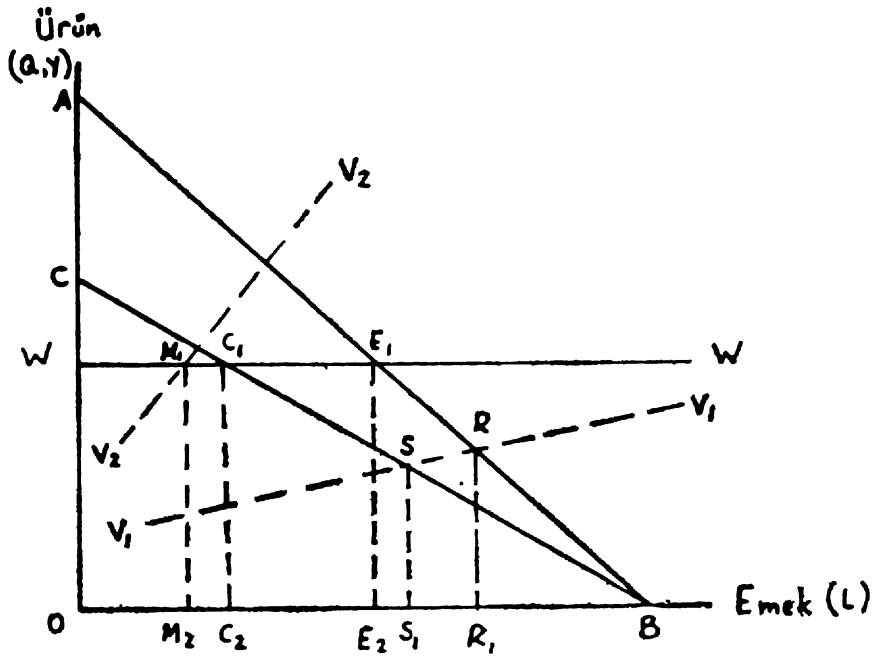
Gerekçesi ne olursa olsun, köylü davranışına "farklılık" izafe eden tüm yaklaşımlar, esas olarak , aile emeğinin, işletme–içi arzında bir farklılığı vurgulamakta birleşiyorlar. Şimdi, tahlile, mülk sahibi köylü-ortakçı ayrımını da sokarak, bu farklılığın kapitalist çiftçiye göre ne türden bir denge oluşturacağını ve bu dengenin "etkin" sayılıp sayılmayacağını tartışalım.

Tarım yapısı içinde yanyana varolduğu kabul edilen üç ayrı işletme biçimini, yani *kapitalist çiftçi*, *ortakçı* ve *mülk sahibi köylü*'nün simgelediği biçimleri etkinlik bakımından karşılaştırmanın elverişli bir yöntemi, Şekil I'dir. Hemen ifade edelim ki, bu türden bir karşılaştırma, tarım yapısında ve köylü işletmesinin bünyesinde, (i) emek fazlasının varolduğu; (ii) buna rağmen kapitalist çiftçinin pozitif (ve kurumsal ve ekonomik etkenlerce belirlenen) veri bir ücret (w) ödeme durumunda olduğu, varsayılırsa anlamlı olur. Azgelişmiş tarım yapısının gerçeklerini ifade eden bu varsayımlar, daha çok emek kullanan, dolayısıyla toprağın ("kıt faktörün") verimini azamîye, marjinal emek verimini (ne-

[34] Bagchi (1976, s. 78).

gatif olmamak koşuluyla) asgarîye yönelten dengelerin "daha etkin" olduğu sonucunu getirir. Georgescu-Roegen'i (ve tüm optimizasyon modellerinin ana kuralını izleyerek) bol ve fazla olan, tümüyle kullanılamayan faktörün (emeğin) alternatif reel maliyeti sıfır olduğuna göre, bu faktörün kullanımını azamîleştiren seçenek etkin çözümü verecektir.

Şekil I'de tek üründen oluşan, dolayısıyla, gelir, ücret ve emek zahmetinin bu ürün cinsinden tanımlandığı bir tarım yapısı varsayılıyor. AB, köylü, ortakçı ve işçi için aynı olduğu kabul edilen emeğin marjinal

Şekil 1- Farklı İşletme Biçimleri ve Alternatif Dengeler.

verim eğrisidir. Ancak, ürünün AC / AO oranı toprak sahibine "kira" olarak ödendiği için, ortakçının "özel" (yani kendisine intikal edecek ürünle belirlenen) marjinal verim eğrisi farklıdır: CB. Ücret OW'dur ve sabittir. OB, azamî üretken emek miktarını verir ve köylü ve ortakçı ailelerinin en azından bu miktar emek sunabilecek nüfus rezervleri vardır. Bu durumda, *aynı işletmenin* farklı işletme biçimlerinde gerçekleştirebileceği ve istihdam düzeyi (yatay eksen) ile tanımlanan farklı denge noktalarını karşılaştıralım.

1. *Ortodoks neoklasik çözüm:* Bu, köylü için, tarım işçisinden farklı bir emek arz fonksiyonu kabul etmez; zira köylü emeğinin alternatif maliyeti OW'dir, dolayısıyla, emek arz eğrisi WW_1'dir. Kapitalist denge, emeğin marjinal veriminin (EMV) ücrete (w) eşit olduğu noktada (E_1) oluşur; dolayısıyla OE_2 emek istihdam edilir. Köylü dengesi de bununla özdeştir. EMV > w olduğu sürece (AE_1 aralığı), köylü, kendi işletmesinde kendi emeğini sunar. EMV ∠ w olduğu alanda, köylü kendi işletmesinde emeğini sunmaz; aile içinde emek fazlası kalmışsa bunu, kendi işletmesi dışında daha yüksek bir getiri (ücret) sağlayacağı için işgücü piyasasına sunar. Eğer, aile içi emek, OE_2 dengesinin daha altında bir noktada tükenmişse, işçinin bu işletmedeki marjinal verimi ücreti aşacağı için, köylü ücretli işçi kullanarak yine aynı denge noktasına ulaşacaktır. Dolayısıyla ortodoks neoklasik çözüm, kapitalist ve köylü için aynı istihdam dengesini (OE_2) gerçekleştirir. Ortakçılık durumunda da aynı denge sağlanacaktır. Ortakçı, WC_1 noktasına kadar emek arzedecektir; bu noktanın ötesinde, üründen elde ettiği pay (özel EMV) ücretin altına düştüğü için işletme içinde *kiracı statüsü altında* emeğini sunmayacak; C_1E_1 kadar emeği işçi olarak sunacak; işletmenin geri kalan kısmını tarım işçisi olarak işleyecek ve OE_2 istihdam düzeyi sağlanacaktır. Ya da dengeyi, insiyatifi toprak sahibine vererek ararsak; WC_1'den sonra kiracı olarak emek sunulmayacağı için toprak sahibi EMV > w olan C_1E_1 alanını, ücretli işçi kullanımı ile işleyerek yine OE_2 dengesini gerçekleştirecektir. Ancak, bu ikinci yolla dengeye ulaşmanın, işletmenin fiilen ikiye bölünmesi olarak da yorumlanabileceğini, böyle bir yorumun ise iki ayrı işletmede farklı üretim fonksiyonları ve farklı EMV'ler gerektirebileceğini işaret edelim.

2. *Refah azamileştiren köylü–ortakçı:* Bu durumda köylü ve ortakçı için *aynı* olduğu varsayılan, emeğin marjinal zahmetini yansıtan ve işçi arz fonksiyonundan *farklı* bir emek arz fonksiyonu (VV) kullanılacaktır. Tahlile *fayda* kategorisinin eklenmesi, şekilde bir değişiklik yapmayacak; ancak, AB ve CB marjinal ürünün marjinal faydasını ifade edecektir[35]. Tahlili değiştirmeyeceği için, U'(L)=1 varsayımıyla fayda kategorisini dışlayalım. Bu durumda denge, emeğin marjinal zahmetinin EMV ile kesiştiği noktada oluşur. Köylü işletmesinin özellikleri, işçi arz eğrisinin kural olarak *altında* bir köylü emeği arz fonksiyonu kabulünü telkin ederse, bu eğriyi V_1V_1 ifade edecektir. Bu du-

[35] Bu durumda, marjinal faydanın azalması ($d^2U / dL^2 < 0$ olması), AB ve CB eğrilerinin sola kayması biçiminde ifade bulur, dolayısıyla, istihdam dengesi faydayı dışlayan durumlara göre daha düşük düzeyde oluşur.

rumda, mülk sahibi köylü için denge, R noktası ile belirlenir; istihdam dengesi OR_1 olur. Ortakçı dengesi S kesim noktası, dolayısıyla OS_1'dir. Bu durumda, kapitalist, ortakçı ve mülk sahibi istihdam dengeleri, sırasıyla $OE_2 \angle OS_1 \leq OR_1$ olarak belirir. İstihdam düzeyiyle belirlenen etkinlik sıralamasında ise, köylü önde, ortakçı ikinci, kapitalist en geride olmaktadır.

Denge durumunun, eğrilerin çiziminden bağımsız olarak tanımlanması gereği ileri sürülebilir. Bu nedenle, emeğin marjinal zahmetinin yüksek ve esnekliğinin daha düşük olduğu ikinci bir köylü emek arz eğrisi çizelim: V_2V_2. Bu durumda işletme–içi emek kullanım düzeyi kapitalist dengeyle aynı olacaktır: Köylü OM_2'ye kadar kendi emeğini sunacak, bunun ötesinde kendi emeğine atfettiği zahmet ücretin üzerine çıktığı için, M_2E_2 kadar ücretli işçi kullanarak OE_2 dengesini gerçekleştirecektir. Bu işletme–içi emek arz fonksiyonunun $V_2M_1E_1$ ile ifade edilmesi anlamına gelir.

V_2V_2 emek arz eğrisi ortakçı için de kabul edilirse, aynı dengenin biraz daha güç de olsa gerçekleşmesi mümkün olabilir: Kiracı, OM_2'ye kadar kendi emeğini sunacak, M_1C_1 kadar kendisi ücretli işgücü kullanıp W_1C_1'de (yani kapitalist dengenin altında) duracaktır; ancak toprak sahibi –rasyonel davranıyorsa– C_1E_1 kadar, bu kez *kendisi*, işçi kullanıp, OE_2 dengesine ulaşabilecektir. Ne var ki, tek "işletme" içinde, üç ayrı işletme biçiminin (ortakçılık, ortakçının işveren olduğu ücretli işçilik, toprak sahibinin işveren olduğu ücretli işçilik) birlikte ve yanyana var olmasını sağlayacak esneklik fazla zorlama ve yapay görülebilir ve böyle bir durum işletmenin fiilen (en az ikiye) bölünmesi olarak yorumlanabilir. Bu takdirde, daha gerçekçi görülen ortakçı dengesi OC_2'dir ve $OC_2 \angle OE_2$, yani ortakçı dengesi, kapitalist ve köylü dengesinin altında oluşur.

Ancak, hemen ifade edelim ki, V_2V_2 türü bir emek arz fonksiyonu, pek "nazlı" bir çiftçi tipini akla getirir. Bu, "farklı" davranan köylünün dengesini açıklamada işe yarayamayan; daha çok "sayfiye ve keyif çiftçiliği"ni akla getiren bir emek arz biçimidir. Bu nedenle, ücretli işçiye ait emek arz eğrisinin *altında* ve V_1V_1 ile ifade edilen bir köylü-ortakçı arz fonksiyonunu, kabul ettiğimiz tarım yapısı için açıklayıcılık değeri olan tek gerçekçi varsayım saymamız gerekir.

Bu bakımdan, kural olarak, etkinlik bakımından köylü dengesinin, hem kapitalist, hem ortakçı dengesinin üzerinde olduğu söylenilebilir. En istisnaî varsayımlar altında (sayfiye çiftçiliği gibi) dahi mülk sahibi küçük üretici, kapitalist dengenin *altına* düşmeyecektir.

Ortakçı–kapitalist karşılaştırması ise birden fazla sonuç verir: Kira (toprak sahibi payı) yükseldikçe ve ortakçının emek arz fonksiyonunun biçimine bağlı olarak, Şekilde OE_2'den daha düşük düzeyde kalan ortakçı dengeleri sağlanabilir. Toprak sahibi bu düşüklüğü ücretli işçi kullanarak telâfi etmezse, ortakçı dengesi kapitalist dengeden daha az etkin olacaktır. Aksi durumlarda ise, yani kira çok yüksek değilse ve ortakçılık ilişkisi süreklilik taşıyarak köylü–tipi bir emek arz fonksiyonunun meydana gelişini kolaylaştırıyorsa, kiracı, köylüye yakın (ve kapitalistten daha etkin) bir noktada dengeye gelecektir.

3. *Üretimi azamileştiren köylü–ortakçı:* Köylü ve ortakçı için emeğin marjinal zahmeti sıfır varsayılırsa, emek arz eğrisi OL olarak kabul edilir; dolayısıyla EMV=O noktasını oluşturan OB'ye kadar emek sunulur. Bu, hem köylü, hem kiracı için azamî üretim anlamına gelen aynı denge noktasını verir. $OB > OE_2$ olduğu için, köylü ve ortakçı, kapitalistten daha yüksek düzeyde emek kullanımı gerçekleştirmiş olacaklardır.

Bu durumda, V_2V_2 tipi bir arz fonksiyonu dahil, tüm varsayımlar altında, etkinlik karşılaştırmaları şöyle özetlenebilir:

Köylü $\geq$ Kapitalist

Köylü $\geq$ Ortakçı

Ortakçı $\leqslant$ Kapitalist

Aile emeğinin ücretli emekten "farklı" görüldüğü, yani köylü tarımı açısından "normal" sayılması gereken davranışsal varsayımlar altında, saf küçük üreticiliğin kapitalist çiftçilikten daha etkin olduğu savı, bu sonuçlarla büyük ölçüde desteklenmektedir.

Bu sonuç, ilgi çekici ve küçük üreticiliğin direnmesini açıklayıcı görünmesine rağmen, "etkinlik" sorunsalının çerçevesi içinde kaldığı için neoklasik yaklaşımın çeşitli handikaplarını aşamamaktadır. Çeşitli varsayımlarla elde edilen farklı sonuçlar aslında neyi açıklamaktadır? Tümdengelimci çıkarsamanın görünüşteki çekici cilasını kazıdığımızda küçük üreticinin en az kapitalist kadar, bazı varsayımlarda ise ondan daha etkin olduğunu görüyoruz. "Niçin?" sorusu sorulduğunda ise, ya köylü kategorisini ortadan kaldıran tam rekabetçi bir rasyonel davranış normu ortaya konulmakta; bunun gerçeği fazlaca zorlayan bir model olduğu kabul edilirse, bu kez, aile–içi emek arz fonksiyonunun, kapitalist bir işletmeninkinden "farklı" olduğu açıklamasına gidilmekte ve burada kalınmaktadır.

O halde, en özgün ve ileri biçimiyle "etkinlik" açıklaması, köylünün kendi emeğine, piyasa ücretine eşit bir maliyet atfetmediği (ücrete bir alternatif maliyet olarak bakmadığı) savı dışında herhangi bir açıklama içermiyor. Ancak bu açıklamaya ulaşmak için harcanan fikrî çabaya yazık değil mi? Bu kadar "ince biçimsel kurgular" gerçekten gerekli mi idi? Aynı savı Kautsky ve Lenin, "insanlık üstü emek harcayan; emeğin ve hayatî enerjilerin israfı ile ayakta duran köylü" teşhisiyle ve kısaca ortaya koymuş değiller mi idi? Hatta bu yazarlar, Chayanov'un gözlemlerini ekleyecek olursak, daha da ileri giderek, köylünün" aşırı emek israfı"nın yanısıra, "insanlık altı tüketim ve açlık" sayesinde, kapitalist çiftçiye kıyasla daha elverişsiz ekonomik koşullar, daha düşük getiriler kabul edebilir bir durumda olduğunu söyleyerek, "etkinlik" çözümlerine göre daha makro düzeyde bir çözümlemenin kapısını aralamıyorlar mı?

Gerçekten, "farklı" bir emek arz fonksiyonuna bağlanan etkinlik çözümlemeleri, "niçin farklı emek arzı?" sorusuna anlamlı bir cevap getirememektedir. "Bol emek koşullarında en uygun davranış budur!" cevabı[36] aslında bir cevap değildir; zira, bu davranış, *genel* optimumu sağlayabilir ama bireysel optimumu sağlamaz: Köylü ailesi, EMV∠w alanında işgücü piyasasına çıkarak toplam gelirini artırma imkânına sahipken bundan vazgeçmektedir. Herhalde köylünün, genel bir programlama modeli inşa edip bunun gereklerine göre ve toplumsal optimumu sağlamak için davrandığı ve bunun için özveride bulunduğu ileri sürülemez.

Geriye, neoklasik tarım iktisatçılarının pek rağbet etmedikleri *piyasa aksaklıkları* açıklaması kalmaktadır. Örneğin, işgücü piyasasındaki çeşitli kurumsal bozukluklar, aile–içi emekteki bölünemezlikler, köylünün kendi emeğini metalaştırmasını engellemektedir. Ancak, azgelişmiş tarım yapısının karmaşık ve hiyerarşik özellikleri, bu türden kısmî aksaklık açıklamalarıyla kavranamaz. Yukarıda da kısaca ortaya konduğu gibi, bu yapıda piyasa aksaklıkları istisna değil, kuraldır. Ve bu yüzden tam rekabet kuralından, kısmî ve çok istisnaî sapmalarla uğraşan aksak rekabet yaklaşımı açıklayıcı olmaktan çıkar; zira, bu yapıda tam rekabetçi bir *norm* söz konusu değildir... Bu durumda açıklamaların, artık, güç manivelaları ile (ve içiçe girmiş ürün, kredi ve toprak piyasalarında) köylü kitlesine karşı ortaya çıkan tüccar–tefeci –ağa egemen blokuna bağlanarak ve öte yandan köylü kitlesinin piyasa –dışı bağımlılıkları ve tüm piyasalardaki kronik–güçsüz konumu

[36] Georgescu-Rooegen (1960).

dikkate alınarak yapılması gerekir. Bu ise, "piyasa aksaklıkları" değil; ilerideki bir alt – kesimin konusunu oluşturan *üretim biçiminin içsel dinamiği* sorunsalı içinde yer alır.

Olaya bu perspektifle bakınca, "etkinlik" yaklaşımının, incelediğimiz soruya getirdiği yanıtların, "iki işçi kadar çalışıp bir işçi kadar yiyen ve bunu bir hayat tarzı olan toprak ve bağımsızlık tutkusu yüzünden yapan küçük üretici" imajından daha fazla açıklayıcı olmadığı görülmektedir.

3. Küçük İşletmenin Verimliliği: Teknolojik Açıklama:

Tarımda, özellikle azgelişmiş bir yapı içerisinde küçük üreticiliğin ayakta durabilme gücünü, *küçük işletmenin* teknolojik üstünlüğüyle açıklamak isteyen bir yaklaşımdan da söz edilebilir. Hemen ifade edelim ki, bir *ilk* açıklama olarak, ölçeğe göre getirilerin tarım ve sanayide farklı biçimlerde ortaya çıktığı söylenmiştir. Büyük işletmenin teknolojik üstünlüğünün tarımda da sanayideki gibi geçerli olduğunu savunan Kautsky'nin[37] aksine, tarımda daha düşük boyutlarda, hatta sürekli olarak ölçeğe göre azalan verimlerin işlediği; dolayısıyla, küçük işletmenin, büyük işletmeden teknolojik bakımdan üstün olduğu, örneğin popülist-köycü iktisatçılarının yaygın bir savıdır[38].

Ancak, küçük-büyük işletme verim karşılaştırmalarının faktör oranlarını sabit tutan bir *ölçek* sorunu olarak değil de, küçük işletmelerde daha emek–yoğun üretim süreçlerinin kullanılmasına bağlı bir *ikame* sorunu olarak ele alınması daha gerçekçi olmaktadır. Nitekim, ileride de gösterileceği gibi, ampirik veriler birim alan başına emek girdisinin işletmeler küçüldükçe arttığını göstermektedir. Emeğin göreli olarak bol olduğu azgelişmiş tarım yapılarında anlamlı olan verimlilik kavramı, yukarıda da açıklandığı gibi *toprak verimliliği* olarak kabul edileceğine göre sorun, küçük işletmelerin belirgin özelliği olan toprak azlığının yoğun emek sarfıyla telâfiye çalışılması, yani toprağın emekle ikame edilmesi olgusunun toprak verimliliğini artırıp artırmayacağı sorusuna indirgenmiş olur. Tarımsal üretim fonksiyonunun teknolojik özellikleri soruya olumlu bir yanıt getirirse, küçük işletmenin, dolayısıyla küçük üreticiliğin, büyük işletmeden, dolayısıyla kapitalist çiftçilikten daha verimli olduğu ve bu nedenle varlığını sürdürebildiği "kanıtlanmış" olur.

[37] Kautsky (1976, ss. 21–25).

[38] Harrison (1979, s. 88); Georgescu-Roegen (1960, ss. 5–6).

Bu ilişkileri bir temel özdeşlikten hareketle ifade edelim: Q=Ürün, T=Toprak, L=Emek ise,

$$\frac{Q}{T} = \frac{Q}{L} \cdot \frac{L}{T}$$ (XII) özdeşliği geçerlidir.

Yani, ortalama toprak verimi, ortalama emek verimliliği ile emek yoğunluğunun (emek / toprak oranının) çarpımına eşittir. İşletmenin küçülmesinin, emek yoğunluğunun artması anlamına geleceği öngörülür; ancak, bu , aynı zamanda emek verimliliğinin düşmesi sonucunu doğurur. Emek yoğunluğundaki artış, emek verimliliğindeki düşmeyi telâfi edecek bir hızda mıdır? Yanıt olumlu ise, yukarıda ifade edilen "küçük işletmenin verimliliği" sonucuna ulaşmış oluruz.

Soruya iki ayrı boyutta yanıt aranabilir: Birinci olarak, neoklasik üretim fonksiyonu modelini, toprak ve emekten oluşan iki faktörlü bir biçimde tarıma uygulayan kuramsal bir yaklaşım; ikincisi ise "ampirisist" bir yaklaşım.

Neoklasik üretim fonksiyonu yaklaşımı, sermaye ve emekten oluşan iki faktör ve tek ürünlü bir modelde, sermaye yoğunluğu ile emek verimi arasındaki ilişkiyi inceler. Bu inceleme, ücret ve kâr hadleri ile sermaye yoğunluğu; sermaye yoğunluğu ile sermaye hasıla katsayısı arasındaki bağlantılar dolayısıyla bir büyüme-bölüşüm analizine geçişe imkân verir. Ancak biz, bu uzantılarla değil doğrudan doğruya ikame-verim ilişkisinin tarıma uygulanmasıyla ilgiliyiz. Temel neoklasik modeli, bir *sanayi* modeli kabul edersek, bu modelin tarıma nasıl uygulanabileceğini, sanayi-tarım paraleli kurarak şematik olarak göstermeye çalışalım (Bk. s. 107):

Böylece, sermaye ve emek faktörleriyle ifade edilen neoklasik üretim fonksiyonu yaklaşımının tarıma intibak ettirilmiş biçimi, küçük işletmelerin daha verimli olduğu sonucunu veriyor; ancak, bu sonuç, faktörler-arası kesintisiz -sürekli ikamenin olabilirliğine[39], Cobb-Douglas tipi, birinci derece-homojen ve uyumlu üretim fonksiyonlarının varlığına ve alan başına sermayenin sabitliği varsayımına bağlıdır. Bunların fevkalâde kısıtlayıcı koşullar olduğu kabul edilmelidir.

Bu durumda pekçok araştırıcı, neoklasik üretim fonksiyonunun kuramsal çerçevesini bir yana bırakarak sorunu doğrudan doğruya ampirik olarak çözmeye yönelmişlerdir. İşletmenin büyüklüğü ile toprak verimi arasında ters yönde ve anlamlı bir ilişkinin varlığı ampirik olarak kanıtlanırsa; bu, köylü işletmesinin kapitalist işletmeden daha

[39] Bu soruna ilişkin olarak bk. Harrison (1975, ss. 404-406).

SANAYİ	TARIM
1. $Q = f(K,L)$: 1. dereceden homojen bir üretim fonksiyonu. Toprak dikkate alınmaz. Sermaye faktörünün "ölçülmesi" ile ilgili sorunlar ihmal edilir.	1. $Q=f(L, T)$: 1. dereceden homojen bir üretim fonksiyonu. Alan başına aynı miktarda (sabit) sermaye kullanıldığı varsayılarak sermaye faktörü tahlil dışı bırakılır.
2. Tanımlar:	2. Tanımlar:
Q / L = emek verimi (q_l).	Q / T = toprak verimi (q_t)
Q / K = Sermaye verimi (q_k)	Q / L = emek verimi (q_l).
K / L = Sermaye yoğunluğu (k)	L / T = Emek yoğunluğu (l) (l'nin artması, işletmenin küçülmesi olarak yorumlanır.)
(k'nın artması bir teknolojik ilerleme-büyüme göstergesi olarak yorumlanabilir.)	
3. Temel özdeşlik ve unsurları:	3. Temel özdeşlik ve unsurları:
$q_l = q_k.k$	$q_t = q_l . l$
$q_k = q(k)$	$q_l = q(l)$
$dq_k / dk < 0$ (Sermayenin ortalama verimi, sermaye yoğunluğu arttıkça, azalır.)	$dq_l / dl < 0$ (Emeğin ortalama verimi, emek yoğunluğu arttıkça, azalır.)
4. *Per capita* üretim fonksiyonu: Temel üretim fonksiyonu 1. dereceden homojen olduğu için:	4. *Birim alana* göre üretim fonksiyonu: Temel üretim fonksiyonu 1. dereceden homojen olduğu için:
$Q / L = f(K / L,1) = f(k,1)$,yani,	$Q / T = f(L / T,l) = f(l,1)$, yani,
$q_l = f(k)$ (emek verimi, sermaye yoğunluğunun bir fonksiyonudur.)	$q_t = f(l)$ (toprak verimi emek yoğunluğunun bir fonksiyonudur.)
5. q_l'nin, k'nın artan bir fonksiyonu olması şartı:	5. q_t'nin, l'nin artan bir fonksiyonu olması şartı:
Uyumlu (iyi huylu) bir üretim fonksiyonu halinde, ikamenin artış hızı, sermaye veriminin düşme hızından fazla olduğu için:	Uyumlu (iyi huylu) bir üretim fonksiyonu halinde, ikamenin artış hızı, emek veriminin düşme hızından fazla olduğu için:
$dq_l / dk > 0$, ve,	$dq_t / dl > 0$, ve,
$d^2q_l / dk^2 > 0$ olması beklenir.	$d^2q_t / dl^2 < 0$ olması beklenir.
6. Sonuç:	6. Sonuç:
k arttıkça, q_l'nin azalan bir hızla artması beklenir.	İşletmelerde emek yoğunluğu arttıkça, yani işletme küçüldükçe, toprak veriminin artması beklenir.

verimli, dolayısıyla daha "güçlü ve dirençli" olduğunu gösteren bir olgu olarak yorumlanabilir mi? Soru budur.

Ne var ki, ampirik çalışmaların bu konuda doğru sonuçlara götürebilmesi için, "küçük işletme", "emek-yoğun üretim" ve "köylü işletmesi" kavramlarının kesin ve ölçülebilir sınırlarla tanımlanması ve ayrılması gerekir. Küçük işletme, sadece bir *alan* ile (T) tanımlanabilir.

Ulusal, hatta bölgesel verilerle uğraşıldığı sürece, belli bir işletme büyüklüğünün, örneğin 100 dönümün ürünler itibariyle[40], doğal ve ekonomik koşullara göre çok farklı teknolojik ilişkiler ve farklı işletme ve üretim biçimleri içerebileceği açıktır. Emek yoğunluğu (L / T) ise, ayrıca saptanması gereken bir nicel göstergedir. Bu da, işletme biçiminin doğrudan bir göstergesi sayılamaz. İşletmenin *köylü* ya da *küçük üretici* niteliğinin istatistikî ifadesi ise, işletme-içi emek bilançosundan elde edilebilecek olan aile emeği (L_a) ile yabancı emek (L_y) arasındaki oran (L_a / L_y) olarak kabul edilebilir[41].

Bu durumda ampirik çalışmaların sorunumuz çevresinde saptayabilecekleri ve saptamaları gereken temel bağıntılar şöyle özetlenebilir:

1. Bütün işletmelerde alan başına sermaye kullanımı (K / T) eşittir. (Bu bağıntı, tahlili sadece L ve T ile sürdürmeninin zorunlu önkoşuludur.)

2. Ortalama işletme büyüklüğü (T) azaldıkça,
   a) Emek yoğunluğu (L / T) artar.
   b) İşletmelerin köylü niteliği (L_a / L_y) artar.

3. İşletmelerde emek yoğunluğu (L / T) arttıkça,
   a) Emek verimi (Q / L) düşer.
   b) Toprak verimi (Q / T) artar.
   c) İşletmelerin köylü niteliği (L_a / L_y) artar.

4. İşletmelerin köylü niteliği (L_a / L_y) arttıkça,
   a) Emek verimi (Q / L) azalır.
   b) Toprak verimi (Q / T) artar.

Bu bağıntılardan birincisi ampirik olarak kanıtlanmadan daha sonraki bağıntılara geçmek yanlıştır; zira, sadece emek ve toprak girdileriyle yapılan nicel ölçümlerdeki pekçok tutarsızlığın ve belirsizliğin ardında, diğer girdilerde ("sermaye"de) alan başına kullanımın, işletme biçimi ve / veya işletme büyüklüğü bakımından eşit olmayışı yatar[42].

Alan (T) itibariyle işletmeler küçüldükçe, emek yoğunluğunun ve işletmelerin "köylü" niteliğinin arttığı (2a ve 2b bağıntıları) genellikle

[40] Ürün oileşimi ile işletme büyüklüğü arasındaki ampirik ilişkiler için bk. Bharadwaj (1974a, ss. A20-A23); Boratav (1972 a, ss. 810-811).

[41] Bu sorunların çok berrak bir değerlendirilmesi için bk. Rudra (1973).

[42] Bk. Chandra (1974, ss. 1315-1317); Rudra (1973).

ampirik olarak da doğrulanmaktadır.[43]. Ancak, bu, 3a, 3b, ve 3c ilişkilerinin doğrudan doğruya (T) ile ifade edilmesini gerektirecek bir özdeşlik getirmez. Farklı bir ifadeyle emek ve toprak verimi bağlantılarını, pekçok araştırmada yapıldığı gibi[44] (T)'nin değil, L / T'nin bir fonksiyonu olarak aramak doğrudur. Sorun, ölçeğe göre getiriler değil, farklı girdi bileşimleri (emek / toprak oranları) uygulayan üretim süreçlerinin verimliliğe etkisi olarak algılanıyorsa, yapılması gereken budur[45]. Bu soruna ilişkin olarak Hindistan verilerinin ortaya koyduğu ilgili çekici bir olgu, 3c ilişkisinin istatistikî olarak kanıtlanamamasıdır. Bu kanıtlanabilseydi, genellikle olumlu sonuçlar veren 3a ve 3b bağıntılarını köylü işletmeler için de geçerli saymak mümkün olurdu.

Dolaylı değil, doğrudan doğruya tartışılan sorunu içeren bağıntı 4a ve öncelikle 4b'dir. Hindistan tarımı üzerinde ampirik bir çalışma bu ilişkiler açısından da anlamlı sonuçlar vermemiştir[47].

Kısacası, işletme büyüklüğü / verimlilik sorunu çevresinde sürdürülen nicel çalışmaların, köylü işletmelerinin göreli üstünlüğünü ampirik bir biçimde kanıtlayabilmesi için gereken üç kritik bağıntı, 1, 3c ve 4b'dir; varolan çalışmaların bu bağıntıları doğrulayan sonuçlar elde etmediği anlaşılmaktadır. Bu durumda, küçük üreticiliğin ayakta durabilmesini, toprak verimliliği ile ifade edilen bir teknolojik üstünlüğe bağlamanın kuramsal ve ampirik dayanakları pek sağlam görünmemektedir.

Bu bölümün başında, "kapitalist bir sistem içinde tarımda küçük üreticiliğin süregelmesi nasıl açıklanabilir?" biçiminde sunduğumuz temel soruya, köylü işletmesinin içsel, mikro çözümlenmesi ile berrak bir yanıt getirilemediği ortaya çıkmış olmaktadır. Demografik, davranışsal veya teknolojik boyutlarıyla köylü işletmesinin mikro düzeyde incelenmesi, bazı noktaları belki aydınlatabilmektedir; ama kanımızca, sorunun bütünüyle çözümüne anlamlı bir katkı yapamamakta; hatta bazı hallerde, temel sorunun kavranmasını dahi güçleştiren yöntem ve kavram saplantıları içinde tutsak kalmaktadır. Sorunun,

[43] Bk. *Ibid.*; Eraktan (1978, s. 64); Vergopoulos (1977, s. 194).

[44] Örneğin Boratav (1972a, s. 794 vd.); Bharadwaj (1974a, s. A14); Chattopadhyay ve Rudra (1976) ve (1977); Rao (1974, ss. A5, A9–A10); Sarkar (1974, s. 151); Vyas (1976, ss. 28–30).

[45] Bk. Chattopadyhyay ve Rudra (1976, ss. A114–A115).

[46] Bk. Rudra (1973).

[47] *Ibid.*

adım adım mikro düzeyin dışına ve ötesine taşınması gerekli olmaktadır. İlk adımda bunu, tarım kesiminde üretim biçiminin içsel dinamiği çerçevesinde yapmaya çalışalım.

B. TARIM-İÇİ ÜRETİM BİÇİMİNİN DİNAMİĞİ

Azgelişmiş bir tarımın bazı *içsel – yapısal* özellikleri, küçük üreticiliğin tasfiyeye uğratılarak doğrudan kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi yolunda belirleyici dürtü ve etkenlerin egemen olmasını engelleyebilir. Esas olarak tarım – içi üretim biçimiyle ilgili olan bu türden özelliklerden bazılarının gözden geçirilmesi, bu yargının dayanaklarını ortaya koyabilecektir.

Azgelişmiş tarım yapılarının en belirleyici içsel özelliği, belki de, emek bolluğudur. Emeğin, tarım-dışı kesime göre daha bol bir düzeyde süregelmesini sağlayan temel etkenlerin başında, tarım yapısının diğer bir temel özelliği olan küçük mülkiyetin ve onunla ilişkili "bağımsızlık" olgusunun veya yanılgısının varlığıdır. Kısacası, toprak mülkiyeti, köylüyü, aşırı emek rezervleri oluşturarak tarımda tutsak kılan belirleyici bir etken olarak görülebilir. Hatta, bu toprak mülkiyetinden yoksun olan, ancak iş aletlerine, birkaç hayvana, evine ve (toprak sahibinin payı düştükten sonra) kaldırılan ürüne sahip olan kiracı-ortakçı köylü için de belli ölçülerde geçerli bir gözlemdir.

Öte yandan bu yapı, eşitlikçi, sömürüsüz bir özgür üreticiler topluluğu anlamına gelmez. İşletmeler arasında önemli ekonomik farklılıklar bulunmasa dahi, piyasaya açılmış küçük üreticilik yaygın ve ağır bir tefeci-tüccar sömürüsünü besler. Küçük meta üretiminin yanısıra, büyük toprak mülkiyetine dayalı yarı-feodal ortakçılık ilişkileri de söz konusu ise, küçük üreticiliğin, ticarî kâr, faiz ve toprak kirası biçimlerinde tezahür eden sömürü kategorileri yaratacağını yukarıda belirtmiştik.

Böylece, azgelişmiş tarım yapısının ana görüntüsü, toprak sahibi ve kiracılardan oluşan yaygın ve kalabalık bir üreticiler kitlesinin tefeci , tüccar ve toprak ağası üçlüsünden oluşan bir egemen güçler bloku ile karşı karşıya gelmesi biçimini alır. Bu ikili bloklaşmada ekonomik ve ekonomi-dışı çıkarlar söz konusudur ve bunların gerçekleşmesinde piyasa mekanizmalarının yanısıra piyasa-dışı araçlar da kullanılır. Farklı bir ifadeyle, egemen güçler bloku, bir yandan üretici kitlesinden elde edilecek artığı (sömürüyü) azamîleştirmeye çalışarak ekonomik çıkarlarını izler; öte yandan da tarım kesimi içinde veya (ülkeden ülkeye değişen ölçülerde) toplumun tümü üzerindeki siyasî ve toplumsal

egemenliklerini de sürekli kılmaya, sürdürmeye çaba harcayarak ekonomi-dışı çıkarlarını da gözetir. Bu çabaların gerçekleşmesinde piyasa mekanizmaları büyük ölçüde lehlerine çalışır; zira, emek bolluğu koşullarında kalabalık ve örgütsüz küçük üretici kitlesi; kredi, toprak ve ürün piyasalarına çoğu kez salt varlığını sürdürebilmek için ve handikaplı girer. Egemen güçler bloku ise tüm piyasalarda hem "egemen", hem "güçlü", hem de (çoğu kez) "blok halinde"dir. İçiçe girmiş, karşılıklı bağlantılı piyasalarda taraflar arasındaki simetri yokluğu, önceki kesimlerde de değindiğimiz gibi, "aksak rekabet" terimleriyle incelenemeyecek *genel* bir tekel durumu yaratmış olur[48]. Üstelik, kapitalizm-öncesine ait kişisel bağımlılık ilişkilerinin büyük ölçüde belirleyici olduğu piyasa-dışı araçlar, hem sömürüyü, hem ekonomi-dışı egemenliği azamîleştirmede son derecede etkilidir[49].

Bu mekanizmaların sürekli ve tutarlı bir biçimde egemen blok lehine işleyebilmesinde *emek bolluğu* durumunun süre gelmesi gerekli ön - koşuldur[50]. İşte, kapitalist üretim ilişkisi içinde örgütlenmiş bir tarım yapısının farklı mekanizmalarla da olsa, aynı amaçları aynı ölçüde gerçekleştiremeyeceği söylenebilir. Köylü kitlesinin toprak ve iş aletleri üzerindeki mülkiyetinin tasfiyesi, emeğin özgürleşerek bir meta haline dönüşebilmesi, çağdaş azgelişmiş ekonomilerde tarım kesimi içindeki emek fazlasını önemli ölçülerde azaltabilir. Özgürleşen emeğin tamamen tarım içinde kalmasının öznel ve nesnel dayanakları ortadan kalmış olur. Emeğin, daha yüksek bir getiri sağladığı tarım-dışı faaliyetlere kaymasının karşısındaki son engel olan mülkiyet tutkusunun nesnel dayanakları yıkılmıştır. Üstelik, "özgür" emek, sendikalar ve grevler içeren işgücü piyasasının koşulları içinde, köylü emeğinin getirisini aşan bir ücret haddini elde ederek, tarım-içi sömürü oranını düşürebileceği gibi siyasî denetime ve egemenliğe küçük üretici - kiracı kadar yatkın değildir. Bütün bunlar, azgelişmiş tarım yapısının egemen blokunun, kapitalist çiftçiliğe dönüşmektense, rantiye, tefeci, aracı faaliyetlerle yaşayan bir sınıf olmayı yeğlemesi için yeterli sebeplerdir: Sömürünün ve sınıf egemenliğinin azamîleşmesinin en iyi koşulları, bu kapitalizm-öncesi ilişkilerde gerçekleşir.

Bu türden bir açıklama sadece tarım kesiminin sınırları içinde kalındığı sürece yeterli görülebilir. Tarımda toplumsal dinamiğin belir-

[48] Bk. Bagchi (1976, ss. 79-82); Bharadwaj (1974a, ss. A12, A13) ve (1974b, s. 1); Bharadwaj ve Das (1975a, ss. 221-225).

[49] Bk. Bharadwaj (1974,a ss. A17-A18); Sau (1975, s. A21).

[50] Bk. Chandra (1974, ss. 1327-1328); Sau (1975, s. A 21).

leyici gücünü oluşturan egemen blokun, ekonomik ve ekonomi dışı çıkarları açısından yaygın küçük üreticiliğe dayanan pre-kapitalist ilişkileri, kapitalist üretim ilişkilerine niçin yeğlediğini buradaki muhakeme sonunda kolayca anlayabiliyoruz. Bu, bir anlamda, tarımdaki egemen sınıfların *topluma da* tamamen egemen olduğu bir modelin yeterli bir çözümlemesidir. Ancak kapitalizm, *tarım dışında* gelişiyorsa, hatta toplumsal gelişmeyi belirleyen bir boyut kazanmışsa; kısacası, pre-kapitalist tarım, kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluşun bir parçası haline dönüşmekte ise, yukarıdaki açıklamalar geçerli olmaya devam edecek midir?

Bu soruya olumlu yanıt vermek güçtür; zira, ortaya konan modelin sadece tarımda değil, *tarım dışında da* kapitalist gelişmeyi engelleyici özellikler taşıdığı söylenmelidir. Bu model, tarımda *artık kitlesinin* değil, *sömürü oranının* azamileştirilmesine dayanır. Toplam hasılayı ve burarada artık kitlesini artırırken sömürü oranının düşmesine yol açabilecek gelişmeler; örneğin belli teknik ilerleme türleri, böyle bir modelde frenlenecektir. Tefeci, tüccar ve büyük toprak sahibinin aynı unsurlarda birleştiği; küçük üreticinin kiracı ve borçlu olduğu ve ürününü tüccar aracılığıyla ve ona bağımlı olarak pazarlayabildiği bir tarım yapısında, hem kiracı hem toprak sahibinin gelirlerini artırabilecek teknolojik yeniliklerin, kiracının kredi gereksinmelerini ve tüccara bağımlılığını azaltacağı; dolayısıyla tefeci-tüccar sömürüsünü hafifleteceği; genel olarak ekonomik bağımsızlığa yöneltebileceği ve bu nedenle egemen blok tarafından engelleneceği gösterilebilir[51]. Bu, duragan bir tarım kesimi anlamına gelir. Tarımsal *ürün fazlasına* kesin bir gereksinme duyan kapitalist bir tarım-dışı kesimin gelişme, büyüme ve biriktirme kanalları, bu sınırlamalar altında peşinen tıkanmış olur.

Ticaret ve tefecilik gibi aracı ve asalak faaliyetlerden, dolaşım sürecinden elde edilen artığın tarım dışına aktarılması ve sermaye birikiminin kaynağını oluşturması soyut düzeyde elbette mümkündür. Tarımsal *artığın kullanım biçimi* üzerinde tarihten ve mekândan soyut kategorik genellemeleler yapmak yersiz olacaktır. Ancak, yukarıdaki modelden, tarımda asalak ve pre-kapitalist, tarım dışında ise üretken, dinamik ve kapitalist olan aynı ve tek bir egemen blok türetmek bize bir hayli güç görünmektedir. Tefeci ve tüccarın dönüşümü ile oluşan bir kapitalizmin, kapitalist gelişimin ağır, duragan ve tutucu bir türü

[51] Bu savı biraz daha sınırlı bir çerçeve için kanıtlama girişimleri için bk. Bhaduri (1973); Chandra (1974, s. 1327); Mitra (1977, s. 117). Bunların eleştirisi için: Rudra (1974, ss. 1996-1997).

olduğunu ileri süren tarihsel tezlere katılma eğilimindeyiz. Eğer bu yargılar doğruysa, tarımsal artığın *aidiyet değiştirerek* tarım-dışına aktarılması dinamik bir kapitalist gelişmenin tek yolu olarak görülmelidir. Bunun ön-koşulu da, tarımın anlamlı bir *artık kitlesi* yaratmasına imkân verecek dinamik bir gelişim sürecine girmesi, yüksek bir üretkenlik düzeyini gerçekleştirmesi, kısacası, bizim pre-kapitalist sömürü modelinin ima ettiği duraganlığın aşılması gerekir. Bu gerçekleşirken, tarım ve tarım-dışı kesimlerin egemen blokları arasında, sistemin bütüncül çözümlenmesiyle kavranabilecek bir bölüşüm mücadelesi doğar. Bu noktadan sonra, tarım-içi üretim biçiminin sınırları içerisinde kalan bir inceleme yetersiz kalacaktır.

Benzeri bir yargıya, tarımın, kendi dışındaki kapitalist gelişime, *emek fazlası* biçiminde yapabileceği katkıya baktığımızda da ulaşabiliriz. Kapitalist sanayileşmenin ön - koşullarını oluşturan ilkel sermaye birikiminin, tarihsel olarak, tarım kesiminde geniş ücretici kitlelerin mülksüzleştirilmesiyle gerçekleşen emek fazlası ile mümkün olduğu bilinmektedir. Mülksüzleşme süreçlerinin etkili olmadığı, dolayısıyla emek fazlasının küçük işletmelerden oluşan tarım kesiminin bünyesinde tutsak kaldığı bir model, tarımcı egemen blokun sömürü ve denetimini artırabilir, ama bunun tarım-dışı kapitalizmin klasik gelişme biçimleri için elverişli bir ortam oluşturmadığı da söylenmelidir. Burada da tarımcı egemen blok ile tarım-dışı sermaye arasında nesnel çıkar çatışmaları gündeme gelir görünmektedir. Ancak, buradaki sorunların da çağdaş azgelişmiş toplum yapılarında nasıl ortaya çıkacağı; klasik çözümlemelerle ortak veya onlardan farklı boyutları, tarım-içi üretim biçiminin sınırları içinde kalındıkça kavranamayacaktır.

Tarım ve tarım-dışı gelişme dinamiklerinin böylesine uyumsuzluk gösterdiği ve her iki kesimdeki egemen blokların bu denli farklı olduğu bir ulusal ekonominin, *azgelişmiş* bir ekonomi olarak nitelendirilmesi tabiidir. Tarım dışında kapitalizmin, sistemin tümüne damgasını vuracak bir boyut kazanması halinde, yukarıdaki model, içsel dinamiklere bağlanan bir az gelişmişlik anlayışının ve "çarpık kapitalist gelişim" tezlerinin dayanaklarından birini oluşturur.

Küçük üreticiliğin direnmesini, tarım-içi üretim biçiminin dinamikleri ile açıklamanın sınırları da böylece ortaya çıkmış oluyor[52].

Böyle bir çözümleme, pre-kapitalist tarımla, kapitalist tarım-dışı kesimlerin hem uyum, hem çelişki içinde eklemlenmesini ortaya koya-

[52] Benzeri bir yargı için bk. Pathy (1975, s. 893).

cak unsurlar içermiyor. Eksik bir biçimde kesin bir uyumsuzluk ve azgelişmişlik çözümü ile sonuçlanıyor. Çağdaş azgelişmiş ekonomilerin birçoğunda, tarım-dışı kesimin, kapitalist biçimler içinde ulaşmış olduğu gelişkinlik düzeyini ve tarımın önemli katkılarını açıklayamıyor. Bu gelişimin gerilik içeren birçok özelliklerinin, ulusal ekonomilerin *dünya kapitalizmiyle* eklemlenme biçinıleri içinde, ve ancak bu takdirde, kavranabileceği olgusunun ihmaline yol açan münhasıran içsel ve bu yüzden yetersiz azgelişmişlik tezlerine angaje oluyor.

C. KÖYLÜLÜĞÜN KAPİTALİZMLE BÜTÜNCÜL UZLAŞMASI

Tarım kesimi içinde kalındığı sürece mesafe alma imkânlarının sınırlı olduğu anlaşılınca, yanıtı aranan soru, bütüncül düzeyde, yani pre-kapitalist tarımın kapitalist sosyo-ekonomik kuruluşla eklemlenme biçimlerini araştıracak biçimde yeniden sorulmalıdır. Ve, soru, en azından başlangıç noktasında, uyumsuzluk değil, uyum unsurları araştırılacak biçimde yeniden vazedilmelidir: Küçük üreticilik, tarım dışında ve sistemin tümünde kapitalizmin gelişimiyle uzlaşabilir mi? Ve ya, soruyu biraz değiştirerek ve olumsuz biçimde ifade edelim: Büyük toprak mülkiyetine dayalı kapitalist çiftçilik, kapitalizmin ulusal düzeyde gelişimine ayak bağı olur mu? Sorunumuzu, önce bu sonuncu biçimi ile incelemeye başlayacağız. Bu, rant kuramının bazı yönlerine eğilmemizi gerekli kılıyor.

1. **Rant Kuramı ve Kapitalizm.**

a. *Rant Kavramı Üzerine*

Büyük toprak mülkiyeti ve kapitalist çiftçiliğin, tarım-dışı kapitalizmle çelişkisi sorunsalına neoklasik bir rant kavramının, yani rantı toprak kullanmanın alternatif maliyeti olarak gören bir anlayışın aydınlık getirmesi mümkün değildir. Rantı bir bölüşüm, bir gelir kategorisi olarak ele alan klasik (Ricardo'cu) ve Marxist çizgi, bu sorunsalın tam üzerine oturmaktadır.

Öte yandan, rantı sadece, aynî veya parasal olarak "ödenen kira"dan ibaret kabul eden ampirisist bir yaklaşım da yetersizdir. Fiilî bir "kira ödemesi" söz konusu olsun veya olmasın, toprağın mülkiyet ve işletme biçimlerine bağlı olarak, tarımsal net hasıla içinden ayrılan bir gelir kategorisi söz konusudur. Bu kategori, tarım ürünlerinin pazarlanması halinde (ki bizi ilgilendiren durum budur) fiyata eklenen

veya veri fiyattan ödenen bir marj olarak ortaya çıkar. Belli ve özel koşullarda, fiilî bir toprak kirası ödenmemesine rağmen, ürünü pazarlayan, rantı bir alternatif maliyet olarak fiyata ekleyebilir. Aşağıda görüleceği gibi kapitalist çiftçilikte mutlak rantta (fakat sadece bu halde) bu türden bir "alternatif maliyet" hesaplaması söz konusu olabilir. Ancak, bu, rant olgusunun sadece özel bir halidir. Yine de bu nedenle biz, bu kesimde, "toprak kirası" yerine "rant" kavramını kullanmayı yeğliyoruz.[53]

O halde, bu anlayış çerçevesinde rantın, hangi koşullarda tarım-dışı kapitalizm aleyhine bir bölüşüm ilişkisi oluşturabileceğini incelemeye başlayalım. Bunun için yukarıdaki anlamda bir bölüşüm sorunsalı üzerine inşa edilen rant anlayışından türeyen farklı rant kavramlarının ayrı ayrı ele alınması gerekecektir. Bunlar, *feodal rant*, *farklılık rantı* ve *mutlak rant*tır.

b. *Feodal Rant*

Feodal toplumun temel bölüşüm kategorisi olan feodal rant bu çalışmanın birinci kesiminde kısaca ele alındı. Çağdaş azgelişmiş toplumlar açısından daha yaygın olan ve büyük toprak sahibi (ağa) ile küçük üretici (ortakçı) arasında ortaya çıkan rant kategorisini de *yarı-feodal rant* olarak, fakat aynı çerçeve içinde değerlendirebileceğimiz Kesim II'de gösterilmişti. Her iki halde de rant, dolaysız üretici ile sömürücü sınıfları karşı karşıya getiren ve artığa el koyma olgusunu doğrudan içeren bir *temel bölüşüm ilişkisidir*.

Feodal (veya yarı-feodal) rant, bizim sorunumuz açısından, toprak sahibine kira ödeyen dolaysız üreticilerin *aynı zamanda* ürünleri pazarlamaları halinde önem taşıyabilir. Farklı bir ifadeyle, tarım kesimi, ekonominin tümüyle birlikte bir meta ekonomisi haline dönüşmüşse ve tarım-dışında kapitalist ilişkiler egemen olmakta ise, feodal rant, tarım fiyatlarını sınaî fiyatlar aleyhine yükselten bir etki yaratır mı?

Pazarlama, köylü-kiracı tarafından yapıldığı sürece bu sorunun yanıtı olumsuzdur. Bu durumda, toprak kirası, üretim giderleri düşüldükten sonra kalan gayri safi köylü gelirinden *ödenen* bir kategoridir; tefeci faizinden bu bakımdan farkı yoktur. Fiyatı artırmaz; sadece (küçük üretici gelirini kemirerek) fiyattan ödenir. Küçük üreticinin pazarlamayı yaptığı (ve Kesim III'te ortaya konan bölüşüm şemasıyla

[53] "Kira bedeli" ile "rant" kavramları arasındaki ayrım için bk. Marx (1894, s. 737). Aynı sorunun farklı bir açıdan ele alınması için: Chayanov (1966, ss. 227-229, 232).

açıklanabilen) herhangi bir durumdan farklı değildir. Bu açıdan feodal rant, tarım-dışı kesim ve sanayi sermayesi açısından *yok* sayılır.

Ancak bu, feodal ve yarı-feodal bir tarım yapısının kapitalizmin tarım-dışı gelişimi açısından hiçbir ayak-bağı oluşturmadığı anlamında yorumlanamaz. Büyük toprak sahipleri sınıfı, tarımda üretim güçlerinin ilerlemesini geciktirerek ve feodal rantı sermaye birikimine katkı yapacak biçimde kullanmaya yatkın olmadıkları için, kapitalizmin gelişimini frenleyebilirler. Ancak bu, tarım-sanayi *fiyat ilişkilerini* etkileyen anlamda bir "ayak-bağı" değildir. Farklı ve daha geniş bir düzeyde incelenmesi gerekir.

Öte yandan feodal rantın yüksekliği, tarımda kapitalist kiracılığın doğduğu anda mutlak rantın da yüksek olmasına sebep olarak, dolaylı ve olumsuz bir fiyat etkisi doğurabilir. Toprak mülkiyeti değişmeden sermayenin tarıma girmesi, büyük toprak sahiplerine, feodal ranttan daha yüksek bir kira önerilmesi ile mümkün olur. Bu da, mutlak rant açıklanırken gösterileceği gibi tarım fiyatları yükseltilerek karşılanır. Bu nedenle kapitalist çiftçiliğin tarıma feodal mülkiyeti ve feodal rantı tasfiye etmeden veya ederek girdiği alternatiflerde, birinci yolun daha yüksek, ikinci yolun ise daha düşük bir mutlak rant düzeyi doğurması beklenebilir[54]. Ancak, feodal rantın tarım-sanayi fiyat ilişkileri üzerindeki bu etkileri, kendisi ortadan kalktıktan sonra oluşan dolaylı etkilerdir. Dolayısıyla *varolduğu* sürece feodal veya yarı-feodal rantın, sanayi sermayesi tarafından ödenmediği söylenebilir.

c. *Farklılık Rantı*

Ricardo'cu iktisadın ele aldığı tek rant kavramı olan farklılık rantını oluşturan iki temel etken, işletmeler arası verim farklarının bulunması ve her ürün için tek bir fiyatın oluşmasına yol açan bir piyasa ekonomisinin varlığıdır. Hemen görüleceği gibi bu iki etken tek başlarına tarıma has değildir; işletmeler arası teknik ilerlemeye v.b. bağlı verim farkları ile piyasa ekonomisi sanayi kesiminde de üretim koluna ait (ortalama) değerlerle işletmelere ait (bireysel) değerler arasında farklar ve dolayısıyla aşırı kârlar doğurur. Ancak, tarıma mahsus iki ek özellik, farklılık rantını bu kesimin sürekli bir niteliği haline getirir. Birincisi, sanayide rekabet ve sermayenin hareketliliği aşırı kârların geçici olmasına yol açan eğilimleri egemen kıldığı halde, bu eğilimler tarımda farklılık rantını eritmez. Toprağın üretilemeyen

[54] Bu konuda bk. Rey (1973, ss. 58-60, 65-67), Bradby (1975, ss. 143-145); Patnaik (1976, s. A101).

bir üretim aracı olması bunun ana sebebidir. İkincisi ise, fiyatların oluşumunda sanayi ile tarım kesimleri arasında gözlenen farklılıktır: Sanayide fiyatlar üretim kolunun ortalama maliyetleri düzeyine bağlı olarak belirlendiği halde, tarımsal fiyatlar marjinal (en verimsiz) toprağın maliyetine göre oluşur[55]. Böylece marjinal toprağın dışındaki tüm toprak parçaları sürekli olarak rant elde ederler ve talep arttıkça fiyatlar yükselerek farklılık rantı da kitle olarak büyür. Burada önemli bir nokta, farklılık rantının (mutlak rantın aksine) fiyatı *artırmaması* olgusudur; bu rant, fiyata bir *eklenti değil*dir, fiyatlar (talebe ve marjinal maliyetlere bağlı olarak) arttığı sürece ve bu yüzden rant kaçınılmaz olarak ve tanım gereği yükselir.

Bu kesimin sorunsalı açısından yanıtlandırılması gereken ve birbiriyle bağlantılı üç soru vardır: Bunlar, birinci olarak, farklılık rantının nerede yaratıldığı; ikinci olarak, bu rant kategorisinin ne türden bir bölüşüm ilişkisi anlamına geldiği; üçüncü olarak da farklılık rantının aidiyetinin ve varlığının tarımdaki farklı üretim ve örgütlenme ilişkilerine göre değişip değişmeyeceği sorularıdır.

Bir artık kategorisi olarak farklılık rantının, hangi kesimde (tarımda mı, sanayide mi) yaratıldığını *a priori* olarak saptamak mümkün değildir. Bunu saptayabilmek için, tarımda marjinal ilkeye göre oluşan *fiyat kitlesini*, tarımsal hasılanın (Marxist ve klasik anlamda) *değerlerle* ifade edilen büyüklüğüyle karşılaştırmak, daha doğrusu, tarım ve sanayide yaratılan hasılanın cari fiyatlarla ve değerlerle ölçülmüş bir karşılaştırmasını yapmak gerekir. Ayrıca, fiyat–değer karşılaştırmasında kesimler arası değer aktarımı saptanıyorsa, bunun farklılık rantından doğduğunu veya ranta rağmen oluştuğunu söylemek de mümkün değildir. Tarım kesimine intikal eden *fiyatların* tarımda yaratılan *değerlerden* düşük olması halinde, farklılık rantına rağmen, tarımdan sanayiye değer aktarımı yapılmış olur. Bu türden bir değer aktarımı, aşağıda görüleceği gibi, ancak *mutlak rant* kavramı ile çözümlenebilir. Bu nedenle, farklılık rantını, kategorik olarak sanayiden tarıma bir değer aktarımı olarak gören yorumlar[56] kanımızca yanlıştır. Sorunu, "farklılık rantı olmasaydı, sanayiye intikal edecek değerler yükselirdi!" diye koymak da, bizce, uygun değildir. Zira, yukarıda belirtildiği gibi, *fiyatların yükselmesi yüzünden* doğan bu rant kavra-

[55] Marx (1894, ss. 625-729); Kautsky (1976, ss. 16-20); Lenin (1906, ss. 119-219); Hoell (1975, ss. 29-40); Faure (1977, ss. 63-64); Fine (1979, ss. 249-258); Vergopoulos (1977 a. ss. 76-82, 101-104).

[56] Faure (1977, ss. 63-64) ve (1978, s. 182); Vergopoulos (1977a, s. 103)

mı bu yükselmenin sebebi değil sonucudur; ayrıca, böyle bir soru, kapitalist bir ekonomi ve onun piyasa ilişkileri veri kabul edilerek soruluyorsa, farklılık rantının *olmaması* mümkün değildir, rantın aidiyeti sorununu ise ayrıca incelemek gerekir.

Bu çözümleme, ikinci sorumuzun yanıtlanmasında bize bazı ipuçları getiriyor: Farklılık rantı tarım–sanayi paylaşım sorunlarından çok, tarım-içi bölüşüm ilişkilerine ait bir kategoridir. Ve yine bir ilk yaklaşım olarak, farklılık rantının artığa *el koymayı* değil, artığın *paylaşımını* açıklayan (dolayısıyla temel değil, talî) bir bölüşüm ilişkisi olduğu ileri sürülebilir. Ancak bu savları kanıtlayabilmek için üçüncü soruya yanıt aramak; yani, farklı üretim ilişkileri ve ekonomik yapılarda farklılık rantının kaderini izlemek gerekir.

Ricardo ve Marx'ın öngördüğü tarım yapısı içinde yukarıdaki savların doğruluğu derhal ortaya çıkar: Büyük mülkiyet ve kapitalist kiracılıktan oluşan bir tarım yapısında farklılık rantı, kapitalist çiftçi ile toprak sahibi arasında artığın paylaşımını belirleyen talî ve tarım–içi bir bölüşüm ilişkisidir. Kural olarak mülk sahipleri rantı, kapitalist çiftçi ise sermaye üzerinden ortalama kâr haddini elde eder. Ancak, burada, toprak mülkiyetinin farklılık rantını *yaratmadığı*; sadece ona el konmasına *imkân verdiği* bir kez daha vurgulanmak gerekir[57]. Bu rant kategorisini doğuran ekonomik ve doğal koşullar yukarıda açıklananlardan başkası değildir. Tarımda toprak mülkiyetinin lağvedildiği; ancak kapitalist çiftçiliğin serbest olduğu alternatif bir yapıda, farklılık rantını doğuran koşullar devam eder ve rant bu kez sadece kapitalist çiftçilere intikal ederdi[58]. Buna karşılık, toprak mülkiyetinin sadece köylülere ait olduğu saf bir küçük meta üretimi yapısı içinde, farklılık rantı, ilk aşamada küçük üreticilere intikal ettiği halde,[59] daha verimli işletmelere daha yoğun bir sömürü derecesi uygulayabildiği ölçüde tefeci ve tüccar sermayesinin ranta el koyması mümkün olabilirdi[60]. Bu durumda dahi farklılık rantı, esas olarak bir tarım–içi bölüşüm ilişkisi olmaya devam eder.

Hatta bu çözümlemenin sonuçlarını bir adım daha ileri götürerek, bir bölüşüm kategorisi olarak farklılık rantının meta üretiminin egemen olduğu sosyalist bir ekonomide dahi varolacağını söylemek

[57] Fine (1979, ss. 249–250); Marx (1894, s. 737).

[58] *Idem.*

[59] *Ibid.*, s. 785.

[60] Boratav (1972b, ss. 230–231). Farklılık rantının tüketim düzeyinin yükselmesi ve /veya emek yoğunluğunun azalması biçimlerinde sadece köylüye intikal edeceği savı için bk. Chayanov (1966, ss. 226-236).

mümkündür[61]. Meta üretiminin egemenliği tarımda, (i) her ürün için tek fiyat; (ii) en azından üretim giderlerini karşılayacak (yani marjinal işletmenin maliyetlerine eşit) bir fiyat düzeyi anlamına gelir. Bunun tarım üretim kooperatifleri (Sovyet kolhozları) üzerine örgütlenmiş bir tarım yapısı ile mümkün olacağı ortadadır: Böyle bir durumda, kooperatifler bağımsız ekonomik birimler olarak ve veri tarım fiyatları üzerinden ürünlerini tüketicilere veya diğer ekonomik birimlere satarlar. Bu halde, tabii avantajlara sahip (verimli toprakları işleyen) kooperatiflerin ve onların üyelerinin emek-dışı bir gelir türü olarak farklılık rantına el koyabilecekleri açıktır. Farklılık rantının ortadan kalkabileceği sosyalist bir ekonomi de düşünülebilir. Bu, ya, her tarımsal işletme için, farklılık rantını devlete intikal ettirmeyi hedefleyen farklı alım fiyatları uygulayan; fiyatla verimin ters oranlı olarak değiştiği *atipik* bir piyasa yapısını gerektirir. Ya da, tarım işletmelerinin, sanayideki gibi devlet işletmeleri (SSCB'deki sovhoz) statüsünü taşıdığı, toprağın veriminden bağımsız olarak işçilere aynı nicelik ve nitelikteki emek için aynı ücretin ödendiği bir örgütlenme biçiminde rant bir gelir kategorisi olarak bireylere intikal edemez; ortadan kalkmış olur.

Görüldüğü gibi, farklılık rantı, tarımın çok çeşitli örgütlenme biçimlerinde varlığını sürdürebilen bir bölüşüm kategorisidir. Tarım dışında kapitalist ilişkilerin egemen olduğu; dolayısıyla ekonominin tümünün piyasa mekanizmasına bağımlı olduğu bir yapıda büyük toprak mülkiyetinin, hatta kapitalist çiftçiliğin tasfiyesi farklılık rantının tarım dışına intikali için yeterli bir çerçeve oluşturmaz. Bu rant, büyük olasılıkla yine tarım içindeki sınıf ve tabakalar (köylü, tefeci, tüccar) arasında paylaşılacaktır[62]. Ancak bu, genel olarak rant kuramının sanayi sermayesi ile tarım arasındaki bölüm ilişkilerini hiçbir surette kapsamadığı anlamında yorumlanmamalıdır. Bu temel soruna Ricardo'cu rant kavramının dışına çıkarak ve Marx'ın geliştirdiği *mutlak rant* kuramını inceleyerek yanıt aranmalıdır.

---

[61] Sosyalizmde farklılık trantı için bk. Strumilin (1958), (1961) ve (1967); Shkatov (1969); Khachaturov (1969) ve Bronshtein (1960).

[62] Açıkça görüleceği gibi, burada dolaysız ve kısa dönemli bölüşüm ilişkilerinden söz ediyoruz. Dolaylı etkileri de içeren bir uzun dönem çözümlemesinde, bütün bölüşüm kategorileri birbirlerini etkilerler. Örneğin, sanayinin iç dinamiklerini yok varsayan ve büyümeyi sadece tarımda ekilen alanın genişlemesi olarak gören dinamik Ricardo'cu modelde, tarım -içi rant / kâr çelişkisi ekonominin tümüne mal edilir ve farklılık rantı, sanayi kârları aleyhine gelişerek ekonomiyi durgun hale sürükler. Ancak bu, bizim yaklaşım ve sorunsalımızın tamamen dışında, büyüme modellerine bağlı olarak tartışılması gereken bir sonuçtur.

d. *Mutlak Rant*

En verimsiz ve marjinal toprakta hiç rant doğmaz mı? Veya, toprak parçaları arasında verim farklarının olmadığı hipotetik bir durumda, rant meydana gelmez mi? Toprakların tümünün henüz işlenmediği, toprak mülkiyetinin işletmeden ayrıldığı bir durumda, toprak mülkiyeti bir tekel oluşturacağı için, toprak sahibinin, toprağı işleme hakkını çiftçiye karşılıksız vermesi için hiçbir neden yoktur. Böylece en verimsiz toprak dahi sahibine bir rant getirir, marjinal toprağın rantı, farklılık rantından ayrı olarak tüm toprak parçalarına eşit olarak yansır. İşte bu, *mutlak rant*tır[63].

Kiracılık, kapitalist çiftçilik biçiminde gözleniyorsa, sermayesi üzerinden *sadece* ortalama kâr haddini getiren fiyatlar, kapitalistin tarıma sermaye yatırması için yeterli değildir; zira bu fiyat düzeyi çiftçiye, mutlak rant ödendikten sonra, net olarak ortalama kârın altında bir getiri sağlar. Bu, yeni topraklara yönelik tarımsal yatırımları engelleyen ve tarımın göreli teknolojik geriliğine sebep olan bir olgu olarak da yorumlanabilir[64].

Bu durumda tarımda yatırımlar, ürün fiyatları, normal kâra *ek olarak* mutlak rantı da içeriyorsa ve ancak bu halde gerçekleşecektir. Bu, mutlak rantı, fiyata eklenmeyen, ancak fiyattan ödenen farklılık rantından ayıran en temel özelliktir. Zira, mutlak rant böylece tarım ürünü fiyatlarına bir *eklenti* olarak ortaya çıkmış olur; farklı bir ifadeyle, tarım ürünü fiyatları, mutlak rantı içerdikleri için yükselmiş olurlar. Bu özellik mutlak rantın, farklılık rantından ayrı olarak tarım ile sanayi arasında bir bölüşüm ilişkisi olma sonucunu doğurur. Tarımsal fiyatların yükselmesi, kural olarak *kâr oranını* aşındırarak sanayi fiyatlarının düşmesi ile gerçekleşecektir. Böylece mutlak rant, tarım ile sanayi, toprak sahipleriyle kapitalistler arası bir artık paylaşma sürecini ifade eden talî bir bölüşüm ilişkisi sayılmalıdır. İstisnaî olarak sınaî ücretlerin daralmasıyla da karşılanabilir[65].

Mutlak rantın sınırları nedir? Teorik maksimum sınırı, kârların sıfıra ineceği düzey mi oluşturur?. Bu soruya Marx'ın, mutlak rantı, değerlerin fiyatlara dönüşümü çerçevesi içinde inceleyerek yanıt aradığını görüyoruz.

[63] Marx (1894, ss. 731–733); Hoell (1975, s. 41); Kautsky (1966, ss. 20–21); Lenin (1906, ss. 119 vd.)

[64] Marx (1894, ss. 732–735); Fine (1979, ss. 258–263).

[65] Marx (1894, ss. 739–740); Kautsky (1966, ss. 20–21).

Marx, tarımda sermayenin organik bileşiminin, çeşitli tarihsel ve (mutlak rantın da doğrudan doğruya katkı yaptığı) ekonomik sebeplerden ötürü sanayiden daha düşük varsayılabileceğini ifade ederek sorunu sunuyor. Böyle bir durumda, tarım ve sanayide eşit artı değer oranı ile oluşan *değer hesabı*, her iki kesimde eşit kâr oranı ile oluşan bir *fiyat hesabı* ile karşılaştırıldığında, tarımda üretim fiyatlarının değerlerin altında; sanayide ise değerlerin üstünde olduğu ortaya çıkacaktır. Bu ilk yaklaşımda değer ve fiyatlar mutlak rantı içermez.

Burada özetlenen dönüşüm sorununu, tamamen doğru olmasa dahi[66] en basit sunuş biçimini oluşturan Marx'ın çözüm yöntemi ve notasyonu[67] ile sayısal bir örnekle ifade edelim. Artı-değer oranının (s / v) her iki kesimde % 100; sermayenin organik bileşiminin ise sanayide tarımdan yüksek olduğu [$(c / v)_t \angle (c / v)_s$] bir *değer hesabı* ile başlayalım:

Değer Hesabı

	c	v	s	W
Tarım	75	25	25	125
Sanayi	85	15	15	115
Toplam	160	40	40	240

Kesimler arasında toplam sermaye (c+v) üzerinden kâr oranının eşitlendiği *üretim fiyatlarından* oluşan "kapitalist" bir model ise *fiyatlarla* hesaplanır. Marx, $\Sigma r = \Sigma s$, ve $\Sigma W = \Sigma P$ kabul ederek, ortalama kâr oranını, $i = s / (c+v) =$ % 20 olarak hesaba katıyor. Üretim fiyatları, $P = (1+i)(c+v)$ ilişkisi ile belirlenir.

Fiyat Hesabı

	c	v	r	P
Tarım	75	25	20	120
Sanayi	85	15	20	120
Toplam	160	40	40	240

[66] Marx'ın çözümünün teknik olarak yanlış olduğu, ancak bu yanlışın problemin ve sonuçların özünü zedelemediği, dönüşüm sorunu üzerindeki sonraki tartışmalarda gösterilmiştir.

[67] c,v,s,r,W ve P, sırası ile, değişmeyen sermaye, değişken sermaye, artı değer, kâr, değer ve üretim fiyatı; c / v sermayenin organik bileşimi; s / v artı değer oranı, s / (c+v) kâr oranıdır. (t) ve (s) alt-harfleri ise tarım ve sanayiyi simgeliyorlar.

Böylece, mutlak rantın olmadığı bir durumda, $P_t \angle W_t$ ve $P_s > W_s$ ilişkisi gösterilmiş olur. Farklı bir ifadeyle, tarım, kapitalist bir ekonomi içinde *normal* (rantsız) koşullarda yer alan bir üretim kolu olsa idi, kendi bünyesinden sanayiye (örneğimizde 5 birimlik) değer aktarmak durumunda kalacaktı.

Ne var ki, toprak mülkiyetinin tekelci niteliği sonunda, toprak sahiplerine tarımsal fiyatlara eklenerek finanse edilmesi gereken bir *mutlak rant* intikal eder. Marx'a göre, mutlak rantın (R) sebep olacağı fiyat artışının maksimum sınırı, değerlerdir. Yani, $P_t + R \leq W_t$. Örneğimizde, $R_{max.} = 5$ olur.

Mutlak Rantı İçeren Fiyat Hesabı (I)

	c	v	r	R	P
Tarım	75	25	20	5	125
Sanayi	85	15	15	–	115
Toplam	160	40	35	5	240

Örneğimizde, ilk aşamada, mutlak rant azamî sınırına çıkmış kabul ediliyor. Görüldüğü gibi (ücretlerin düşürülemeyeceği varsayılarak) mutlak rant, sanayi kesiminin kârları ve fiyatları düşürülerek "finanse" edilmektedir. Bu, yukarıda ifade ettiğimiz bölüşüm ilişkisini gösterir. Ancak, bu durum, yani I. hal, nihaî denge olamaz; zira, tarım ve sanayide kâr oranlarının eşitliği, sanayi aleyhine bozulmuştur. Her iki kesimde yeni ortalama kâr oranı olan % 17,5 'un gerçekleştiği durum nihaî dengeyi oluşturur:

Mutlak Rantı İçeren Fiyat Hesabı (II)

	c	v	r	R	P
Tarım	75	25	17,5	5	122,5
Sanayi	85	15	17,5	–	117,5
Toplam	160	40	35	5	240

Mutlak rant, böylece, ilk aşamada, *sadece* sanayi sermayesinin kârını düşürdüğü halde; bu, genel kâr oranlarının eşitlenmesine bağlı olarak kapitalist çiftçilerin de kârlarını azaltıcı etki yaratacaktır. Böylece, tarım fiyatlarındaki ilk artış tamamen korunamayacak, örneğimizde, denge fiyatlar, değer (125) ile üretim fiyatı (120) arasında bir noktada oluşacaktır. Ancak, fiyat ilişkilerinin, mutlak rant nedeniyle tarım lehine değiştiği kesindir. Marx, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu değiş-

menin hiçbir zaman $P_t > W_t$ ilişkisini doğuracak boyutta olamayacağını ileri sürmektedir. Mutlak rantın, W_t–P_t aralığını ne kadar dolduracağı, "arz ve talep arasındaki ilişkiye"[68]; farklı bir ifadeyle toprak sahipleri arasındaki rekabet ile kapitalistler arasındaki rekabetin göreli güçlerine; kısacası egemen sınıflar arasındaki güç dengesine bağlılıdır[69]. $(\min / v)_t \geq (c / v)_s$ durumu geçerli ise, Marx'a göre, mutlak rant doğamaz.

Mutlak rantın azamî sınırlarını iki kesim arasındaki teknolojik farklarla belirleyen, hatta varlık koşulunu tarımda sermayenin organik bileşiminin sanayiden düşük olmasına bağlayan ve mutlak rantın varlık nedeni ile ilgili açıklama ile görünüşte çelişen bu savın kuramsal dayanakları Marx tarafından geliştirilmemiştir. Güçlüğün, Marx'ın dönüşüm sorununa getirdiği çözüm biçiminden, örneğin değer sisteminde paraleli bulunmayan tamamen yeni bir kategorinin (rantın) fiyat sisteminde yer almasından geldiğini sanmıyoruz. Zira, Tribe'ın ileri sürdüğü savın aksine, "değeri olmayan, fakat fiyatı olan bir *mal*" olarak *toprak*[70] bu hesapta yoktur; hesaba, sadece fiyat sisteminde varolması mümkün olan bir *artık kategorisi* girmektedir. Örneğin faiz gibi ele alınabilecek olan bu kategori, kârlardan indirim yapılarak, $\Sigma P = \Sigma W$ eşitliğinin sağlanmasına engel getirmez. Ve bu nedenle, değer sisteminde yer almaması, mutlak ranta, mantıkça, sadece $\Sigma r = 0$ ile tanımlanan bir azamî sınır getirebilir, o kadar.

Buna karşılık Fine, mutlak rantın, $(c / v)_t \angle (c / v)_s$ alanında varolabilmesini, bu rant kategorisi ile, Marx'ın "farklılık rantı II" diye adlandırdığı ve toprağı iyileştiren yatırımlar sonunda ulaşılan "entansif sınır"ın altındaki işletmelerde doğan rant türü arasındaki ilişkiyle açıklıyor. Fine'a göre, mutlak rant, "farklılık rantı II"yi aşamaz; aşacak olursa kapitalistler yeni toprak kiralayarak üstlenecekleri masraf (rant ödemesi) yerine, mevcut topraklarda yoğun tarıma yönelik yatırım yaparak, yani $(c / v)_t$'yi artırarak daha optimal bir noktaya ulaşabilirler. Böylece, $(c / v)_t$ ile mutlak rant arasında fonksiyonel bir ilişki kuran yazar, sermayenin organik bileşiminin yükseltilmesinden doğan ilave kârın, tarımda değer–fiyat farkına eşit olacağını da formel olarak kanıtlıyor. Değer–fiyat farkı ortadan kalktığı an, tarımsal yatırımlar sınaî yatırımlarla eşit kâr sağlayacağı içi "farklılık rantı II" de

[68] Marx (1894, s. 744).

[69] *Ibid.*, s. 740; Bradby (1975, ss. 142–143); Amin (1977, ss. 22–26); Vergopoulos (1977 a, ss. 77 vd.).

[70] Tribe (1977).

yokolmuş olur. Mutlak rant, farklılılık rantı II'yi aşamayacağına göre, $(c / v)_t = (c / v)_s$ noktasında her iki rant türü birden ortadan kalkar[71].

Oldukça ilgi çekici bir açıklama olmasına rağmen Fine'ın yaklaşımı mutlak rant kavramını Marx'ın geliştirdiği biçimden farklı kullanmaktadır. Bizce Marx, toprak mülkiyetinin tekelci niteliğine dayandırdığı mutlak rant kavramını bir "tekel fiyatı" olarak yorumlamak istememekte ve bu rant nedeniyle meydana gelecek fiyat artışlarına bu nedenle ve yapay olarak bir üst-sınır koymaya çalışmaktadır. Güçlüğün kaynağı buradadır.

Gerçekten de Marx, tarım ürünlerinde fiyatların değerleri aşabileceğini kabul ediyor; ancak böyle bir durumda "rant, sadece fiilî bir tekel durumuna dayandırılabilecektir. Bu da ne üretim fiyatı, ne de malların değerleri tarafından belirlenmez; alıcıların gereksinmeleri ve ödeme güçlerine bağlıdır. Bunun çözümlenmesi, piyasa fiyatlarının gerçek hareketlerini ele alan rekabet kuramına düşer."[72] Ne var ki, bizce, mutlak rant, burada sözü edilen tekelci fiyat çözümlemesinin tam üstüne oturmaktadır. Mutlak rantın, bir tekelci durumdan doğduğu kabul edildikten sonra, toprak sahiplerinin, tarım ürünlerinin fiyatları değerlerine eşit olduğu noktadan sonra, pazarlık güçleri imkân verse dahi, rantı artırmaktan kaçınmaları beklenir mi? Yukarıdaki sözlerinin de gösterdiği gibi, Marx, bu düzeyi aşan bir rantın mümkün olabileceğini; ancak, o noktadan sonra *mutlak ranttan değil, tekel fiyatından* sözedilmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu ayrımın fazla yararlı olduğunu sanmıyoruz; aksine, yapay olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle, mutlak rantın, ek toprakları üretime çekebilecek sıfıra yakın asgarî bir düzeyle, kârları sıfıra indiren bir azamî düzey arasında herhangi bir noktada oluşabileceğini; fiilî düzeyin ise, toprak arz ve talebi, kapitalistler ve toprak sahipleri arazındaki, yani sınıf-içi rekabetin göreli durumu, farklı bir deyişle bu iki sınıf arasındaki güç dengeleri tarafından belirleneceğini savunuyoruz.

Bu noktada ana sorunumuza dönebiliriz: Farklı üretim ilişkileri ve tarım yapıları içinde mutlak rantın kaderi değişir mi? Bu sorun, farklılık rantına ilişkin sorudan daha önemlidir; zira , mutlak rantın sanayi sermayesine ve genel olarak kapitalizmin gelişimine bir ayak bağı olduğu, kârlarla bir karşıtlık ilişkisi içinde olduğu yukarıda belirtildi. Dolayısıyla mutlak rantı tasfiye eden bir kapitalist ekonomi, sanayi-

[71] Fine (1979, ss. 258-263).

[72] Marx (1894, s. 746). Ayrıca bk. Hoell (1975, s. 44); Tribe (1977, ss. 77, 80-87); Fine (1979, ss. 269-273).

nin ve genel olarak sermayenin lehine bir çözümü gerçekleştirmiş olacaktır.

Tarımda özel toprak mülkiyetinin korunduğu, ancak mülk sahiplerinin kapitalist çiftçi olabildikleri bir durum mutlak rantı tasfiye etmez; sadece toprak sahipleri yerine kapitalist çiftçiye rantın intikalini sağlar. Zira bu durumda kapitalist çiftçi mutlak rantı gerçek bir *alternatif maliyet* olarak telâkki eder. Bu bedeli satış fiyatından elde edemediği an, toprağını kiraya vererek rantı; sermayesini tarım-dışına yatırarak normal kârı elde etme yolunu tutacaktır. Dolayısıyla toprak mülkiyeti (ve buna bağlı olarak kiralama -kiraya verme özgürlüğü) kapitalist çiftçilikle birlikte oldukça mutlak rant sanayi sermayesi aleyhine bir fiyat marjı olarak varolacaktır.

Öte yandan, toprakta özel mülkiyetin lâğvedildiği, ancak kapitalist çiftçiliğin serbest olduğu bir durumda mutlak rant, bir alternatif maliyet (ve dolayısıyla fiyat artırıcı bir etken) olmaktan çıkar. Ancak bunun hipotetik bir durum olduğu açıktır[73]. Buna karşılık tarımda küçük meta üretiminin yaygın olduğu bir yapı, mutlak rantı ortadan kaldırarak sanayi sermayesi açısından toprak mülkiyetinin *fiilen* lâğvedilmesi anlamına gelir[74]. Bunun nedeni açıktır. Mutlak rantın, fiyata bir eklenti olarak oluşmasına imkân veren ana ekonomik mekanizma, tüm üretim kollarında eşit kâr oranı arayan sermayenin tarıma girmesidir. Böylece, tarımsal fiyatlar, normal kâr + rant, unsurlarını içerir. Önceki bahislerde uzun uzadıya tartışıldığı gibi küçük üretici ise, sermaye kavramından, dolayısıyla sermaye üzerinden eşit kâr arayan bir davranış normundan yoksundur. Küçük üretici kendisi dışında oluşan tarımsal fiyatları reddetme seçeneğine de sahip değildir. Bu koşullar altında rant onun için hiçbir zaman fiyata *eklenebilecek bir alternatif maliyet* olamaz; fiilen ödenen (aynî veya parasal) kiralar ise, net hasıladan yapılan indirimlerdir. Kesim III'teki bölüşüm şemasının unsurları burada da geçerlidir. Dolayısıyla, küçük meta üretiminin yaygınlığı, tarımsal fiyatların mutlak rant içererek şişmesini önler; tarım-sanayi fiyat ilişkileri de kapitalist bir tarım yapısına kıyasla sanayi sermayesi lehine dönmüş olur.

Bu sonucun, feodal rantla ilgili yukarıdaki saptamalarımızla tam bir paralellik içinde olduğuna dikkati çekmekte yarar vardır. Sorunu biraz daha genel bir çerçeve içinde düşünecek olursak, şu genelleme-

[73] Marx (1894, s. 733).

[74] *Ibid.*, s. 785; Vergopoulos (1977a, ss. 186 vd.) ve (1977b, ss. 89-90); Amin (1977, s.41).

yi yapabiliriz: Tarım ürünleri pazarlamasının (tüccar aracılığıyla da olsa) küçük üreticiler tarafından yapıldığı yapılarda, toprak kirası, köylünün net hasılasından ödenir; fiyatın bir unsuru olarak hesaplanabilir; ama, fiyata eklenmez. Buna karşılık özel toprak mülkiyetinin kapitalist çiftçilikle birleştiği tarım yapılarında, rant fiilî bir ödeme, ya da bir alternatif maliyet olarak fiyata eklenir; dolayısıyla sermaye tarafından (kârlardan) ödenir. Bu sonuç, kapitalist bir biçimde örgütlenen bir tarım yapısının, kapitalizmin gelişimine ayak-bağı olabileceğini; buna karşılık küçük üreticiliğin sermaye bakımından bu handikapı içermediğini gösteriyor.

Bu noktada çözümlemelerimizi bir adım daha ileri götürmemiz ve tarımda küçük üreticiliğin kapitalizmle uzlaşma imkânlarını, sorunu kapitalist çiftçilik açısından ele almış olan rant kuramı dışında ve doğru doğruya tartışmamız gerekecektir. Rant kuramı, esas olarak, "büyük toprak mülkiyeti + kapitalist çiftçilik, kapitalist gelişmeyle niçin uzlaşmaz?" sorusuna yanıt ararken; şimdi, aynı sorunu doğrudan doğruya, "köylü tarımı kapitalist gelişmeyle nasıl ve niçin uzlaşır?" sorusunu yanıtlamaya çalışarak inceleyeceğiz.

2. Küçük Üretiçilk ve Kapitalist Birikim

a. Küçük Üreticilik ve Göreli Fiyatlar

Rant kuramı üzerindeki çözümlemeler, bizi, kapitalist üretim ilişkisi ve özel toprak mülkiyeti üzerinde örgütlenmiş bir tarım yapısının, sanayi kesimi aleyhine yarattığı fiyat ilişkileri sonunda, tarım dışında kapitalizmin gelişimine ayak-bağı olabileceğini gösterdi. Özellikle mutlak rant kavramının dikkatli bir incelemesi, bu rantın, küçük meta üretiminin yaygınlaşması halinde fiilen tasfiyeye uğrayacağını; dolayısıyla tarım-sanayi fiyat ilişkilerinin böyle bir yapıda kapitalist tarımdaki ilişkilere kıyasla tarım aleyhine döneceğini gösterdi. Bu dönüşümün sadece rant etkisine bağlı olmadığını gösteren çeşitli başka kuramsal öneriler bu çalışmanın önceki kesimlerinde ileri sürülmüştür. Köylünün, "aşırı emek" ve "asgarî tüketim"e yönelik davranışsal özelliklerinin, kapitalist çiftçinin kabul edeceğinden çok daha düşük fiyatlara razı olmasına imkân sağladığı; farklı bir ifadeyle küçük meta üretiminin sadece rantı değil, sermayenin ortalama kârını da içermeyen fiyatlarla varlığını sürdürebileceği hususu, çeşitli biçimlerde Marxist ve popülist yazarlarca savunulmuş bir tezdi. Marx'ın sözleriyle: "Köylü işletmecinin toprağını işlemesi...için normal kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi tarım ürünlerinin piyasa fiyatının kendisine ortalama

kârı verecek, hele bu ortalama kârın üzerine rant biçiminde sabit bir fazlayı getirecek düzeye yükselmesi; dolayısıyla, piyasa fiyatının, ürünün değeri veya üretim fiyatı düzeyine çıkması gerekmemektedir. Küçük köylü toprak mülkiyetinin yaygın olduğu ülkelerde buğday fiyatlarının, kapitalist üretim biçiminin varolduğu ülkelere göre daha düşük olmasının sebeplerinden biri budur. En elverişsiz koşullarda çalışan köylülerin artı emeğinin bir bölümü, topluma karşılıksız olarak bağışlanmış olur... Bu düşük fiyat, üreticilerin yoksulluklarının sonucudur; [düşük] emek verimliliklerinin değil."[75].

Bu, küçük üreticinin, sadece aile emeğinin yeniden üretilmesini ve maddî üretim giderlerinin karşılanmasını sağlayan fiyatlarla tarımdışı kesimle mübadele ilişkilerinini sürdürebileceğini göstermektedir. Böyle bir durum, üretim araçlarına hukuken sahip olan toprak emekçisinin, fiyat ve bölüşüm ilişkileri bakımından sermayeye karşı fiilen "ev işçisi", "yarı-proleter" statüye dönüşmesi anlamına gelir[76]. Tarımdışı kapitalizmin gelişme imkânları bakımından bunun olumlu bir çerçeve oluşturacağı kuşkusuzdur. Tarım ürünlerinin, alternatif örgütlenme biçimlerine kıyasla, göreli olarak ucuzlaması, tarım- dışı sermaye birikimi için elverişli koşulların oluşması anlamına gelir. Tarihi boyunca, sanayi sermayesinin ana sloganlarından birini oluşturan, "tarım ürünlerinde ucuzluk!", bir yandan gıdayı, dolayısıyla ücret mallarını ucuzlatarak sanayideki parasal ücretlerin düşük tutulmasına imkân veren; öte yandan sanayinin tarımsal girdilerinin maliyetini düşürerek veri fiyatlarda kâr marjlarını yükseltebilen etkileri nedeniyle yeğlenir. Alternatif tarımsal örgütlenme biçimlerinde rant ve fiyat çözümlemesinin bizi getirdiği sonuç budur.

Bu çözümün bir *eşitsiz değişim* çözümü olacağını[77], ampirik kanıtlara gerek olmadan ileri sürebiliriz. Zira, sadece üretim maliyetini (aile emeğinin yeniden üretilmesi için gerekli "ücret fonu" dahil) karşılayan bir *fiyatın*, tarım ürünleri *değerinin* altında olduğu, normal koşullarda, varsayılabilir. Bu, tarımdan tarım-dışına değer aktarımını sağlayan *eşitsiz* bir mübadele anlamına gelir. Eşitsiz değişimin olmaması için tarımsal verimliliğin, üretim maliyetlerini karşılayamayacak kadar düşük olması gerekir ki, çağdaş koşullarda bu beklenemez.[78].

[75] Marx (1894, s. 786). Keza, Chayanov (1966, s. 239).

[76] Amin (1977, ss. 41-43); Faure (1977) ve (1978, ss. 44-59, 85-92); Rey (1977, ss. 40-44); Vergopoulos (1977a), (1977b) ve (1978).

[77] Vergopoulos (1978, ss. 449-450).

[78] Marx'ın "köylü tarımındaki düşük fiyat, üreticilerin yoksulluklarının sonucudur; emek verimliliklerinin değil..." (1894, s. 786) ifadesi, aynı doğrultuda bir yargıdır ve yakın yılların *eşitsiz değişim* tartışmalarının habercisi olan bir sav olarak değerlendirilebilir.

Yukarıda ortaya koyduğumuz kuramsal savları bazı tarihî olguların da desteklediği ileri sürülmektedir. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da ağır, fakat kararlı bir gelişme gösteren kapitalist çiftçiliğin, tarımsal fiyatlarda göreli ve mutlak düşmelerle karşılaşınca, özellikle 1929 bunalımı sonrasında geniş tarım alanlarını bir daha dönmemek üzere aile işletmelerine terkettiği saptanmıştır[79]. Tamamen elverişsiz fiyat koşullarına rağmen ve bunalım dönemlerinde sistemin fizikî olarak ayakta durması için zorunlu olan tarım girdilerini pazarlamaya devam eden aile işletmelerinin, kapitalizmin sadece işleyişine değil, bekasına dahi önemli katkılarda bulunduğu inkâr edilemez.

"Küçük üreticiliğin tarımda fiyatları düşük tuttuğu" savı, bazen, *çiftçinin eline geçen* fiyatların düşüklüğünü açıklamak için kullanılır. Aslında tüketicinin ödediği fiyatlarla, üreticinin elde ettiği fiyatlar arasındaki marjın, tarım, küçük meta üretimi biçiminde örgütlendikçe büyük olacağı; kapitalist bir örgütlenmede ise daralacağı doğrudur. Bu, kapitalist çiftçinin, ticarî sermayeye karşı, köylüye göre daha güçlü olması ile açıklanabilir. Ancak bu olgu, tarım–sanayi fiyat ilişkilerini etkilemez; bir tarım için bölüşüm sorunudur ve net hasılanın (Kesim III'deki bölüşüm şemasının terimleriyle) ticarî kâr, faiz, kira, tarımsal kâr, ücret ve küçük üretici geliri arasında paylaşımıyla ilgilidir. Nihaî fiyatlar içinde, ticarî marjla küçük üretici (veya tarımsal kâr) marjının göreli payları, bu fiyatı esasen ödeme durumundaki tarım–dışı kesimi ilgilendirmez. Ticarî sömürünün yoğunluğu nedeniyle küçük üretici payının, yani çiftçinin eline geçen fiyatların düşüklüğünün tarım–dışına yansıyacağı, dolayısıyla sanayi sermayesinin lehine bir durum yaratacağı *a priori* olarak söylenemez. Bir kez daha rant çözümlemesinin terimlerine dönecek olursak, buradaki durum, *farklılık rantına*, tarım – içinde tüccar ve tefeci tarafından el konarak nihaî fiyatlar değişmeden çiftçinin eline geçen fiyatların düşürülmesine benzetilebilir. Bunun, *mutlak rantın*, dolayısıyla *sanayinin ödediği* tarımsal fiyatların düşmesinde olduğu gibi, kapitalist birikimin lehine bir durum yarattığı söylenemez.

Rant ve eşitsiz değişim kavramları çevresinde şimdiye kadar yaptığımız açıklamalar, böylece, tarım–dışı kapitalizmin gelişimi için, küçük meta üretimine dayalı bir tarım yapısının, kapitalist çiftçiliğe kı-

[79] Friedmann (1978b, ss. 568-570, 582-585); Vergopoulos (1977, s. 267). Büyük bunalımın Türkiye tarımındaki mülksüzleşme süreçlerini hızlandırıp hızlandırmadığı ise tartışmalıdır. Bu sorun üzerindeki farklı yorumlar için bk. Silier (1979, ss. 78-84).

yasla daha elverişli göreli fiyatlar yaratacağını kuramsal düzeyde göstermiş oluyor.

b. *Küçük Üreticilik ve İşgücü Piyasası*

Kapitalist sanayileşmenin, tarım / sanayi fiyat ilişkilerinin dışında nesnel gereksinmeleri de vardır. Bunların başında, işgücü piyasasının sermaye lehinde nesnel koşullar taşıması söylenebilir. Küçük üreticiliğin, *ucuz buğday → düşük parasal ücretler → yüksek kâr* ilişki zincirine yaptığı katkıya yukarıda değindik. Ancak, köylü tarımının, tarım–dışı işgücü piyasası üzerinde bunun dışında olumlu etkileri de olabilir.

İlk bakışta küçük üreticiliğin işgücü piyasası üzerindeki etkilerinin sermaye birikimi açısından olumsuz olması beklenirdi. Mülksüzleşmemiş bir köylü nüfusun, sanayileşme için gerekli emek arzını yeterince sağlayamayacağı, özellikle ücretleri baskı altında tutacak bir yedek emek ordusu oluşturamayacağı düşünülebilir. Sanayileşme sürecinin ilk aşamalarında, tarım kesiminin ana işlevlerinin başında, tarım–dışına pompalanacak bir emek fazlasının yaratılması gelir. Tarımda mülksüzleşme, bu nedenle, ilkel sermaye birikiminin özü olarak görülmüştür[80].

Ne var ki en azından çağdaş azgelişmiş ekonomiler açısından işgücü piyasası koşullarının ve emek fazlasının örneğin İngiltere'de köylü nüfusun kitlevî mülksüzleştirilmesiyle gerçekleştirilen ilkel sermaye birikimi koşullarından önemli ölçülerde farklı olduğunu saptamak mümkündür. Azgelişmişlik iktisadının tartışma alanı içine giren çeşitli nedenlerle, *tarım–dışında* üretken olmayan ve örgütlenmemiş faaliyetlerde barınan aşırı şişkin bir "marjinal" nüfus, bir emek fazlası vardır. Bu unsurlar, kapitalist kesimler ve özellikle sanayi sermayesi için bir "yedek emek ordusu" işlevini, tarımda mülksüzleşmeyi zorlamadan görecek durumdadırlar.

Kentlere yığılmış ve büyük bir kısmıyla örgütlü işgücü piyasasını kuşatmış bulunan fazla nüfusun, kapitalist bir ortamda varolabilmesi, yaşayabilmesinin nedenleri araştırıldığında, bunların yarı–köylü nitelikleri temel açıklayıcı nedenlerden biri olarak ortaya çıkar. Farklı bir ifadeyle, kırsal kesimde köylü işletmesi varlığını sürdürürken, tasfiyeye uğramadan kendi bünyesindeki fazla emeğin bir kısmını, özellikle genç ve erkek nüfusu, tarım-dışına pompalayabilmektedir. Kente düzenli

[80] Marx (1861, Bölüm XXVI–XXXII); Faure (1977, s. 54) ve (1978, ss. 44–45); Stavenhagen (1975, s. 224).

iş bulması gerekmeden gidebilen, marjinal faaliyetlerde bir süre bir hayat alanı bulabilen bu nüfus, işsizlik ve bunalım anlarında ricat edebileceği bir sığınağa, yani köylü işletmesine sahip olduğu için, tarım dışına rahatça kayabilme cüretini gösterebilmektedir[81]. Böylece aile emeğinin köyde kalan bölümünün tüketimi (kadınlar, küçükler, yaşlılar) tarımsal kesimden ve köylü işletmesi içinden karşılanırken, diğer bölüm (yetişkin erkeklerden bazıları) tarım-dışı kesimden elde ettiği gelirlerle yaşantılarını sürdürebilmektedir. Bu durum, işgücü piyasasında ücret oluşumunda belli özellikler yaratır.

Bu özellikleri en aşırı biçimde içeren bir örnek aydınlatıcı olacaktır: Güney Afrika'da ve Portekiz'in Afrika sömürgelerinde, sözünü ettiğimiz piyasa koşulları yapay olarak ve cebir yoluyla yaratılmıştır. Geçimlik tarımla uğraşan küçük üretici nüfusun tarımsal bölgelerden (G. Afrika'da "bantustan" adını alan birimlerden) ayrılması Beyaz yönetimlerce yasaklanmış; sadece, sanayi ve madencilik merkezlerinde ihtiyaç duyulan sayıda işçi, kırsal bölgelerdeki erkeklerin arasından, bir çeşit göçmen işçi statüsüyle üretim merkezlerine sevkedilmiştir. Bu "kapitalist" üretim ilişkisinde, ücret, işçinin *birey* olarak ve üretim merkezinde faal olarak kaldığı sürece geçimini sağlayacak düzeyde oluşur. İşgücünün tamamen mülksüz ve özgür olduğu bir durumda işçi *ailesinin* yeniden üretilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için gereken kullanım değerlerini karşılaması gereken ücret; köylü işletmesi ailenin bir kısmını "finanse" ettiği sürece çok daha düşük düzeyde oluşabilmektedir.[82].

Kapitalist üretim biçiminin saf bir türünde, ücretin, asgarî olarak işgücünün değerine eşit olması gerekir. İşgücünün değeri ise, işçinin ve ailesinin (kültürel unsurları ve tarihî bir trend faktörünü de içermek üzere tanımlanabilecek olan) geçimini ve yeniden üretimini sağlayacak kullanım değerlerinden ve böyle bir düzeyde oluşur. İşçi ailesi, birey olarak işçiden ayrı olarak, Afrika modelinde olduğu gibi, köylü işletmesi bünyesinde kalıyorsa, ve köydeki bireylerin zorunlu tüketimi (ü),

[81] Şenyapılı (1978)'nın marjinal nüfus üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, İstanbul'un göreli olarak eski bir gecekondu semti olan Gültepe'deki nüfusun %56'sı kente göçerken ailelerini almadan gelmişler (s. 87) ve yeni gelenlerin önemli bir bölümü akrabalarının yanına yerleşebilmişlerdir (ss. 82-87). Ailelerin % 21'i köylerine para yollamakta; % 9'u köyden para getirmekte; % 75'i sık sık veya arada bir köylerine gitmekte (ss. 158-160); kısacası kırsal kesimle yoğun toplumsal ve ekonomik ilişkiler süregelmektedir.

[82] Wolpe (1979. ss. 160-168); O'Brien (1974, ss. 27-31); Ayrıca: Campbell (1977, ss. 748 vd.); Cliffe (1977, ss. 200-206).

köylü tarımından karşılanıyorsa, sanayide kapitalistin bireysel işçiye ödediği ücretin (w), işgücünün değerinden az olması mümkün olur:

$$v = w + ü; \qquad w \angle v$$

Böylece, normal koşullarda kapitalist tarafından ödenecek ücretle karşılanması gereken işçi *ailesinin* yeniden üretim giderleri; yani yaşlıların, kadınların, çocukların tüketim ve bakımı, kapitalist üretim ilişkisinin *dışından* karşılanır. Köylü işletmesinin bünyesinde harcanan üretken emek, böylece, aslında kapitalistin el koyduğu *ücretsiz emek* sayılabilir[83].

Köylülüğün tamamen mülksüzleşmesine dayanan İngiliz-tipi bir ilkel birikim modeli, işgücü piyasasında ücretlerin *işgücünün değeri düzeyinde* oluşmasını sağlayacak nesnel koşulları sağlamıştır. Bu durumda ücret, işgücünden başka satacak hiçbir malı olmayan mülksüz işçi sınıfının, *aile olarak* yeniden üretimini karşılamak zorundadır. Buna karşılık köylü işletmesi tasfiyeye uğramadan tarım-dışına emek pompalayan bir model, bir yandan bu kesimde üretken olmayan emek fazlalarının barınabilmesine imkân sağlayarak işgücü piyasasında sermaye lehine nesnel koşullar yaratır; öte yandan ailenin bir bölümünün tüketimini sistematik olarak köylü işletmesinden karşılayarak ücretin alt sınırını *işgücünün değerinin altına* çekebilir. Bu durumun, sermaye açısından, tam mülksüzleşme modeline göre daha elverişli koşullar yarattığı söylenebilir. Öte yandan, bu türden bir ekonomik ve toplumsal yapının, kentli emekçi nüfusa ve hatta doğrudan doğruya işçi sınıflarına çok güçlü küçük burjuva ve lumpen damgalar vurduğu; buna ek olarak içerdiği göreli esneklik unsurlarının da katkısıyla, etkili sınıf bilinçlenmelerine ve sınıf kavgalarına yol açmayan dengelere yöneldiği ve bu nedenlerle sistemin işlerliğine ve bekasına hayatî katkılar yaptığı da söylenebilir.

En aşırı biçimi Afrika "bantustan" modelindeki gibi mekanizmalarla gerçekleştirilen bu türden bir çerçeve, sömürge statüsünü aşmış çağdaş azgelişmiş ekonomilerde piyasa ilişkilerinin sağladığı yarı-özgür koşullar içinde önemli değişikliklere uğrayacaktır. Yukarıdaki saptamalardan acele genellemelere gitmek sakıncalı, hatta tehlikeli olabilir. Ancak, bunlardan hareketle ihtiyatlı iki önermenin ortaya atılabileceği kanısındayız: İlk olarak, çağdaş azgelişmiş ekonomilerde, tarım dışındaki emek fazlasının, tarımda tam mülksüzleşmeye ihtiyaç duy-

[83] Bradby (1975, ss. 129, 151); de Janvry ve Garramon (1977, ss. 209-210, 215); Frobel et. al. (1976, ss. 159-160); James (1975, ss. 25-34); Stavenhagen (1975. s. 224).

mayacak kadar yüksek olduğu söylenebilir. İkinci olarak, tarımda küçük mülkiyetle bağları süren bu türden (ve özellikler taşıyan) bir emek fazlasının, tarım-dışı işgücü piyasalarında, sermaye lehine bazı nesnel durumlar yaratması beklenebilir. Bu önermelerden hareket eden, "işgücünün değeri ile ücret arasında bir fark oluşmasını sağlayan köylü işletmesindeki ücretsiz emeğe sermaye el koyar!" biçiminde özetlenebilecek sav ise, üzerinde kuramsal ve ampirik olarak çalışılması gereken ve en azından hafife alınmaması gereken bir tez olarak değerlendirilmelidir.

c. *Kapitalizm-Öncesi Üretim İlişkilerinin Kapitalist Sistemle Eklemlenmesi*

Şu ana kadar ortaya çıkan tablo, tarımda küçük meta üretiminin, tarım dışındaki kapitalist üretim ilişkileriyle; hatta kapitalist bir sosyo-ekonomik kuruluşla işlevsel bir uyum içinde yanyana yaşayabileceğini ortaya koyuyor.

Bu "işlevsel uyum"u nasıl nitelendirebiliriz? "Köylü tarımının bir pre-kapitalist biçim olmayıp, tamamen kapitalizmle bütünleşmiş bir biçim olduğu"[84] ifadesinin simgelediği bir yaklaşım, kapitalizmle bütünleşmesine rağmen, bir pre-kapitalist üretim biçimi olan küçük üreticiliğin *farklılığını* çözümlemeye imkân vermez ve bu yüzden yanlıştır. Zira, sözünü ettiğimiz farklılık, hem kapitalizmle bütünleşmenin özel mekanizmalarını, hem de tarım-içi bölüşüm, sömürü ve sınıf ilişkilerini belirlemektedir; bu üretim biçiminin "kapitalizmle bütünleştiği için pre-kapitalist bir biçim olmadığı" savından sonra atılacak küçük bir adım, piyasaya yönelik köylü tarımının doğrudan "kapitalist bir tarım" olduğu yargısına ulaştıracaktır. Kanımızca bu "küçük adım" sonunda ulaşılan böyle bir yargı, hem kuram, hem pratik düzeyinde vahim sonuçlar doğurur.

Bunun yerine, belli bir üretim biçiminin egemen olduğu bir sosyo ekonomik kuruluşta, farklı üretim ilişkilerinin yanyana yaşayabileceği önerisinden hareket etmek daha sağlıklı görünmektedir. Bu "yanyana yaşama", geçiş toplumlarında istikrarsız bir biçimde meydana gelir; eski üretim ilişkileri, toplumsal gelişmeye karşı ayak-bağı olurlar ve bu yüzden tasfiyeye uğramaya mahkûmdurlar. Buna karşılık, farklı üretim ilişkilerinin birbirleriyle ve egemen üretim biçimiyle olumlu ve istikrarlı bir eklemlenmesi de söz konusu olabilir. Böyle bir durumda "eski" görünüşlü ve egemen olmayan üretim ilişkilerinin, sosyo-eko-

[84] Vergopoulos (1978).

nomik kuruluşa uyumlu bir biçimde kaynaştığı, sistemin işlerliğine kendi özel biçimleri içinde katkılar yaptığı söylenebilir. İşte tarımda küçük meta üretiminin, kapitalist bir sistem içindeki yerini ve işlevlerini bu çerçevede "uyumlu bütünleşme ve eklemlenme" olarak nitelendirmek bize daha doğru gelmektedir.[85]

Kapitalizmle küçük üreticiliğin bu olumlu ve işlevsel uyumunu, dünya ekonomisi düzeyine de intikal ettirebilir miyiz? Farklı bir ifadeyle, dünya kapitalist sisteminin işlerliğini sağlamada çevre ülkelerinin tarım yapısı içinde kapitalist üretim ilişkileri yerine küçük meta üretiminin yaygın olmasının olumlu katkıları olabilir mi?

Bu soru, bizce, ülke ekonomisi içindeki farklı üretim biçimlerinin eklemlenmesi ile özdeş bir sorunsal içinde yer almamaktadır. Zira, burada sözü edilen *dünya kapitalist sistemi*, bir üretim biçimi, bir sosyo-ekonomik kuruluş değildir. İşleyişini belirleyen merkez ülkelerde kapitalist üretim biçiminin egemen olmasından ötürü "kapitalist" sıfatının kullanıldığı; ancak bunun ötesinde üretim değil, dolaşım (piyasa) süreçleri düzeyinde tanımlanan bir dünya sistemidir. Kısacası, sistemi tanımlayan, uluslararası düzeyde geçerli olan bir piyasa mekanizmasıdır. Farklı gelişme düzeylerindeki ülke ekonomileri ve bazen farklı ulusal üretim biçimleri birbirleriyle kapitalist dünya sisteminin piyasa süreçleri içinde karşı karşıya gelirler. Bu ulusal sosyo-ekonomik kuruluşları oluşturan üretim ilişkileri de, ulusal ekonomiler aracılığıyla dünya ekonomisine eklemlenirler. Böylece dünya ekonomisi, kapsadığı ulusal ekonomileri oluşturan çok çeşitli üretim ilişkilerini ve bunların içinde yer alan sosyal sınıf ve tabakaları, dünya çapında bir sermaye birikiminin eğilim ve kanuniyetlerine uygun bir biçimde ve belli bölüşüm-sömürü ilişkileri oluşturacak biçimde karşı karşıya getirmiş olur.

Dünya ekonomisinin *çevre*lerini oluşturan ülkelerin tarımında küçük meta üretiminin veya kapitalist çiftçiliğin yaygınlığı bu çerçeveyi nasıl etkiler? Sorunu, dış ticarette eşitsiz değişim kuramı içinde ele almak mümkündür. Dünya piyasaları için üretilen tarım ürünlerinde, Marx'ın dediği gibi, düşük fiyat, "üreticilerin yoksulluklarının sonucu"[86] ise, ve üreticilerin yoksulluğu, fiyattan kâr ve rant elde edemeyen bir köylü üretiminden doğuyorsa, uluslararası ticarette eşitsiz değişimin ve dolayısıyla ham maddeci ülkelerden sanayici ülkelere sürekli

[85] Rey (1973); Amin (1977) ve çok berrak olmamakla birlikte Faure (1978') bu görüştedirler.

[86] Marx (1894, s. 786).

ve sistemli artık aktarımının nesnel çerçevesi doğmuş olur.[87]. Bu çerçeve içinde sanayi ürünleri kapitalist üretimden elde edilir ve fiyatları üretim maliyetleri dışında en azından[88] "normal" kâr oranını da içerir. Buna karşılık tarım ürünü ihraç eden azgelişmiş ülkelerde tarım ürünü fiyatları sadece üretim giderlerini içerir. Bu üretim giderleri, bir bölümü ithal malı olan maddî tarım girdileri ile, küçük üreticinin kendisini yenilemesi için yeterli (geçimlik ve çoğu kez piyasa ücretinin altında oluşan) "ücret fonu"ndan oluşur. Fiyat ilişkileri böylece temelden bir eşitsizlik içermiş olur ve böylece oluşan eşitsiz değişimin ardında pre-kapitalist bir tarım yapısı yatar.

Ancak bu sonuç üreticinin (çiftçinin) eline geçen fiyatlarla yapılan bir çözümlemeye dayanır. Tarım ürünlerinin *birim ihraç fiyatları* ile *çiftçinin eline geçen fiyatlar* arasına, ihracatçı ülkenin ticaret sermayesi ile devletinin paylarından oluşan marjlar da girer. Ne var ki, ham maddelerin nihaî piyasalardaki fiyatlarının unsurlarını saptayan bazı çalışmalar, ihracatçı ülkeye ait bu ilave marjların, nihaî fiyatın çok düşük oranlarını oluşturduğunu göstermektedir[89]. Uluslararası ham madde ticaretinin yapısının incelenmesi, bize, bu ticaretin her üründe iki ayrı piyasadan oluştuğunu gösteriyor. Birinci piyasa, üretici ve ihracatçı ülkelerde yaygın ve örgütsüz bir üreticiler kitlesiyle çokuluslu şirketleri karşı karşıya getiren oligopsoncu bir yapı taşır. İkinci piyasa ise, bu kez çokuluslu şirketlerin satıcı olarak rol aldığı ve yaygın tüketici kitlesiyle karşı karşıya geldiği ithalatçı ülkelerdeki olipgopolcü piyasalardır. Bu iki piyasanın birbiriyle ilişkileri zayıfladıkça, farklı bir ifadeyle, aynı ürün için *tek* bir piyasa oluşmasından uzaklaşıldıkça, üreticinin eline geçen fiyatla tüketicinin ödediği fiyat arasındaki marj, iki piyasada da egemen durumuyla yer alan tek ekonomik kategori olan uluslararası ticaret sermayesi lehine artma eğilimi gösterir.

Burada çözülmesi gereken sorunları şöyle sıralayabiliriz: Tarım, küçük üreticilik yerine, kapitalist biçimde örgütlenseydi, çiftçinin eline geçen fiyatlar daha yüksek olmayacak mı idi? Bu soruya, şimdiye kadarki çözümlemelerimiz çerçevesinde olumlu yanıt verebiliriz. Ancak, bu durumda, söz konusu fiyat artışı, ulusal ekonomi içinde sanayi aleyhine ortaya çıkan *mutlak rant* biçimini alıp, ithalatçı-sanayici ülke-

[87] Benzeri sonuçlar için bk. Rey (1977, ss. 40–45); Amin (1977, ss. 51 vd.); Cleaver (1976, ss. A10–A12); Raikes (1978, s. 486); Vergopoulos (1978, s. 457).

[88] Çokuluslu şirketlerin egemenliğinin doğurduğu oligopolcü fiyatlamayı ve tekelci kârları bu noktada ihmal ediyoruz.

[89] Bu çalışmaların eleştirici bir değerlendirilmesi ve bunlara dayanan bazı yeni hesaplar için bk. Boratav (1980).

lerin sermayesi tarafından mı ödenir? Bu soruya ise, olumsuz yanıt verme eğilimindeyiz. Zira, dünya ham madde ticareti o derecede kutuplaşmış, eşitsiz ve asimetrik bir yapıya sahiptir ki[90], herhangi bir azgelişmiş ülkenin kapitalist çiftçilerinin, gelişmiş ülkelerin sermayesine karşı, toprak mülkiyetinde ülke düzeyindeki tekelci durumlarını, mutlak rant elde edecek biçimde kullanmaları mümkün görülememektedir. Böyle bir "tekelci" imkân, sadece, tüm ham madde ihracatçısı ülkelerin, tek bir ülke gibi birleşmesi ve kartelleşmesi halinde (ve bu takdirde dahi belli sınırlar içinde) söz konusu olur. Bu durumda, dünya piyasalarına yönelik tarım ürünleri üreten azgelişmiş ülkelerde kapitalist çiftçiliğin yaygınlaşması, sadece ulusal ticarî sermaye aleyhine gerçekleşen ve ihraç fiyatı ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki marjı daraltan fiyat artışlarına yol açacaktır. Bu da, ulusal düzeyde doğru ve geçerli olan mutlak rant ve eşitsiz değişim çözümlemelerinin, içerdiği yapısal özellikler nedeniyle çağdaş dünya ticaretine otomatik olarak uygulanamayacağını gösteriyor. Ancak, buradaki sorunların bu çalışmanın kapsamını aşan çeşitli boyutlar içerdiğini ve yukarıdaki savların sadece bir ilk yaklaşım oluşturmak amacıyla ortaya konduğunu ifade edilim.

3. Tarımın Modernleşmesi ve Devlet Politikaları.

a. *Bazı Sorunlar*

Tarımda küçük meta üretiminin kapitalist sistemle gerçekleştireceği uyumlu bütünleşme üzerinde söyleyeceklerimiz, esas olarak son bulmuş oluyor. Ulaştığımız sonuçlar, çözümlemelerimizi yaptığımız soyutlama düzeyinde bize doğru, tutarlı ve yeterli görünmektedir. Ancak konuya bu soyutlama düzeyinde ve bu noktada son verirsek, sonuçlarımız, gerçek hayatla ilgili bazı olguları açıklamadıkları, dolayısıyla eksik ve yanıltıcı oldukları eleştirisine açık görünebilir. Aslında her kuramsal çözümleme belli bir soyutlama düzeyinde kalmak zorundadır; bu nedenle, "gerçek hayatın tüm olgularının kapsanması" isteği, aslında kuramsal çalışmaların reddi anlamına gelir. Bu yüzden, "herşeyi kapsamadığı" suçlamasına karşı iktisatçının daima etkili savunmaları olmuştur. Yine de biz, burada, bu türden bir yöntem savunmasına yönelmeden, inceleme dışı bıraktığımız; ancak, soyutlama düzeyini bir adım gevşettiğimiz anda karşımıza çıkacak iki soruna

[90] Dünya ekonomisinde önem taşıyan tarım ürünleri ve genel olarak ham madde ticaretinde çokuluslu şirketlerin egemenliği ve ezici ağırlıkları son yıllarda özellikle UNCTAD bünyesinde yapılan pekçok çalışmada ortaya konmuştur.

kısaca da olsa değinmeyi uygun gördük. Aslında ayrı birer inceleme alanı oluşturan bu iki sorunu burada sunmaya ve elde ettiğimiz sonuçlara ne gibi eklenti ve revizyonlar getirebileceklerini kuşbakışı tartışmaya girişeceğiz.

Tarım ve kapitalizm ilişkileri bu çalışmada esas olarak bölüşüm, sömürü ve kaynak aktarımı boyutuyla ele alınmıştır. Gerçekte ise *tek işlevi* sömürülmek ve kaynak aktarmak olan bir tarım kesiminin, *belli bir aşamadan sonra* kapitalist gelişimin dinamik gereksinmelerine yanıt veremeyeceği açıktır. Kısacası, kapitalist gelişmenin , duragan bir tarım kesimi ile paralel yürüyebilme imkânları sınırlıdır; dolayısıyla verimli, ileri teknoloji kullanabilen, ulusal ekonominin girdi, gıda ve döviz gereksinmelerine önemli katkılar yapabilecek etkinlik düzeyine ulaşmış bir tarım kesiminin, küçük üreticilik yapısı içinde ne derecede mümkün olabileceği sorusu sorulmamıştır. Birinci sorun budur.

İkinci olarak, çözümlemelerimizin yapısal–işlevci bir sapma içerdiği söylenebilir. Sınıflar ve sınıf çıkarları, burada, bölüşüm süreçleri çerçevesinde, fakat pasif ögeler olarak yer alıyor. Sınıfların bu çıkarlar çevresinde sürdürdükleri mücadelelerin ve bunların en dolaysız yansıma alanını oluşturan *devlet politikalarının* sonuçlarımızı nasıl etkileyeceği tartışılmamıştır.

Çalışmamızın bundan sonraki paragrafları, bu iki sorunun kısa (fakat kanımızca zorunlu) bir tartışmasına ayrılmıştır.

b. *Tarımın Modernleşmesi ve Farklı Yapılar*

Birinci sorundan başlayalım. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, fiyat ve bölüşüm ilişkileri içinde, sanayi sermayesi tarafından sömürülen ve tarım dışına kaynak aktaran bir köylü tarımı, ilkel birikim mekanizmalarını sağlamada kapitalist bir tarımdan daha etkili olabilir. Ancak böyle bir tarım yapısı, kendi bünyesinde teknolojik ilerleme, büyüme ve modernleşmeyi gerçekleştiremiyorsa, *tek işlevi* sömürülmek ise; gelişmiş bir kapitalizmi besleyecek bir dinamik temel kesim rolünü de oynaması imkânsız olur. Duragan bir tarım kesiminden yaratılan artık kitlesi de duragan ve sınırlıdır ve böyle bir tarım dinamik bir kapitalist gelişmeyi besleyemez; onun tabanını ve dayanağını oluşturamaz. *Sadece sömürüldüğü* için değil, *aynı zamanda verimsiz* olduğu için de yoksul olan; bu nedenle sanayinin iç pazarını da sınırlı tutan bir tarım kesimi, pekçok Üçüncü Dünya ülkesinde azgelişmişliğin de ana görüntü ve nedenlerinden birini oluşturur[91]. Böyle bir çerçevede,

[91] Mouzelis (1976, ss. 486–490) ve (1979, ss. 352–355).

"küçük üreticiliğin kapitalizme uyumu", *azgelişmiş* kapitalizmi sürekli kılan *olumsuz bir uyum* olarak yorumlanmalıdır.

Çağdaş azgelişmiş ekonomilerin tümünün, köylü tarımı ile sanayi arasında sadece olumsuz bir uyum türettiği savı ise, bize aşırı gelmektedir. Tarım-dışı sermayenin aşırı sömürüsünün, varlığını sürdürme çabası içindeki küçük üreticiyi toprak verimini ve tarımsal hasılayı sürekli olarak artıracak teknik yeniliklere zorlaması da söz konusu olabilir. Bu zorlamanın gerçekleştireceği verim artışları, köylü tarımında tüketim düzeyine ve net gelire yansımaz; büyük ölçüde borçlanma ile ve kısmen devlet politikaları ile finanse edilir. Sonuç , gayri safi tarımsal hasılanın, net köylü gelirine göre hızlı bir artışı olabilir. Bu koşulların geçerli olduğu pekçok ülkede köylü işletmesi her türlü ilerlemeyi özümleyecek ve uygulayacak esnekliğe ve güce sahip olabileceğini kanıtlamıştır. Göreli yoksulluğu devam eder; ancak bu, verim düşüklüğünden değil, sömürüden kaynaklanır. Bu durum, tarım kesiminin tüketim mallarına değil, tarım girdilerine yüksek ve genişleyen bir talep yaratması; dolayısıyla (ulusal veya uluslararası) sanayi lehine etkili bir iç pazar da oluşturabileceği anlamına gelir[92].

Köylü tarımı ve kapitalizm sentezinin, hem *duragan*, hem de *dinamik* türlerinin varolabileceğini hem kuram, hem de olgular düzeyinde saptamak mümkündür. Duragan, "azgelişmiş" örnekler, sayılamayacak kadar çoktur. Yaygın küçük üreticiliğe dayanan Türkiye tarımı ise (başka bazı Üçüncü Dünya ülkelerinin yanısıra) son 30 yıldır bu yapı içinde dinamik bir gelişmenin de mümkün olabileceğini gösteren bir örnektir. "Dinamik" sentezlerin en ileri örnekleri, şüphesiz, aile çiftçiliği yapısını korumuş Batı ülkelerinde gözleniyor. Burada, bir Fransız yazarının saptamasıyla, hem teknisyen, hem biyolog, hem kimyager nitelikleri taşıyan; ara-mal tüketimini sürekli yükselterek olağanüstü verim artışlarını gerçekleştiren; ancak, sürekli borçlanma ve büyük ticaret sermayesine bağlanma yüzünden net gelir artış hızı sınırlı kalan; daima tasfiye tehlikesinin eşiğinde yaşayan "yeni köylüler" sözkonusudur[93].

Proto-tipleri dinamik tarım yapılı azgelişmiş ekonomilerde de gözlenen bu "yeni köylü" kategorisi, acaba, hâlâ *küçük meta üretimi* ilişkisi içinde sayılabilir mi? Bu köylü, *toprağını genişleterek* ücretli işgücüne geçişi sağlayacak bir birikim gerçekleştirememekte; ancak,

[92] Bk. Vergopoulos (1977 b, ss. 94-96, 109-110) ve (1978, s. 463); Faure (1977, ss. 62-63); Joshi (1979, s. A52); Vyas (1976, s. 31).

[93] Kayser (1980, s. 28).

sermaye / toprak oranını yükselten *yoğun yatırımlar kanalıyla birikim* yapabilmektedir[94]. Bu noktada, üretim *biçimini* üretim *ilişkilerinden* ayıran üretim *güçlerini* analize sokmak gerekebilir: Üretim ve bölüşüm ilişkileri açısından küçük meta üretimi sürer görünmekte; ancak, bu ilişkinin ana unsuru olan üretici, belli bir yönde birikim yaparak üretim güçlerini (ve bunların aslî bir parçası olan insan bilgi ve becerisini) geliştiren kendi kendisini bir "rençber" olmaktan, "teknisyen–biyolog–kimyager bir ziraatçi"ye dönüştürebilen bir çiftçi tipidir. Ve böyle bir noktada, ticarete açılmaya başladığı andan itibaren orta çağ tarımında dahi varolduğunu söylediğimiz küçük meta üretiminden farklı bir üretim *biçiminin* tartışılması zamanı gelmiş olabilir. Soruyu sadece ortaya atmakla yetiniyoruz.

Modern ve yüksek verimli bir tarım kesiminin *sadece* küçük üreticilikle mümkün olacağını da söyleyemeyiz. Şu ana kadar ulaştığımız sonuçlar bizi, küçük üreticiliğin, gerek bölüşüm ilişkileri, gerek verimlilik bakımından tarım–dışı kapitalizmle uyumlu bir bütünleşme sağlamasının *mümkün* olduğunu ifadeye götürüyor. Bu yapı, bölüşüm ilişkileri bakımından kapitalist bir tarıma göre daha elverişlidir; modernleşme ve verimliliği gerçekleştirmede ise ne bünyesinden gelen aşılmaz handikaplar, ne de ezici üstünlükler taşıdığı iddia edilemez. Bölüşüm–sömürü ilişkileri bakımından köylü tarımından elverişsiz olan farklı tarım yapılarının, belli tarihsel–ekonomik koşullarda modernleşmeyi gerçekleştirebilmesi ve ulusal kapitalizmle bu açıdan dinamik bir uyum sağlayabilmesi söz konusu olabilir.

Bu son nokta, bizi, azgelişmişliğin kökenini araştıran tartışmalarda, tarım yapısının ve örneğin küçük üreticiliğin veya kapitalist çiftçiliğin göreli genişliklerinin fazla belirleyici olmadığı sonucuna yöneltiyor. Azgelişmişliğin kökenlerini ve süregelmesini çağdaş dünya ekonomisi koşullarında dış dinamiklerin belirleyici etkilerinden soyutlayarak kavramak imkânsızdır. İç yapılar ve bu arada tarım yapısının azgelişmişlikle bağlantısı ancak böyle bir çerçeveye oturtularak çözümlenmelidir.

c. *Devlet Politikaları*

Son olarak, şimdiye kadar tamamen dışladığımız tarıma dönük devlet politikalarına eğilelim. Bu, tarım çevresinde oluşan sınıf çıkarlarının ve sınıf mücadelelerinin siyaset ve devlet katına yansımasının

[94] Köylü işletmesinin birikim potansiyeli için bk. Faure (1978, ss. 43–44, 54–55); Friedmann (1978a, ss. 87–88).

çözümlenmesini gerektirir. Böyle bir çözümlemeye girişmeden, kapitalist bir ekonomide, değer, fiyat ve bölüşüm kuramları çerçevesi içinde, hangi alternatif yapıların sermaye birikimi için elverişli olduğunu araştırmakla yetinmeyi, "yapısal-işlevselci" bir sapma olarak nitelendirmek mümkündür. Vergopoulos'un çalışmasını bu açıdan eleştiren Mouzelis'in sözleriyle toplumsal gerçeği kavramada gerekli olsa bile kesinlikle yetersiz kabul edilmesi gereken böyle bir yaklaşımda, "kurumlar, sisteme yaptıkları katkılara göre doğar ve kaybolurlar... Sınıflar, kapitalist sistemin pasif ürünüdürler. Çözümleme ... daima sistemden, 'yapıların taşıyıcıları'na doğru hareket eder, tersine değil. Kollektif oyuncuların, yani sınıflar ve çıkar gruplarının, kapitalist üretim tarzını hem biçimlendirdikleri, hem de onun tarafından biçimlendikleri gösterilmez."[95]

Buradaki eleştirilere hak veriyoruz; ancak, bizim çalışmamızın bu günahları işlemediği; daha doğrusu, bunların işlenmesine imkân veren bir alan oluşturmadığı kanısındayız. Biz, tarım yapısı üzerinde sınıf mücadelelerinin ana yansıma alanı olan devlet politikalarını bilinçle ihmal ettik. Devletin olmadığı soyut bir kapitalist modelde, alternatif yapıların kapitalist birikimin gereksinmelerine hangi ölçülerde yanıt verebileceğini araştırmaya çalıştık. Bu yaklaşımın, muhakkak atılması gereken bir sonraki adımı, devlet politikalarının incelemeye katılmasıdır. Bu adımların sırayla atılması gereğinin kabulü, tek başına yukarıdaki türden eleştirilere hak verdirmez[96].

Devlet politikaları, bizim ulaştığımız sonuçlara iki yönden eklenebilir. Birinci olarak, yukarıda ele alınan tarımın modernleşme gereksinmesi, küçük üreticiliğin bünyesinden doğan ve kapitalist sistemin kendiliğinden gerçekleştirdiği mekanizmalarla yeterince karşılanamadığı ölçüde devlet bu boşlukları bizzat doldurmaya kalkışır. Böylece, bölüşüm ilişkilerinde sermayeye karşı "mahkûm" olan köylü tarımı, bu özelliği korunarak; ancak, kredi politikaları, girdi sübvansiyonları gibi yollarla, modern ve dinamik bir üretken kesime dönüştürülmeye çalışılır.

[95] Mouzelis (1976, s. 490). Aynı yönde bir öz-eleştiri için: Wolpe (1979, ss. 155, 160).

[96] Bizim izlediğimiz yolun tam tersi bir yaklaşım, alternatif tarım yapılarının bölüşüm ve birikim süreçlerine kendiliğinden etkilerini hiç dikkate almadan, tarımda devlet politikaları ve sınıf ilişkilerini birlikte inceleyen A. Mitra'nin çalışmasında (1977) gözleniyor. Kanımızca, incelediği konunun tabanını oluşturması gereken (ve bizim yapmaya çalıştığımız türden) daha soyut bir çözümlemeye bağlanmadığı için Mitra'nın çalışmasında ciddi boşluklar doğmaktadır.

İkinci olarak, kapitalist birikimin kendiliğinden süreçlerinin ve piyasa ilişkilerinin, sistemin bekasını tehdit edebilecek ağırlıkta sonuçlar doğurması (parlamenter bir yapıda köylü kitlesinin sayısal önemine ve sınıf mücadelelerinin etkinliğine paralel olarak) devletin, iç ticaret hadlerinde dengeleyici politikalar izlemesini gerektirebilir. Bu, destekleme alımları, kredi ve satış kooperatifleri gibi araçlarla izlenen ve eşitsiz değişimin ağır sonuçlarını dengeleyen politikalardan oluşur. Bu politikaların kural olarak köylüden yana olmasına rağmen, eşitsiz değişim koşullarını ortadan kaldıran değil, sadece *donduran*, bunların daha da ağırlaşmasını önleyen sonuçlar yaratabildiği, bir ilk yaklaşım olarak ileri sürülebilir. Bu türden dengeleyici politikaların ardında, bunların ortadan kalkması halinde, tarım kesiminin ulusal ekonomiye katkılarının kuruyup gideceği; öte yandan kırsal kesimde endemik olarak süregelen sınıf çatışmalarının sisteme karşı bir mecraya dökülebileceği bilinci yatmaktadır.

Ancak bu saptamalar, ayrı ve bağımsız çalışmaların konusunu oluşturacak bir alana ait yüzeysel gözlemlerden ibarettir. Bizim çalışmamız bu türden bir ileri adımın tabanını ve hareket noktasını oluşturabilirse önemli bir işlevini yerine getirmiş olacaktır.

KISALTMALAR

CSSH	: *Comparative Studies in Society and History*
DİE	: Devlet İstatistik Ensititüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilâtı
EJ	: *Economic Journal*
EPW	: *Economic and Political Weekly*
ES	: *Economy and Society*
HES	: *L'homme et la société*
JPE	: *Journal of Political Economy*
JPS	: *Journal of Peasant Studies*
MR	: *Monthly Review*
MSESS	: *Manchester School of Economic and Social Studies*
NLR	: *New Left Review*
ODTÜGD	: *ODTÜ Gelişme Dergisi*
OEP	: *Oxford Economic Papers*
PE	: *Problems of Economics*
QJE	: *Quarterly Journal of Economics*
RTM	: *Revue tiers monde*
SBFD	: *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*
UN	: United Nations

KAYNAKLAR

AKAT, A.S. (1976), "Geçiş Toplumları İçin Teorik Bir Çerçeve", *Birikim*, No. 13, ss. 22-235.

AKSOY, S. (1971), Türkiye'de Toprak Meselesi, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi, İkinci Baskı.

——- (1969), *Tarım İş Hukuku*, Ankara, Türk Ziraî Ekonomi Derneği Yayınları.

ALAVI, H. (1973), "Peasants and Revolution", GOUGH ve SHARMA (1973) içinde, ss. 291-337.

AMIN, S. (1970), *L'accumulation à l'èchelle mondial*, Cilt I ve II, Paris, Editions Anthropos.

—— (1976), *Unequal Development*, The Harvester press.

——- (1977), "Le capitalisme et le rente foncière", AMIN ve VERGOPOULOS (1977) içinde, ss. 7-62.

AMIN, S. ve VERGOPOULOS, K. (1977), *La question paysanne et le capitalisme*, Anthropos-Idep, 2. Baskı.

BAGCHI, A.K, (1976), "Cropsharing Tenancy and Neoclassical Economics", EPW, Cilt XI / 3, ss. 74-83.

BARDHAN, P. (1976), "Variations in Extent and Forms of Agricultural Tenancy: Analysis of Indian Data across Regions and over Time", EPW, Cilt XI / 37, 38, ss. 1505-1512, 1541-1546.

——- (1979), "On Class Relations in Indian Agriculture: A Comment", EPW, Cilt XIV / 19, ss. 857-860.

BARDHAN, P.K. ve SRINIVASAN, T.N. (1974), "Share Cropping", EPW, Cilt IX / 10, s. 377.

BHADURI, A. (1973), "A Study in Agricultural Backwardeness under Semi Feudalism", EJ, Cilt 83 / 1, ss. 120-137,

BHALLA, S. (1976), "New Relations of Production in Haryana Agriculture", EPW, Cilt XI / 3, ss. A23-A30.

BHARADWAJ, K. (1974a), "Notes on Farm Size and Productivity", EPW, Cilt IX / 13, ss. A 11-A24.

——— (1974b), *Production Conditions in Indian Agriculture*, Cambridge, Cambridge University Press.

BHARADWAJ, K.ve DAS, K. (1975a), "Tenurial Conditions and Mode of Exploitation"- EPW, Cilt X / 5-7, ss. 221-240.

——— (1975b), "Tenurial Conditions and Mode of Exploitation. Study of Some Villages in Orissa: Further Notes", EPW, Cilt X / 25, ss. A49-A55.

BORATAV, K. (1965), *Kamu Maliyesi ve Gelir Dağılımı*, Ankara, SBF Yayınları.

——— (1969), *Gelir Dağılımı*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 100 Soruda Dizisi.

——— (1972a), "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler", SBFD, Cilt XXVII / 3, ss.771-814.

——— (1972b), "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri", SBFD, Cilt XXVII / 4, ss. 227-246

——— (1977), "Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine", *Toplum ve Bilim*, No. 4, ss. 105-111.

——— (1980), "Categories of Income Distribution in Primary Commodities Exported by Developing Countries", *The Turkish Yearbook of International Relations* (1977), Baskıda.

BOTTOMLEY, A. (1963), "The Premium for Risk as a Determinant of Interest Rates in Underdeveloped Rural Areas", QJE, Cilt LXXVII / 4, ss. 637-647.

——— (1964), "Monopoly Profit as a Determinant of Interest Rates in Underdeveloped Rural Areas", OEP, Cilt 16 / 3, ss. 431-437.

——— (1965), "Reply", QJE, Cilt LXXIX / 2, ss. 325-327.

BÖRTÜCENE, İ. (1977), "Köylünün Farklılaşması Üzerine, *Ülke*, No. 1, ss. 169-220

BRADBY, B. (1975), "The Destruction of Natural Economy", ES, Cilt 4 / 2, ss. 127-161.

BRENNER, R. (1977), "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism", NLR, No. 104, ss. 25-92.

BRONSHTEIN, M. (1960), "Distribution of Differential Rent under Socialism", PE, Cilt III / 3, ss. 33-39.

CAMPBELL, B. (1977), "Eléments d'analyse pour l'étude comparée des sociétés dépendantes: Afrique, Amérique Latine", RTM, Cilt XVIII / 72, ss. 737-762.

CARR, E.H. (1952), "Marx, Engels and the Peasant", *The Bolshevik Revolution*, Cilt 2, London, Macmillan, ss. 385-393.

CHANDAVARKAR, A.G. (1965), "The Premium for Risk as a Determinant of Interest Rates in Underdeveloped Areas: Comment", QJE, Cilt LXXIX / 2, ss. 322-325.

CHABERT, J.-P. et. al. (1975), "Une instabilité "normale' du marché internationale", *Le monde diplomatique*, Eylül 1975, s. 10.

CHANDRA, N. K. (1974), "Farm Efficiency under Semi-Feudalism", EPW , Cilt IX / 32-34, ss. 309-332.

CHATTOPADHYAY, M. (1977), "Wage Rates of Two Groups of Agricultural Labourers", EPW, Cilt XII / 13, ss. A20-A22.

CHATTOPADHYAY, M. ve RUDRA, A. (1976), "Size - Productivity Revisited", EPW, Cilt XI / 39, ss. A104-A116.

—— (1977), "Size Productivity Revisited: Addendum", EPW, Cilt XII / 11, ss. 476-484.

CHAYANOV, A.V. (1966), *The Theory of Peasant Economy*, Illinois, American Economic Association and Richard D. Irwin

CHEN PO-TA (1966), *A Study of Land Rent in Pre-Liberation China*, Peking, Foreign Languages Press.

CLEAVER, H. (1976), "Internationalisation of Capital and Mode of Production in Agriculture", EPW, Cilt XI / 13, ss. A2-A16.

CLIFFE, L. (1977), "Rural Class Formation in East Africa", JPS, Cilt 4 / 2, ss. 195-224.

COULOMB, P. ve NALLET, H. (1975), "Industrialisation de la production et impérialisme", *Le monde diplomatique*, Eylül 1975, s. 9.

DE CRISENOY, C. (1979), "Capitalism and Agriculture", ES, Cilt 8 / 1, ss. 9-25.

DE JANVRY, A. ve GARRAMON, C. (1977), "The Dynamics of Rural Poverty in Latin America," JPS, Cilt 4 / 3, ss. 206-216.

DESHPANDE, S.H. (1977), "Transforming Traditional Agriculture. A Delayed Critique of Theodore Schultz", EPW, Cilt XII / 53, ss. A127-A132.

DİE (1972), *Türkiye Milli Geliri, Kaynak ve Yöntemler*, 1962-1971, Ankara.

DİE (1979), *Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları*, 1973-1974, Ankara

DPT (1970), *Türk Köyünde Modernleşme Eğilimleri, Rapor I*, Ankara

——- (1976), *Gelir Dağılımı* 1973, Ankara.

DUGGETT, M. (1975), "Marx on Peasants", JPS, Cilt 2 / 2, ss. 159-182.

ENGELS, F. (1850), *Almanya'da Köylü Savaşı*, İstanbul, Payel Yayınları

—— (1894), "The Peasant Question in France and Germany" *Marx-Engels Selected Works*, Cilt II, London, Lawrence and Wishart.

ERAKTAN, S. (1978), *Hatay İli Amik Ovasında Tarımsal Gelir Analizi*, Ankara, SBF, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

FAURE, C. (1977), "La production paysanne et l'exploitation capitaliste", HES, No. 45-46, ss. 51-68.

——- (1978), *Agriculture et capitalisme*, Paris, Editions Anthropos.

FEDER, E. (1975), "The Peasants' Perspectives in the Underdeveloped Countries", MR, Cilt 27 / 1, ss. 14-28.

FINE, B. (1979), "On Marx's Theory of Agricultural Rent", ES, Cilt 8 / 3, ss. 241-278.

FORMAN, S. ve RIEGELHAUPT, J.F. (1970), "Market Place and Marketing System: Toward a Theory of Peasant Economic Integration", CSSH, Cilt 12 / 2, ss. 188-212.

FOSTER-CARTER, A. (1978), "The Modes of Production Controversy", NLR, No. 107, ss. 47-77.

FRIEDMANN, H. (1978a), "Simple Commodity Production and Wage Labour in the American Plains", JPS, Cilt 6 / 1, ss. 71-100.

——— (1978b), "World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in the Era of Wage Labour", CSSH, Cilt 20 / 4, ss. 545–586.

FROBEL, F. et. al. (1976), "Tendency Towards a New International Division of Labour: Worldwide Utilisation of Labour Force for World Market Oriented Manufacturing", EPW, Cilt XI / 5–7, ss. 159–170.

GEORGESCU–ROEGEN, N. (1960), "Economic Theory and Agrarian Economics", OEP, Cilt 12 / 1, ss. 1–40.

GOODMAN, D.E. (1977), "Rural Structure, Surplus Mobilization and Modes of Production in a Peripheral Region: The Brazilian North–East", JPS, Cilt 5 / 1, ss. 3–32-

GOUGH, K. ve SHARMA, H.P. (1973), *Imperialism and Revolution in South Asia*, New York, Monthly Review Press.

GUPTA, N.S. (1977), "Further on the Mode of Production in Agriculture", EPW, Cilt XII / 26, ss. A55–A63.

HARRISON, M. (1975)," Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry", JPS, Cilt 2 / 4, ss. 389–417.

——— (1979), "Chayanov and the Marxists", JPS, Cilt 7 / 1, ss. 86–100.

HAYAMI, Y. ve RUTTAN, V.W. (1971), *Agricultural Development*, Johns Hopkins Press.

HOELL, G. (1975), *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, İstanbul, Bilim Yayınları.

HOŞGÖR, T. (1979), *Türkiye Tarımında Üretimin Toplumsal Yapisı*, Ankara, SBF, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

JAMES, S. (1975), "Wageless of the World", *All Work and No Pay*, (Ed. V. Edmond ve S. Fleming), Falling Wall press.

JASDANWALLA, Z.Y. (1977), "Efficient Agricultural Marketing", EPW, Cilt XII / 53, ss. A133–A140.

JORGENSON, D.W. (1966), "Testing Alternative Theories of Development of a Dual Economy", *The Theory and Design of Development*, (Ed. I. Adelman ve E. Thornbecke), Baltimore, Johns Hopkins Press, ss. 45–66.

JOSHI, P.C. (1979), "Technological Potentialities of Peasant Agriculture", EPW, Cilt XIV / 26, ss. A47–A57.

KASNAKOĞLU, H. (1976a), "Measurement of Production Efficiency", ODTÜGD, No. 11, ss. 81–103.

———(1976b), "Measurement of Production Efficiency in Agriculture", ODTÜGD, No. 13, ss. 46–82.

[KAUTSKY, K.], (1976), "Summary of Selected parts of Kautsky's *The Agrarian Question* by J. Banaji,", ES, Cilt 5 / 1, ss. 1–49.

KAY, G. (1975), *Development and Underdevelopment*, Macmillan

KAYSER, B. (1980), "Quels paysans?" *Le monde diplomatique*, Nisan 1980, s. 28.

KHACHATUROV, T. (1969), "On the Economic Evaluation of Natural Resources", PE, Cilt XII / 4, ss. 52–67

KURUP, T.V.N. (1976), "Price of Rural Credit", EPW, Cilt XI / 27, s.s. 998-1006

LAXMINARAYAN, H. ve TYAGI, S.S. (1977), "Tenancy, Extent and Inter-State Variations", EPW, Cilt XII / 22, ss. 880-883.

LENIN, V.I. (1899), *The Development of Capitalism in Russia*, Moscow, Progress Publishers.

—— (1906), "The Agrarian Question and the Critics of Marx", *Collected Work*, Cilt 5, Moscow, Progress Publishers, ss. 103-222.

—— (1915), "New Data on the Laws Governing the Development Of Capitalism in Agriculture", *Collected Works*, Cilt 22, Moscow, Progress Publishers, ss. 18-102.

LEWIS, W.A. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", MSESS, Cilt XXII / 2, ss. 139-192.

MARX, K. (1850), *Fransa'da Sınıf Mücadeleleri*, Ankara, Sol Yayınları.

—— (1852), "18th Brumaire of Louis Bonaparte", *Marx-Engels Selected Works*, Cilt I, London, Lawrence and Wishart.

—— (1867), *Capital*, Cilt I, Moscow, Foreign Languages Publishing House.

—— (1894), *Capital*, Cilt III, Moscow, Foreign Languages Publishing House

MITRA, A. (1977), *Terms of Trade and Class Relations*, Frank Cass.

MOUZELIS, N. (1976a), "Capitalism and the Development of Agriculture", JPS, Cilt 3 / 4, ss. 483-492.

—— (1976b), "Capitalism and Dictatorship in Post-War Greece", NLR, No. 96, ss. 57-80.

—— (1979), "Peasant Agriculture, Productivity and the Laws of Capitalist Development: A Reply to Vergopoulos", JPS, Cilt 6 / 3, ss. 351-357.

O'BRIEN, J. (1974) "Portugal and Africa: A Dying Imperialism", MR, Cilt 26 / 1, ss. 19-36.

O'CONNOR, J. (1976), "A Note on Independent Commodity Production and Petty Capitalism", MR, Cilt 28 / 1, ss. 60-63.

PATHY, J. (1975), "Social Stratification in an Orissa Village", EPW, Cilt X / 23, ss. 893-900.

PATNAIK, U. (1976), "Class Differentiation within the Peasantry", EPW, Cilt XI / 39, ss. A82-A101.

PRASAD, P. H. (1974), "Reactionary Role of Usurer's Capital in Rural India", EPW, Cilt IX / 32-34, ss. 1305-1308.

RAIKES, P. (1978), "Rural Differentiation and Class-Formation in Tanzania", JPS, Cilt 5 / 3, ss. 285-325.

RAO, V.M. (1974), "Two Perspectives on Redistribution of Land", EPW, Cilt IX / 13. ss. A2-A10.

REY, P.-P. (1973), *Les alliances de classes*, Paris, François Maspero.

——— (1977), "Le transfert de surtravail de la paysannerie vers le capitalisme", HES, No. 45–46, ss. 39–50.

ROTH, H.-D. (1979), "Moneylenders' Management of Loan Agreements", EPW, Cilt XIV / 28, ss. 1166–1170.

RUDRA, A. (1973 a), 'Allocative Efficiency' of Indian Farmers", EPW, Cilt VIII / 3, ss. 107–112.

——— (1973b), "Marginalist Explanation for More Intensive Labour Input in Smaller Farms", EPW, Cilt VIII / 22, ss. 989–994.

——— (1974), "Semi-Feudalism, Usury Capital etc.", EPW, Cilt IX / 48, ss. 1996–1997.

——— (1975), "Loans as Part of Agrarian Relations", EPW, Cilt X / 28, ss. 1049–1053.

——— (1978), "Class Relations in Indian Agriculture", EPW, Cilt XIII / 22, 23, 24, ss. 916–923, 963–968, 998–1004.

RUDRA, A. ve MUKHOPADHYA, M.M. (1976), "Hiring of Labour by Poor Peasants", EPW, Cilt XI / 1–2, ss. 33–36.

SARKAR, N.K. (1974), "Conflict of Social and Individual Objectives in Peasant Farming in Asia and Alternatives Strategies of Agricultural Development", EPW, Cilt IX / 5, ss. 151–157.

SAU, R. (1975), "Farm Efficiency under Semi -Feudalism", EPW, Cilt X / 13, ss. A18–A21.

——— (1979), "A Theory of Rent and Agrarian Relations", EPW, Cilt XIV / 26, ss. A42–A46.

SCHULTZ, T.W. (1964), *Transforming Traditional Agriculture*, New Haven ve London, Yale University Press.

SEN, A.K. (1966), "Peasants and Dualism with or without Surplus Labor", JPE, Cilt LXXIV / 5, ss. 425–450.

SERVOLIN, C. (1975), "Le paysan dans les pays capitalistes développés", *Le monde diplomatique*, Eylül 1975, s.14.

SHANIN, T. (1972), *The Awkward Class*, Oxford, At the Clarendon Press

——— (1977), "Measuring Peasant Capitalism", EPW, Cilt XII / 47, ss. 1939–1947.

SHARMA, H.P. (1973), "The Green Revolution in India: Prelude to a Red One?" GOUGH ve SHARMA (1973) içinde, ss. 77–102.

SHERRY, R. (1976), "Comments on O'Connor's Review of "The Twisted Dream", MR, Cilt 28 / 1, ss. 52–60.

SHKATOV, V. (1969), "Prices on Natural Resources and the Problem of Improving Planned Price Formation", PE, CiltXII / 2, ss.67–89.

SIVAKUMAR, S.S. (1980), "Efficient Small Farm, Demographic Differentiation and 'Iron Chest' Accounting System", EPW, Cilt XV / 13, ss. A25–A35.

SİLİER, O. (1976), Keban Köylerinde Sosyo-Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları", Ankara, ODTÜ.

——— (1979), Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923–1938), İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi (Teksir).

SOMEL, K. (1977), "Orta Anadolu'da Buğday Üretimindeki Teknolojik Gelişmelerin Ekonomik Değerlendirilmesi", ODTÜGD, No. 15, ss. 70–108.

STAVENHAGEN, R. (1974), "Structures agraires et sous-développement en Afrique et en Amerique latine", HES, No. 33–34, ss. 37–53.

——– (1975), Social Classes in Agrarian Societies, New York, Anchor Books.

STRUMILIN, S. (1958), "Some Problems of the Further Development of the Kolkhoz Regime", PE, Cilt 1 / 7, ss. 18–24.

——– (1961), "Differential Ground Rent under Socialism", PE, Cilt IV / 3, ss. 43–57.

——– (1967), "On the Price of the "Free Gifts'of Nature", *Contemporary Soviet Economics*, Cilt II, (Ed. M. Yanowitch), New York, International Arts and Sciences Press, ss. 137–148.

ŞENYAPILI, T. (1978), *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, Ankara, ODTÜ.

TEKELİ, İ ve ERDER, L. (1978), *İç Göçler*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınla[illegible]

TRIBE, K. (1977), "Economic Property and the Theory of Ground Rent", ES. Cilt 6 / 1, ss. 69–88.

UN (1969), "Planning Strategies in Agriculture", *Economic Bulletin for Asia and the Far East*, XX / 2, ss. 9–30.

[VARLIER, O.] (1978), *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*, Ankara, DPT.

VERGOPOULOS, K. (1977a), "Capitalisme difforme. Le cas de l'agriculture dans le capitalisme", AMIN ve VERGOPOULOS (1977) içinde, ss. 63–295.

——– (1977b), "La productivité social du capital dans l'agriculture familiale", HES, No. 45–46, ss. 89–111.

——– (1978), "Capitalism and Peasant Productivity", JPS, Cilt 5 /4, ss. 446–465.

VYAS, V, S, (1976), "Structural Change in Agriculture and the Small Farm Sector", EPW, Cilt XI / 1–2, ss. 24–32.

WOLPE, H. (1979), "L'Afrique du Sud: modes de production, force de travail et armée de réserve", RTM, Cilt XX / 77, ss. 155–168.